HELYNÉVTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK 19.

Helynévtörténeti Tanulmányok

19.

Lektorált folyóirat

Főszerkesztő:
Tóth Valéria

Felelős szerkesztő:
Bába Barbara

Szerkesztőbizottság:
Bölcskei Andrea, Csomortáni Magdolna, Hoffmann István,
Pelczéder Katalin, Póczos Rita, Rácz Anita, Paula Sjöblom,
Slíz Mariann, Szőke Melinda, Tóth Valéria, Török Tamás

Debreceni Egyetemi Kiadó
Debrecen University Press
2025–2026

A Magyar Névarchívum Kiadványai 65.

Sorozatszerkesztő:
Hoffmann István és Tóth Valéria

Készült a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékén.

© A szerzők, 2026
© Debreceni Egyetemi Kiadó, beleértve az egyetemi hálózaton belüli elektronikus terjesztés jogát, 2026

ISSN 1417-958X
ISSN 1789-0128

Kiadja a Debreceni Egyetemi Kiadó, az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének a tagja.
Felelős kiadó: Karácsony Gyöngyi főigazgató
Technikai szerkesztő: Szőke Melinda
Borítóterv: Varga József
Készült a Kapitális Nyomdaipari és Kereskedelmi Bt. nyomdájában.

Tartalom

BAKRÓ-NAGY MARIANNE: Nép, etnikum, nyelvtörténet 7
SOLYMOSI LÁSZLÓ: Etnikai és nyelvi sokszínűség a középkori Magyarországon 25
RÉVÉSZ LÁSZLÓ: Régészeti horizontok populációgenetikai és nyelvészeti kapcsolatai 35
BENKŐ ELEK: A székelykérdés multidiszciplináris megközelítésben 53
SZEIFERT BEA et al.: A kora középkori Kárpát-medence lakosságának összetétele és kapcsolatrendszere az archeogenomikai eredmények fényében 71
AGYAGÁSI KLÁRA: A Kárpát-medencei török helynévfejtések felülvizsgálata 81
DUDÁS ELŐD: Magyar–déli szláv kapcsolatok a középkorban 101
HOFFMANN ISTVÁN: Helynévmintázatok etnikumtörténeti hátteréről 117
RÁCZ ANITA: Népnevek a helynevekben 127
TÓTH VALÉRIA: Nyelvek és etnikumok a 13. század Kárpát-medencéjében — Anonymus Gesta Hungarorum című munkája alapján 143
A Magyar Névarchívum Kiadványai eddig megjelent kötetei 159

Abstracts of the Volume

BAKRÓ-NAGY MARIANNE: People, Ethnicity, Linguistic History 23
SOLYMOSI LÁSZLÓ: Ethnic and Linguistic Diversity in Medieval Hungary 33
RÉVÉSZ LÁSZLÓ: Population-Genetic and Linguistic Relationships of Archaeological Horizons 50
BENKŐ ELEK: A Multidisciplinary Approach to the Székely Question 70
SZEIFERT BEA et al.: Population Composition and Connections of the Early Medieval Carpathian Basin in Light of Archaeogenomic Evidence 78
AGYAGÁSI KLÁRA: Reassessment of Turkic Toponymic Etymologies in the Carpathian Basin 100
DUDÁS ELŐD: Contacts Between Hungarian and South Slavic Languages in the Middle Ages 115
HOFFMANN ISTVÁN: On the Ethnohistorical Background on Toponymic Patterns 125
RÁCZ ANITA: Ethnonyms in Place Names 141
TÓTH VALÉRIA: Languages and Ethnic Groups in the Carpathian Basin at the Beginning of the Thirteenth Century—On the Basis of Anonymus's Gesta Hungarorum 156

Bakró-Nagy Marianne

Nép, etnikum, nyelvtörténet*

1. Bevezetés

Dolgozatom célja annak megvizsgálása, hogy miként definiálhatók, definiálhatók-e kimerítően azok a társadalmi alakulatok, amelyekhez mindazon nyelvi adatok köthetők, amelyeknek eredetét, történetét a nyelvtörténeti kutatásoknak is fel kell tárniuk annak érdekében, hogy valamely nyelvi jelenségről, annak történetéről számot adhassanak.[1]

E célkitűzés indoklása magából a nyelvtörténeti elemzések céljából és menetéből adódik: valamely nyelvi jelenség eredete, a benne megfigyelhető változás feltárása — hacsak nem maradunk a nyelv keretein belül a folyamat leírásakor vagy modellezésekor — feltételezi mindazoknak a nyelven kívüli tényezőknek a megismerését, amelyek hozzásegítenek az eredet vagy változás minél mélyebb, örökös reményeink szerinti „valódi" magyarázatához. A nyelven kívüli tényező pedig a beszélő, a nyelvi közösség a maga mindenkori időbeli, földrajzi, társadalmi beágyazottságával. E tekintetben a nyelvész, a nyelv mögött álló közösség formációjára utalva — ha nem elégedhetik meg a társadalmi szempontból semleges *beszélői/nyelvi közösség* megjelöléssel — különféle kategóriákkal kénytelen élni: *nép, nemzetség, népesség, törzs, etnikum, társadalom,* ráadásul sokszor szinonimákként használva e terminusokat, ami az egykori valóságot illetően bizonyosan nem a leghelyesebb eljárás. Tudható azonban az is, hogy e lépésre legalább kettős ok kényszerítheti: az említett kategóriáknak olykor nem kimerítő definiáltsága és történeti, a múltban való azonosíthatóságot megnehezítő volta. Mindezek igazolása érdekében a vonatkozó szakirodalmi előzmények áttekintése elkerülhetetlen még akkor is, ha azok egy sor esetben a társadalmi csoportokat elemző korábbi ismeretek ismétlését jelentik, mert a nyelvi összefüggésekre vonatkozó állítások viszonyítási háttere csak így adható meg.

A sorra veendő társadalmi kategóriák tárgyalásakor az alapvető szempont rendszerint a nyelv, azaz annak felmutatása, hogy az milyen szerepet játszik a csoportok meghatározásában. Ezért rendre a közösségtől beszélt nyelv, illetve a

---

* A tanulmány az MTA 200 ünnepi programsorozat keretében rendezett Nyelvek és népek a középkori Magyarországon című konferencián 2025. június 12-én elhangzott előadás szerkesztett változata.

[1] Köszönöm Róna-Tas Andrásnak igen értékes megjegyzéseit.

DOI: 10.35528/Helynevtort/19/01

közösség elnevezése a hivatkozási pont. Nem egyes nyelveknek vagy szerepüknek a bemutatása a cél, hanem a nyelvé mint társadalmi jelenségé általában. Mondandóm földrajzilag és időbelileg főként Kelet-Európa és a sztyeppevidék kora középkori és középkori történetére és nyelveire vonatkozik, ami egyrészt kompetenciámból adódik, másrészt pedig abból a tényből, hogy az itt következőhöz hasonló áttekintéseknek a nyugat-európai kutatás jóval kevesebb figyelmet szentelt ez ideig (BÁLINT 2006: 157–159). A tanulmányom a kisebb és szerkezetében egyszerűbb társadalmi csoportoktól halad a nagyobb és szerkezetében összetettebb csoportok felé, és kitüntetett figyelmet szentel az identitás szerepének.

A legösszetettebb és legnagyobb társadalmi formációról, a *nemzet*-ről nem szólok, mégpedig a következők miatt. A társadalomtörténeti, történeti kutatások általános, de nem kivétel nélküli megállapítása szerint a nemzet újabb keletű politikai szerveződés. A mai értelemben vett nemzetfogalom a felvilágosodás idején alakult ki, jóllehet vannak vélemények, amelyek nemzetek létezését már a középkorra (sőt, az ókorra) tételezik. Mindezek azonban kétségeket ébresztenek abban az értelemben, hogy a már korábbi létezésükre és így kontinuitásuk igazolására felhozott jellemzők (pl. nyelv, identitás) tartalmilag ugyanúgy értelmezhetők-e, mint a későbbi vagy a mai nemzetek esetében (GEARY 2001: 41–42). Ezért a megjelölt időszakokra vonatkozó jellemzésük itt bizonytalanságokhoz vezetne.

2. Társadalmi csoportok

Társadalmi csoporton az egymással interakcióban álló egyének összességét értjük. A csoportok a legszűkebb társulásoktól a nagy méretű csoportokig (társadalom) terjedhetnek. Legalapvetőbb meghatározója a közös identitástudat, amely független a csoport méretétől vagy jellegétől (GIDDENS 2008: 793).

A *nép* mint társadalmi csoport — a meghatározások legtöbbje szerint — emberek csoportjának legáltalánosabb megnevezése, azaz egyének, emberek egésznek tekintett bármely sokasága közös nyelvvel, eredettudattal, kultúrával. Hagyományosan a kutatás a *nép* fogalmának tartalmát, jelentését magától értődőnek tekintette, és olyan jellemzőket tulajdonított neki, amelyek bízvást alkalmazhatók más típusú közösségekre is. Így például a *nép* egy biológiailag és kulturálisan homogén, közös őstől származó, közös történelmű, azonos nyelvű, egyazon földrajzi területen élő emberi csoport (kritikájára lásd POHL 1998a: 15, GEARY 2001). Ebben az értelemben a nép kategóriájának kialakulása végső soron az emberi közösségek biológiai, azaz rokonsági kapcsolataira vezethető vissza, kérdés azonban, hogy valamely rokonsági kapcsolaton alapuló közösség hogyan válik néppé, s vannak-e olyan kritériumok, amelyek egyértelműen megkülönböztetik más társadalmi formációktól. Mind e kétségekre tekintettel a *nép* megnevezést általános (köznapi) jelentése szerint alkalmazom.

2.1. Család, nagycsalád

Emberek genetikus összetartozásának társadalmi formája a *család;* a társadalom legalapvetőbb, elsődleges, rokonsági viszonyon alapuló „természetes" egysége. Egymás kölcsönös ismerete és kapcsolata jellemzi; a család tagjainak létszáma viszonylag alacsony és zárt abban az értelemben, hogy csak rokonsági viszonyban lévőkből állhat. Mindezek jellemzik a *nagycsalád*-okat is a létszámtól eltekintve (ahol a családtagok száma lehet pl. 100–150). Jellemzően egymás közelében, azonos területen élnek. A hantiknál is a (kis)család az elsődleges csoport, nagycsaládokba való egyesülésük a 17–19. századtól adatolható; két-három generáció együttélését jelentette azonos lakóhelyen, közösen birtokolva a vadász- vagy halászterületet. A nyelv aspektusából a család leglényegesebb jellemzője, hogy tagjai azonos nyelvet beszélnek, értik egymást.

A családok megjelölésére személynevek, azaz kapcsolati vagy nexusnevek utalnak, amelyek kultúránként eredetüket és szerkezetüket illetően eltérőek lehetnek (HOFFMANN 2008: 10–11, 14), de a családtagok számára jellemzően közösek, és ez jelöli a társadalom számára összetartozásuk jellegét (ti. családtagok), s ez különbözteti meg őket a társadalom többi tagjától vagy csoportjától. Alapvető jellemzőjük, hogy öröklődnek (TÓTH 2016: 214), azaz az előző nemzedékekre, a közös ősre utalnak.

A közös nyelv és a közös elszármazásra utaló öröklődő név — a különféle kontinenseken máig jellemzően többnyire az atyai nevet is tartalmazva (HANKS–PARKIN 2016: 214–215) — a különféle társadalmi formációk esetében is visszatérő kritérium, ezért (is) oly lényeges itt a hangsúlyozásuk. Így például a manysiknál is az apai felmenő neve funkcionál családnévként, az apai nagyapára (tkp. *nagyapanév*) utalva. A török nyelvű sztyeppei nomádok esetében a társadalmi-politikai szerveződés a rokonságon alapult (GOLDEN 2022: 1).

2.2. Nemzetség

A *nemzetség (klán)* ugyancsak vérségi köteléken alapuló természetes társadalmi alakulat, mely a primér családok, illetve nagycsaládok fokozatos kibővülése eredményeként alakult ki (HÓMAN 1923: 17), s a történelmi idő, tér és kultúra szerint számos változatát is felmutatja. Méretük ezért értelemszerűen s általában meghaladta a nagycsaládokra jellemző létszámot. A nemzetségekre a zártság vagy egymás kölcsönös ismerete már kevésbé jellemző, de az alapkritérium a vélt vagy valós közös őstől való származás, azaz a családi viszony. A nemzetségben a szerveződésre még kevésbé jellemző a centralizáltság. A honfoglalás időszakában a magyarság százezer főből állhatott (PETROVICS–ZIMONYI 1994), ami annyit jelent, hogy egy nemzetség létszáma kb. ezer fő lehetett, jóllehet ez a számítás nem ad választ a kérdésre, mikortól beszélhetünk még (nagy)családról, s mi-

kortól nemzetségről. A korai nemzetségi alakulat,[2] az *ősnemzetség* (ZSOLDOS 1996: 179) jellemezte a honfoglaló magyar társadalomszerkezetet, melyre azonban már a társadalmi és vagyoni rétegzettség is jellemző (MESTERHÁZY 1980: 130). Nyelvi szempontból egyik lényeges jellemzője, hogy az összetartozás egyik legalapvetőbb kifejeződése a közös származás tudata mellett a közös név (nemzetségnév) és a közös nyelv.

A vélt vagy valós közös őstől való származás szolgáltatta az összetartó erőt a nagycsaládok számára. Összehasonlításképp: az északi hantik hagyományos társadalmi szerkezete a genealógiai leszármazású család, nagycsalád és a két egzogám frátria (nemzetség), mely két utóbbin belül a közös ős mitológiai (vö. medve, illetve nyúl a Moś és Por nemzetségek esetében); a társadalmi és a vagyoni rétegzettség nem jellemző, a nyelvi identitástudat már annál inkább, s a nemzetséghez tartozás is, mely utóbbi elnevezését a totemős, illetve őrző istenséggé vált felmenő hős neve adja. Ez a nemzetségi felosztás csak az északi hantikat jellemzi, és az északi manysikat (ugyanezzekkel a megjelölésekkel). A 19. század elejétől, ahogyan imént a nagycsaládok esetében is, a frátriák szerint határozódtak meg a területi viszonyok (CSERNYECOV 1949, SZOKOLOVA 1983).

A magyar nemzetségnevek vizsgálatát TÓTH végezte el a rendelkezésre álló források segítségével a 13–14. századtól számított időszakra koncentrálva, s kifejtve, hogy a nemzetségnevek funkcionális tekintetben a családnevek konkrét elemekkel is szolgáló legközvetlenebb előzményei voltak (2016: 183–211). Mivel a magyar nyelvben ez a megnevezési forma az első, amelyik a genetikus társadalmi összetartozást kifejezi (TÓTH 2016: 204–205), szükségképpen az identitástudat hordozója is volt. Ám a személynevek eredetüket tekintve sem jelzik szükségképpen sem az etnikai, sem a nyelvi hovatartozást (HOFFMANN–TÓTH 2015: 15).

2.3. Törzs, törzsszövetség

A *törzs* fogalmának elterjedtebb újkori használata valamely embercsoport besorolására különösen a 16–17. századtól figyelhető meg, nem függetlenül a gyarmatosítási folyamatoktól (COHEN 1978: 384), és változatos karriert futott be a történetírás, az antropológiai és az etnográfiai szakirodalomban egészen a 60-as évekig (SNEATH 2016). A 20. század közepéig visszatérően a „primitív” társadalmi berendezkedés megjelölésére szolgált, jóllehet az eredeti latin terminus *(tribus)* adminisztratív egységet jelölt. Meghatározása csaknem éppannyira problematikus, mint majd az etnikumé, főként a *törzs*-nek, a *nemzetség*-nek és az *etnikum*-nak az egykorú források és a rájuk vonatkozó szakirodalom eltéréseket egybemosó, váltogatott, illetve definíció nélküli használata miatt (HERBERT

[2] A késői nemzetségi alakulatokkal, melyet az okleveles korszaktól számít a szakirodalom (ZSOLDOS 1996: 191–192), itt értelemszerűen nem foglalkozom.

1995: 1343–1344). A más-más födrajzi térségben és korszakban élt törzsek típusa jelentősen eltérhetett egymástól, a fogalom meghatározása a magyar honfoglalásra tekintettel pedig különösen érdekes kérdés.

A törzs meghatározása szempontjából általában lényegesnek tekintették a valamely födrajzi területhez való kapcsolódást, amelynek elhelyezkedése vagy nagysága politikai okokból, főként hódítások következtében változó is lehetett. További lényeges kritérium volt a közösség kohézióját ugyancsak növelő közös eredettudat még akkor is, ha ez nem alapult mindig ellenőrizhető történeti tényeken: ebben jutott szerephez a mítosz. A rokonsági kapcsolat, a vallás, az ehhez kapcsolódó közös rituálék, az azonos társadalmi szabályok is feltűnnek a törzs általános jellemzőiként, mint ahogyan a közös nyelv is. Ez utóbbi azonban már fenntartásokkal kezelendő, mert példák hozhatók arra, hogy a közös nyelvben nem feltétlenül osztoztak a törzs tagjai. Mindezekre tekintettel egyre kérdésesebbé (és avultabbá) vált a törzsre mint sajátos társadalmi kategóriára hivatkozni valamely csoport vagy közösség antropológiai vagy etnográfiai besorolásakor (lásd pl. GINGRICH 2001: 15908, 2015: 647).

Ha azonban a törzsre a kora középkori sztyeppei társadalmak egy formációjaként tekintünk, érvényesnek tűnik a gondolat, hogy nemzetségi alapú szerveződésről beszéljünk, amelyik szövetségbe is tömörülhetett. A sztyeppei, így például a törökségi társadalmak alapvetően ilyen szerkezetet mutatnak, melyek létrejöttének célja a birodalomalapítás volt. Már hierarchizált szerkezetű, hiszen a vezértörzs szervezte maga köré az újabb és újabb törzseket, s hozott létre ezzel egyfajta hierarchizált rendszert (lásd még SERVICE 1962), mint ahogy azt a belső-ázsiai sztyeppén a türkök, ujgurok vagy kirgizek példázzák. Ugyanakkor nem voltak stabil képződmények, néprészek válhattak ki, vagy újak csatlakozhattak (RÓNA-TAS 1997: 26, 29), mint ahogyan az a honfoglaló magyarok esetében is történhetett. Párhuzamként említhetők a tatárok „országalkotó nemzetségei" (IVANICS 2013). De éppen ez a szerkezeti változékonyság utal arra, hogy sem a nyelv, sem az elszármazás tekintetében nem lehettek homogének (éppoly kevéssé, mint az etnikumok; EMBERLING 1997: 306), azaz a nyelv nem lehetett kohéziós erőként működő identitás tárgya, hiszen többnyelvűséget kell feltételeznünk, sokkal erőteljesebb mértékben, mint a nemzetségek tekintetében.

Miként tehát a sztyeppeiek, úgy a honfoglaló magyarok társadalma is szövetségen alapult, melyet az elnevezések — *onogur* 'tíz nyíl', *toguz oguz* 'kilenc oguz', *hétmagyar* — is tükröznek, a honfoglalók törzsnevei pedig széles kutatottságnak örvendenek. A szövetség szervezett, meghatározott célú lényegét példázza Bíborbanszületett Konstantin megjegyzése a magyarokról: „A türköknek ez a nyolc törzse nem engedelmeskedik a maga fejedelmeinek, de megegyezésük van arra nézve, hogy a folyóknál, bármely részen üt ki a háború, teljes odaadással és buzgalommal együtt harcolnak" (MORAVCSIK–JENKINS 1967: 179, GYÖRFFY

1975: 4). Ha a törzsszövetség hosszabb ideig fennállt, stabilizálódott, elősegíthette az etnikum kialakulását, tartóssá tehette fennmaradását (RÓNA-TAS 1997: 27), és utat nyithatott olyan társadalomszerkezeti átalakulásnak, melynek következtében Magyarországon a 10. században már nem mutathatók ki törzsek vagy törzsszövetségek, azaz helyüket egyfajta monarchikus hatalom kezdte átvenni (SZABADOS 2011: 206, 212). Tegyük hozzá, hogy archeológiailag a törzsek maradványait (beleértve a kabarokat is) vagy a közöttük lévő különbségeket egyébként sem lehet azonosítani (BÁLINT 2010: 177).

Tehát éppen ez a szerkezeti változékonyság utal arra, hogy a honfoglaló magyarok sem lehettek eredetüket tekintve homogének, mégpedig nyelvüket tekintve sem. A honfoglalásig eltelt időszak más népességekkel való kapcsolatairól többek között a nyugati ótörök jövevényszavak, a törzs vagy nemzetségnevek is tanúskodnak, vagy a tény, hogy a honfoglalókkal együtt érkező egyik törzs a kabar volt.

A törzs, illetve törzsszövetség legmarkánsabb eltérése tehát az egyéb társadalmi csoportoktól külső, valamilyen célt szolgáló szervezettségük, ami a magyarok esetében a BERTÁtól a törzsnevekre javasolt török eredetű etimológiák alapján hadi alakulatokat jelentenek (1991, 1996).

2.4. Etnikum

Az *etnikum* fogalmáról is elmondható, hogy az igen bőséges szakirodalom ellenére a meghatározások problematikusak, ha pedig a kérdés az, hogy e kategória miként vonatkoztatható a közép-eurázsiai társadalmakra, a kép még csak homályosabbá válik. Amit igazol az is, hogy az *etnikum* fogalmának meghatározása és az etnikai identitás mibenlétének kérdése a Közép-Eurázsiára vonatkozó (kora) középkori kutatásoknak visszatérő témája.

Az *etnikum* társadalmi és történelmi kategória: emberek olyan csoportjára utal, amelyek kultúrájukban, nyelvükben és önmegnevezésükben különböznek más etnikai csoportoktól, s ennek a különbözőségnek mind önmaguk, mind pedig a többi etnikai csoport tudatában van. Olyan közösség tehát, amelyik úgy fogja fel önmagát, és amelyet mások is úgy fognak fel, hogy sajátos közös vonásokban osztoznak (BARTH 1969, ZELINSKY 2001: 44). E vonások tehát egyrészt az önazonosítás (a csoport megkülönbözteti önmagát más csoportoktól), másrészt a kívülállók szempontjából való azonosítás (megkülönböztetik a csoportokat egymástól) eszközei (POHL 2018a: 203). Az etnikai csoportok természetes szerveződésűek (nem előre vagy kívülről szervezettek), az összetartó erő pedig a csoportba tartozók identitástudata (POHL 2018a: 192).

A meghatározás nehézségei egyrészt magából az etnikai csoport jellegéből, másrészt pedig a terminus használatából fakadnak. Ami az előbbit illeti, az etnikai csoportok soha nem olyan koherensek, mint ahogyan látni szeretnénk őket (POHL

2013: 12), a terminus használata pedig az egykori történeti forrásokban az esetek túlnyomó többségében megbízhatatlan a csoportok típusára vagy elnevezésére vonatkozóan is.

Általában a következő jellemzők szerepelhetnek az etnikai csoportok megkülönböztetésekor: közös ős és rokonsági kapcsolatok, a közös történelmi múlt (vélt vagy valós örökségekkel, kulturális hagyományokkal), a közös hitvilág, a közös embertani jegyek, a területi hovatartozás, a nyelv, illetve a tartós (de nem állandó) önelnevezés (POHL 2013: 14–22, RÁCZ 2016: 17–24). A különféle etnikai csoportok — nem csak az eurázsiaiak vagy középkoriak — vizsgálata azonban azt sugallja, hogy a fentiek nem feltétlenül vannak jelen minden esetben, másrészt pedig ha szerepelnek is, nem állandóak. Még a nyelv sem, mert egy etnikai csoport lehet akár többnyelvű, vagy válthat nyelvet (POHL 2013: 7).

A kora középkori népekről tudjuk, hogy sokkal kevésbé voltak homogének, mint azt gondolhatni lehet, hogy az etnikai határok főként a népvándorlások, nagy éghajlati változások időszakában különösképp változékonyak, hogy a sztyeppei államalakulatok belső etnikai tagozódása általában nem tükröz statikus struktúrát, s hogy e körülményekből adódóan az egyén etnikai hovatartozása is lehetett változó (POHL 2018a: 195, 2018b: 16). Ha csak ezeket a tényeket tekintjük, már gyanítható, hogy mi az oka a jellemzők megfoghatatlanságának. A magyarázat mindenekelőtt az etnicitás több szempontú változékonyságában keresendő. Egyetlen etnikai csoport sem statikus: alkalmazkodni képes a módosuló körülményekhez (GIDDENS 2008: 379–380), s mert állandó változásban van, s az etnikai hovatartozás sem örök időkre szóló, történelmi koronként, kultúránként ismételten ellenőrizni, azonosítani szükséges azt is, hogy a népnevek kikre vonatkoznak voltaképp.

Mindehhez még hozzájárul az is, hogy az etnikai jellegzetességek teljes mértékben tanultak, a csoport tagja számára nem veleszületett sajátosság, hanem olyasvalami, ami a szocializáció során sajátítódik el, és az idő folyamán reprodukálódik. Az etnikai hovatartozás dinamikus, az etnikai csoportok szubjektív módon épülnek fel, szereplői etnikai hovatartozásukat maguk határozzák meg (SMITH 2008: 343, 346). Azaz mindazok a jellemzők, amelyek egy-egy etnikai csoportra érvényesek, nem eleve adottak vagy előre konstruáltak, mert nem alapulnak semmiféle objektív, mérhető kritériumon, hanem történelmi folyamatok eredményei, amit mi magunk alakítunk és hozunk létre újra és újra (FOUGHT 2006: 4, POHL 2013: 49). Az etnikum mint társadalmi kategória azonban stabil létező az őt jellemző ismérvek módosulása ellenére is (BARTH 1969: 10).

Kérdés, mégis melyek lehetnek azok az ismertetőjegyek, amelyek megkülönböztetik más társadalmi formációktól, s mindebben milyen szerepet játszik a nyelv. RÓNA-TAS ANDRÁS az etnikum meghatározásakor a kategória jellemzőit két csoportra osztja: alkotóelemekre és alakítóelemekre. Az alkotóelemek azok,

amelyek a csoportot etnikai csoporttá teszik. Ezek a nyelv (szemiotikai rendszer), közösségi mi-tudat és a tartós önelnevezés. Az alakítóelemek pedig a fent felsoroltak közül szinte valamennyi: a közös kultúrától kezdve a külső jegyekig, s ez utóbbiak azok, amelyek segíthetik az etnikum létét, hiányuk pedig gátolhatja azt (1966: 20, 24, 1997: 24). A tapasztalat azonban azt mutatja, hogy a nyelv azonossága nem feltétele a csoport önazonosságának, ami többnyelvű közösségek nyelvhasználatának vizsgálatával igazolható, s példák szolgálnak arra is, hogy a csoportok nyelvet is válthatnak, ahogyan a langobardok is tették (POHL 1998b: 25–26).[3] Amiből az következik, hogy a valóban alapvető és stabil kritériumnak az önelnevezéssel jelzett identitás tekinthető.[4]

3. A nyelv szerepe az etnikai csoportok meghatározásában

Az etnikai csoportok egyik megkülönböztető jegye tehát a közösség nyelve, miközben csak feltételezések lehetnek arról, hogy az egyes sztyeppei vagy szibériai népcsoportok a kora középkorban vagy a középkorban valójában hány és milyen nyelvet használtak, milyen elterjedtségben és milyen funkciókban, mert az egykorú források alig tesznek említést a népességek nyelvéről. Az i. sz. 1. évezredben a Belső-Ázsiában élt népekre vonatkozóan a kínai források 59 leírást közölnek. Közülük csak 18 tartalmaz valamilyen információt a hozzájuk tartozó nyelvekről, s ezek közül is csak három azonosítható biztonsággal (egyikük a türk; GOLDEN 2022: 4), három azonosítása pedig bizonytalan. Ötvenhat népről tehát nem tudható, milyen nyelven beszéltek (SINOR 2005: 5). Az etnonimák etimológiájának tanulmányozása sem segítség egy csoport nyelvének kiderítésében. A bizánci forrásokban a hunoknak kilenc, a magyaroknak tizenkilenc elnevezése van (SINOR 2005: 4; lásd még RÓNA-TAS 1999: 271–313). A belső-ázsiai birodalmak külkapcsolataihoz magától értetődően hozzájárultak a követjárások, s a különféle feljegyzések, iratok megemlékeznek a követeket kísérő tolmácsokról, azok nyelvi ismereteiről. Azonban hiába tudjuk, hogy például a türkök és a kínaiak a diplomáciai aktusok során milyen nyelven érintkezhettek egymással, vagy a bizánci kapcsolatokban kik voltak a tolmácsok, és milyen nyelveket ismertek, vagy az írott adminisztratív anyagok, levelek milyen nyelvűek voltak, mert mindez a vezető rétegek nyelvi ismeretéről ad hírt, a köznépéről nem. A 12. században Belső-Ázsia sztyeppés területére érkező több etnikumú kitanok a szkíták, szarmaták, hsziongnuk, hunok, kazárok területére telepedtek rá. A 90 évig fennállt

[3] A csoportidentitás és a nyelv szoros kapcsolata a német romanticizmus, főként HERDER eszméihez kötődik (FISHMAN 1989: 105).

[4] Ez a meghatározás közel áll WALTER POHL definíciójához ("I would suggest defining ethnicity as a principle of organization of the social world into named groupings which are perceived as naturally constituted" (POHL 2018a: 192), mert nem előfeltételez tényleges közös eredetet, nyelvet vagy közös ősi kultúrát, földrajzi helyet.

Kara-Kitan Birodalomban a hódítók kisebbségben voltak mind etnikailag, mind nyelvüket tekintve. Azaz az uralkodó réteg gyakran más nyelvet használt, mint a köznép, s ez nem csak a kitanok esetében volt így. Továbbá az elit nyelve egy sor esetben presztízsnyelvvé és a társadalmon belüli csoportok közötti kommunikáció eszközévé is válhatott még akkor is, ha előfordult, hogy az uralkodó réteg átvette a köznép nyelvét (GEARY 2002: 38, ZUEV 2002: 6).

A történelmükről tudottak alapján tehát bizonyos, hogy a sztyeppei nomád társadalmak, birodalmak legtöbbje etnikai tekintetben nem volt homogén, többnyelvűek voltak. Feljegyzések szólnak arról is, hogy különböző népekként azonosított csoportok azonos nyelvet beszéltek, és megfordítva, s azok a népességek, amelyeket a nyelvészet germán, szláv, finnugor vagy kelta nyelveket beszélőkként tart számon, nem feleltethetők meg egy az egyben akár az anyagi kultúra régészetileg azonosítható sajátosságainak sem (GEARY 2002: 37). Itt kell még megjegyezni azt is, hogy a nyelvek elnevezése az esetek túlnyomó többségében azonos volt a társadalmi csoport nevével, azaz glottonimaként is szolgált (KOOPMAN 2016: 254–255). De mert a sztyeppei népek alapvetően törzsi szerkezetűek és többnyelvűek voltak, elnevezésük, következésképp nyelvük elnevezése sem tükrözheti, milyen nyelven beszéltek (BÁLINT 2006: 296–305).

A nyelvek megnevezésével szemben a történeti források az etnonimákról igen gazdagon tudósítanak. Érthetően, hiszen a cél a közlés tárgyának, azaz az említett társadalmi csoportoknak az azonosítása volt, mellyel a megnevezettet szembeállítják az összes többi csoporttal (POHL 2018b: 5). Kérdés, hogy mindezek az elnevezések, népnevek tudósítanak-e arról, milyen típusú társadalmi csoportokat jelöltek.

Az *etnonimá*-nak, *népnév*-nek számos meghatározása ismeretes; eltéréseik ellenére általában valamilyen társadalmi csoportnak a nevét jelentik, azaz akár törzs, nép vagy nemzetség nevét, amellyel a csoport önmagát vagy másokat kollektív egészként jelöli meg (COATES 2021: 6).[5] A külső (exonima) és belső (endonima) elnevezések közötti lényeges különbség az, hogy míg az előbbi nem feltétlenül tükrözi a csoport önazonosságát, a belső elnevezések igen, mert így különböztethetik meg önmagukat más csoportoktól (POHL 2018b: 5). Egy közösség csak akkor ad magának nevet, ha az összetartozás tudata már él benne (FODOR 1980: 130), s éppen ezért tekinthető a tartós belső elnevezés az etnikai csoport egyik kritériumának (RÓNA-TAS 1996: 24).

Annak megállapítása, hogy valamely etnonima kiket jelölt, alapvetően azért problematikus, mert az elnevezés instabil (BÁLINT 2010: 164), s a népnevek, azok rendszerének változása folyamatos: egyrészt könnyen átvihetők más társadalmi csoportokra, másrészt ugyanannak a csoportnak számos elnevezése is lehet. Ezért

[5] A személynevek kapcsán az etnikum fogalmának leglényegesebb hazai szakirodalmára lásd N. FODOR 2018: 30–32.

etnikai értelmezésük mindig csak egy meghatározott időszakra lehet érvényes (RÁCZ 2016: 22), azaz egy etnikai csoport azonosítása kizárólag az elnevezése alapján, más független bizonyíték hiányában több mint kétséges. Az etnonimák denotátuma egy sor esetben azért sem állapítható meg biztonsággal, mert kérdéses lehet az is, hogy társadalmi csoportot jelölt-e vagy földrajzi, illetve politikai egységet. Ami azzal magyarázható, hogy az ókor végén (is) földrajzi egységeket vagy országokat leginkább azokról a népekről neveztek el, amelyek lakták őket, és nem fordítva, például *Pannónia, Hungária, Magyarország,* csakhogy ennek az alább még említendő példa szerint az ellenkezője is igaz. Tudniillik akkor, amikor egy közösség valamely nagyobb etnikum alcsoportjaként, belső elnevezésként lakóhelye szerint jelöli meg önmagát. E jelenség akár a csoport etnicizálódását eredményezheti, hiszen — szembeállítva őket más lakóhelyű csoportokkal — valamely földrajzi hely kollektív egészeként jelentkeznek (POHL 2018b: 8, 11).

A történeti források révén jól ismert, hogy szomszédos vagy egymástól földrajzilag is távol lakó népességek viselhettek azonos megnevezést. A késő antik forrásokban *gót*-okként jelölték meg a Fekete-tenger környéki kalóz népességet, a sztyeppei lovas vagy földművelő népességet az Al-Dunától északra, vagy a vizigótokat a mai Spanyolország területén: vélhetően a rómaiaktól származott a barbárok egyes csoportjait így jelölő megnevezés, akiknek egy-két ismeretetőjegyen kívül kevés közös vonásuk volt (POHL 2002: 226–227). De a sztyeppei népességek közül a *hun* elnevezést is nyugaton először Attila hunjaira értették, majd több, a Fekete-tengertől északra élő népre összefoglalóan, míg végül általánosult az etnonima (RÓNA-TAS 1999: 310–311, POHL 2013: 193).

A *tatár* etnonima az oroszországi területek mongol uralma idején terjedt el. A 18–19. században az orosz fennhatóságú területeken élő törökségi csoportok azonosítójaként használta az orosz adminisztráció és az etnográfusok, következésképp a Volga-vidéki, a kaukázusi vagy a szibériai török népeket egyöntetűen mind tatárként ismerték, ezzel az egyetlen elnevezéssel illetve egymástól eltérő csoportokat. Az *osztják* etnonima is először a 19. század végén jelenik meg az orosz forrásokban, de ugyanezzel a névvel illették a keteket és a szelkupokat is. Ezek a külső elnevezések azonban nem tükrözték a csoportok önazonosságát, azaz a tatárok például a maguk belső elnevezéseként a tőlük lakott terület szerinti nevet (pl. *krími tatárok*) vagy örökölt klán, illetve törzsi származás szerinti nevüket (pl. *kojbál, nogaj*) használták (GORENBURG 2005: 83–84).

A fent látott folyamatokkal szemben ismeretes az is, hogy egy sor népnek nem csak egyetlen elnevezése lehetett vagy lehet ma is. Az obi-ugor nyelvekből példák sora hozható fel arra, hogy a szomszédos népeket arról a földrajzi területről (pl. folyónév) vagy jellemző természeti környezetről neveztek el, ahol azok éltek. A *hanti* 'mocsári nép', 'folyami nép' ugyanazokat jelöli, ti a szelkupokat, a manysi nyugati, déli, keleti nyelvjárásai pedig 'réti(nép)'-ként utalt a tatárokra (DEWOS.

319, 1619), a hantiban meg ’folyóparti nép’ a nyenyecek elnevezése. A manysiban ’obi/Ob-melléki nép’ jelölte a hantikat, de a déli hantik ugyanígy nevezték az Ob mellett élő saját népüket is. Ez utóbbit az magyarázza, hogy a *hanti* belső elnevezés (a magyar *had* megfelelője, s ’nemzetség, nagycsalád, közösség’ volt az eredeti jelentése), de a hantik önmagukról beszélve, akár a fent látott török példák esetében, rendre megjelölik azt a földrajzi helyet, falut, csoportot vagy őst is, akikkel azonosulnak. Ezek a földrajzi megjelölések az esetek túlnyomó többségében nyelvjárási különbségeket is jelölnek, de ettől még egységesen megmaradnak hanti etnikumúaknak.

Példák mutatnak arra is, amikor valamely földrajzi területre újonnan érkező népesség egy ott már korábban megvolt elnevezést kapott, ahogyan a *szkíta* elnevezést kapták a hunok, a *szkíta* és a *hun* elnevezést az avarok, és mindhármat a magyarok (POHL 2018b: 12), s e változó elnevezésekben a magyarok kitűntek: a bizánci forrásokban a hunoknak „csak” kilenc, a magyaroknak tizenkilenc elnevezése van, a görög forrásokban pedig több mint egy tucat, leggyakrabban a *türk* (MORAVCSIK 1958: 302, RÓNA-TAS 1999: 271–313, SINOR 2005: 4). A *magyar* önelnevezést viszonylag későn adatolták, és ha nem ismernénk a történeti tényeket, akár két vagy három egymással versengő államot is feltételezhetnénk ugyanazon a földrajzi területen (POHL 2018a: 192–193). Mivel az etnonimák hosszú évszázadokon keresztül megmaradtak egy területen, visszatérő kérdés, valójában milyen társadalmi csoportokat fedtek.

Az etnonimák instabilitása a társadalmi szerveződések között, azok különféle szintjei között is érvényesülhetett, amennyiben magasabb (politikai) egység, például birodalom neve válhatott alacsonyabb szerveződés, csoport nevévé (JANHUNEN 1996: 25), de a sztyeppei birodalmakban ez érvényesülhetett a különböző társadalmi szintek között is. A birodalom vagy állam általában az uralkodó etnikai csoport nevét viselte (GOLDEN 2022: 2); így a kisebbséget alkotó uralkodói réteg elnevezése gyakran a teljes népesség neve is volt a forrásokban, s a hadseregé is. Attila szabad, több etnikumú alattvalóinak általános elnevezése a *hun* volt, vagy tágabban a *szkíta* (POHL 2018a: 194).

Mindebből következik, hogy valamely etnikum azonosítása annak megnevezése alapján csaknem lehetetlen vállalkozás, szemben a családra, nagycsaládra, nemzetségre vagy esetleg a törzsre vonatkozó elnevezésekkel.

4. Az identitás szerepe a társadalmi csoportok meghatározásában

Az identitás (énazonosság) a szocializáció, az emberi kölcsönhatások eredményeként alakul ki, és azt jelöli, ahogyan az egyén és a csoport különbözik más egyénektől és csoportoktól (JENKINS 2008: 18). Az etnikai identitás egy személy (a csoport tagja) és egy csoport közötti kölcsönös kapcsolat, ami ismétlődő verbális vagy nem verbális cselekvések révén mutatkozik meg. A szociálantropológiában éppen az etnicitással kapcsolatban került a kutatások középpontjába, s vált

világossá, hogy az etnikai identitás csak más etnikai csoportokkal való összevetésben értelmezhető, azaz nem egy csoport belső tulajdonsága, és nem is a csoportra jellemző objektív kulturális vagy nyelvi tulajdonságokon múlik (BARTH 1969: 10, 15). Az etnikai identitás nem állandó, változatlan kategória: az egyén és a csoport történeti, politikai és szociokulturális körülményei szerint alakul ki és módosul, és ezért szituációfüggő.

Kérdés, milyen ismereteink vannak a különféle ókori, kora középkori népességekről, azok tagjainak identitásáról, különösen többnemzetiségű, többnyelvű csoportok esetében, ha olyan népekről, nyelvekről van szó, amelyekről ritkásak vagy egyáltalán nincsenek egykorú feljegyzések. Azaz hogyan alkalmazható az etnikai identitás fogalma például a belső-ázsiai vagy nyugat-szibériai nomád, illetve letelepült népességek soknemzetiségű világára.

Kétségtelen kritériumnak tűnik a közös elszármazás és közös ős tudata, ami jelentős összetartó erő egy etnikai csoport esetében, bár ellenérvként megfogalmazódik az is, hogy a kora középkorban a közös származásról szóló emlékek nem minden etnikai csoportra jellemzők (POHL 2013: 10). A török nyelvű nomád világban, ahogyan szó volt róla, a rokonsági kapcsolat volt a társadalmi-politikai szerveződés alapja, s nincs okunk feltételezni, hogy ez másként lett volna például a letelepült obi-ugorok esetében, azaz identitásuk alapvetően kisebb csoportokban, azaz például nemzetségekben, saját kisebb földrajzi területen (falvakban) gyökerezett. A *jurt* olyan csoportot jelölt, amelynek tagjai kisebb településen egymással szomszédságban éltek (a szó eredeti jelentése is 'társ, barát'), ház körötti területük (udvar) egybeesett, és közös elnevezésük is volt.

Arra azonban nincs bizonyíték, hogy egy törzsi társadalom alsóbb rétegei a magasabb (vezetői) etnikai réteghez tartozónak érezték volna magukat (POHL 1998a: 17). A saját kisebb földrajzi terület diktálta azonosságtudatra azonban éppen a magyarok mutathatnak ellenpéldát: a 10–11. századi magyarokat illetően egymástól igen nagy távolságban, más körülmények között élő Kárpát-medencei, 10. századi kaukázusi szavárd és 13. századi Magna Hungariában élő magyaroknak megvolt a maga magyarságtudata, mely tudat tértől és időtől függően nem lehetett azonos, de mégis magyar volt (SZŰCS 1997: 141, BÁLINT 2006: 285, 2010: 170).

De vajon mi az etnikai identitás szerepe nyelvi, nyelvtörténeti aspektusból? Tudjuk, hogy bizonyos történeti regionális összefüggésekben kitüntett szerepe van a nyelvnek (FISHMAN 1999: 4), s különösen migráció, politikai vagy kulturális érintkezések esetén válik az identitás megőrzésének eszközévé, ám a korai középkorból csak igen töredékes információink vannak. Bár a nyelvet ritkán azonosították kizárólag az etnikai hovatartozással magával, az ókori görögök nyelvüket mégis identitásuk szempontjából alapvetőnek tartották, mert ezzel különböztették meg magukat a „barbároktól" (HARRISON 2002: 11–12).

Példák szolgálnak arra, hogy az identitás szerepe akkor vált hangsúlyossá, amikor valamely csoport vagy népesség etnikai vagy kulturális tekintetben kisebbségbe került egy társadalmon belül, s arra is rávilágítanak, hogy a nyelvi identitás szerepe a kisebb társadalmi csoportokban meghatározóbb, mint a nagyobb, többnyelvű társadalmakban, mely utóbbiakban a csoport kohézióját kevésbé határozza meg (pl. törzsszövetség esetében).

A messzáp nyelv — bár időben és földrajzilag is igen távol eső példa az itt vizsgáltaktól — az indoeurópai nyelvcsalád önálló ága. Az i. e. 1. századig beszélték különféle törzsek Dél-Itáliában, a kulturálisan és társadalmilag is igen sokszínű Apuliában az Adriai-tenger mentén, jelentős görög hatás alatt. Fogadalmi táblák és sírfeliratok őrizték meg a nyelvet, amelyet főleg a görög ábécén alapuló saját írással, illetve görög betűkkel rögzítettek. A messzáp beszélői közösség identitástudatának alakulását bizonyítja, hogy miközben az i. e. 4. és a korai 2. század között a római fennhatóság egyre erőteljesebbé vált, saját nyelvük a korábbinál nagyobb jelentőségre tett szert számukra, mert míg Itália számos nyelve átadta helyét a latinnak, addig a messzáp nyelvű feliratok megsokasodtak az identitás erőteljes jeleként. S bár a latin az i. e. előtti 1. században a régió fő nyelveként kiszorította is a messzápot, a romanizált epigráfiai kultúra a legtöbb más régióval szemben náluk nem honosodott meg oly jellemzően (LOMAS 2013).

A földrajzi területtel, az ősökkel és a nyelvvel való identitás megfogalmazódására példa a következő idézet. A Tavda folyó menti déli manysi nyelvváltozatnak 1900 körül már csak kb. 200 beszélője volt, és az 1960-as években talán még egy-két öreg használta. A változat a szibériai tatárok szomszédságának köszönhetően és az oroszok hatására eltatárosodott vagy eloroszosodott, miközben a beszélők nem kis része már szinte a kezdetektől kétnyelvű volt. A 19. század végén MUNKÁCSI BERNÁT terepmunkája során a következő szöveget jegyezte le az egyik beszélőtől: „«Szent-tó-falu»-tól nem messze egy nagy tó van: «Szent tó»-nak nevezik. Régebben a mi ősatyáink nem vegyültek egybe az orosszal; abban az időben ezen tót [tavat] a szélén álló ligettel együtt szentnek tartották … Minden másképpen alakult mostan: orosszá lettünk, a mint a régen élt nép élt, mi nem élünk úgy. A mi saját vogul nyelvünket elfelejtjük: nem találkozik [lesz itt] százötven ember, a ki [most is] beszélője” (1896: 407–408).

5. Összefoglalás

Írásomban arra tettem kísérletet, hogy a legalapvetőbb társadalmi csoporttípusokat legjellemzőbb tulajdonságaik szerint mutassam be, s megnézzem, a nyelv milyen szerepet játszik identitásukban. A tulajdonságok közül főként három tűnt visszatérőnek más-más relevanciával: a közös őstől való származás tudata, a nyelv és a belső elnevezés, azaz a három közül kettő nyelvi aspektusú.

A közös elszármazás tudata magától értődő a család, nagycsalád és nemzetség esetében, de kevésbé az etnikum s főként a törzsszövetség esetében. A nyelv megtartó erő a család, nagycsalád, nemzetség esetében, de már kevésbé az etnikum s törzsszövetség esetében (pl. a többnyelvűség okán). A harmadik paraméter viszont, az önelnevezés, mind a hat kategórióban a legerősebb kohéziós erőnek tűnik, az önazonosság és önazonosítás legerősebb eszköze.

Irodalom

BÁLINT CSANÁD 2006. Az ethnosz a kora középkorban. *Századok 140:* 277–347.

BÁLINT CSANÁD 2010. A contribution to research on ethnicity: a view from and on the east. The state of research. In: POHL, WALTER–MEHOFER, MATHIAS szerk., *Archaeology of identity–Archälogie der Identität.* Wien, Österreichische Akademie der Wissenschaften. 157–211.

BARTH, FREDRIK szerk. 1969. *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Culture Difference.* Boston, Little, Brown.

BERTA ÁRPÁD 1991. Török eredetű törzsneveink. *Nyelvtudományi Közlemények 92:* 3–40.

BERTA ÁRPÁD 1996. Magyar törzsek és törzsnevek. In: JANCSÁK CSABA–KÓSA KINGA–NAGY TAMÁS–NYULASSY ÁGNES szerk., *Honfoglalási emléknapok.* Belvedere Kiskönyvtár 9. Szeged, Juhász Gyula Tanárképző Főiskola. 17–28.

COATES, RICHARD 2021. Some Thoughts on the Theoretical Status of Ethnonyms and Demonyms. *Onomastica 65:* 5–19.

COHEN, RONALD 1978. Ethnicity: Problem and Focus in Anthropology. *Annual Review of Anthropology 7:* 379–403.

CSERNYECOV, VALERIJ NYIKOLAJEVICS 1949. *Adalékok az obi-ugorok nemzetségi szervezetének történetéhez.* Budapest, Kelet-Európai Tudományos Intézet.

DEWOS. = STEINITZ, WOLFGANG, *Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache*. Berlin, Akademie Verlag, 1966–1993.

EMBERLING, GEOFF 1997. Ethnicity in Complex Societies: Archaeological Perspectives. *Journal of Archaeological Research 5:* 295–344.

FISHMAN, JOSHUA A. 1989. *Language and ethnicity in minority sociolinguistic perspective.* Clevedon, Multilingual Matters.

FISHMAN, JOSHUA A. 1999. Introduction. In: FISHMAN, JOSHUA A. szerk., *Handbook of language and ethnic identity.* Oxford, Oxford University Press. 3–5.

FODOR ISTVÁN 1980. *Verecke híres útján... A magyar nép őstörténete és a honfoglalás.* Budapest, Gondolat Könyvkiadó.

N. FODOR JÁNOS 2018. Szempontok és módszerek a személynév és etnikum összefüggésének vizsgálatához. *Névtani Értesítő 40:* 29–52.

FOUGHT, CARMEN 2006. *Language and Ethnicity.* Cambridge, Cambridge University Press.

GEARY, PATRICK J. 2001. *The myth of nations: the medieval origins of Europe.* Princeton–Oxford, Princeton University Press.

GEARY, PATRICK J. 2002. *Europäische Völker im frühen Mittelalter. Zur Legende vom Werden der Nationen.* Frankfurt am Main, Fischer Taschenbuch Verlag.

GIDDENS, ANTHONY 2008. *Szociológia.* Budapest, Osiris Kiadó.

GINGRICH, ANDRE 2001. Tribe. In: SMELSER, NEIL J.–BALTES, PAUL B. szerk., *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences.* Oxford, Elsevier. 15906–15909.

GINGRICH, ANDRE 2015. Tribe. In: WRIGHT, JAMES D. szerk., *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Science 24.* Második kiadás. Oxford, Elsevier. 645–647.

GOLDEN, PETER B. 2022. Reflections on the Ethnonym Türk. In: TASAR, EREN–FRANK, ALLEN J.– EDEN, JEFF szerk., *From the Khan's oven: Studies on the History of Central Asian Religions in Honor of Devin DeWeese.* Handbook of Oriental Studies 27. Leiden–Boston, Brill. 1–50.

GORENBURG, DMITRY 2005. Tatars as Meso-Nation. In: MATSUZATO, KIMITAKA szerk., *Emerging meso-areas in the former socialist countries. Histories Revived or Improvised?* Sapporo, University of Hokkaido. 83–89.

GYÖRFFY GYÖRGY 1975. *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai.* Budapest, Gondolat Kiadó.

HANKS, PATRICK–PARKIN, HARRY 2016. Family names. In: HOUGH, CAROLE szerk., *The Oxford Handbook of Names and Naming.* Oxford, Oxford University Press. 214–223.

HARRISON, THOMAS 2002. General Introduction. In: HARRISON, THOMAS szerk., *Greeks and Barbarians.* Edinburgh, Edinburgh University Press. 1–14.

HERBERT, ROBERT K. 1995. Some Problems of Ethnonyms for Non-Western Peoples. In: EICHLER, ERNST–HILTY, GEROLD–LÖFFLER, HEINRICH–STEGER, HUGO–ZGUSTA, LADISLAV szerk., *Namenforschung–Name Studies–Les noms propres 1–2.* Berlin–New York, Walter de Gruyter. 1343–1348.

HOFFMANN ISTVÁN 2008. A személynévrendszerek leírásához. *Magyar Nyelvjárások 46:* 5–20.

HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA 2015. Magyar Nemzeti Helynévtár. *Névtani Értesítő 37:* 195–202.

HÓMAN BÁLINT 1923. *A magyarok honfoglalása és elhelyezkedése.* A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve 1/7. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.

IVANICS MÁRIA 2013. The Military Co-operation of the Crimean Khanate with the Ottoman Empire in the Sixteenth and Seventeenth Centuries. In: KÁRMÁN GÁBOR–KUNČEVIĆ, LOVRO szerk., *The European Tributary States of the Ottoman Empire in the Sixteenth and Seventeenth Centuries.* Leiden–Boston, Brill. 275–299.

JANHUNEN, JUHA 1996. *Manchuria. An Ethnic History.* Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 22. Helsinki, Suomalais-Ugrilainen Seura.

JENKINS, RICHARD 2008. *Social identity.* Harmadik kiadás. Oxford–New York, Routledge.

KOOPMAN, ADRIAN 2016. Ethnonyms. In: HOUGH, CAROLE–IZDEBSKA, DARIA szerk., *The Oxford Handbook of Names and Naming.* Oxford, Oxford University Press. 251–262.

LOMAS, KATHRYN 2013. Language, identity and culture in ancient Italy. In: GARDNER, ANDREW–HERRING, EDWARD–LOMAS, KATHRYN szerk., *Creating Ethnicities and Identities in the Roman World.* London, University of London. 71–92.

MESTERHÁZY KÁROLY 1980. *Nemzetségi szervezet és az osztályviszonyok kialakulása a honfoglaló magyarságnál.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

MORAVCSIK GYULA 1958. *Byzantinoturcica 2. Sprachreste der Türkvölker in den byzantischen Quellen.* Berliner Byzantinistische Arbeiten 11. Berlin, Akademie-Verlag.

MORAVCSIK GYULA–JENKINS, ROMILLY J. H. 1967. *Constantine Porphyrogenitus De Administrando Imperio.* Új, átdolgozott kiadás. Washington, Dumbarton Oaks.

MUNKÁCSI BERNÁT 1896. *Vogul Népköltési Gyűjtemény 4.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.

PETROVICS ISTVÁN–ZIMONYI ISTVÁN 1994. *nemzetség.* In: KRISTÓ GYULA főszerk., *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század).* Budapest, Akadémiai Kiadó. 488–490.

POHL, WALTER 1998a. Conceptions of Ethnicity in Early Medieval Studies. In: LITTLE, LESTER K.–ROSENWEIN, BARBARA H. szerk., *Debating the Middle Ages: Issues and Readings.* Malden, MA–Oxford, Wiley-Blackwell Publishers. 13–24.

POHL, WALTER 1998b. Telling the Difference – Signs of Ethnic Identity. In: POHL, WALTER–REIMITZ, HELMUT szerk., *Strategies of Distinction. The Construction of Ethnic Communities, 300–800. The Transformation of the Roman World 2.* Leiden–Boston–Köln, Brill. 17–69.

POHL, WALTER 2002. Ethnicity, Theory, and Tradition: A Response. In: GILLETT, ANDREW szerk., *On Barbarian Identity. Critical Approaches to Ethnicity in the Early Middle Ages. Studies in the Early Middle Ages 4.* Turnhout, Brepols. 221–239.

POHL, WALTER 2013. Introduction. Strategies of Identification: A Methodological Profile. In: POHL, WALTER–HEYDEMANN, GERDE szerk., *Strategies of Identification: Ethnicity and Religion in Early Medieval Europe.* Turnhout, Brepols. 1–64.

POHL, WALTER 2018a. Ethnicity and Empire in the Western Eurasian Steppes. In: DI COSMO, NICOLA–MAAS, MICHAEL szerk., *Empires and Exchanges in Eurasian Late Antiquity. Rome, China, Iran, and the Steppe, ca. 250–750.* Cambridge, Cambridge University Press. 189–205.

POHL, WALTER 2018b. Ethnonyms and Early Medieval Ethnicity: Methodological Reflections. *Hungarian Historical Review 7/1:* 5–17.

RÁCZ ANITA 2016. *Etnonimák a régi magyar településnevekben.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 37. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.

RÓNA-TAS ANDRÁS 1996. *A honfoglaló magyar nép. Bevezetés a korai magyar történelem ismeretébe.* Budapest, Balassi Kiadó.

RÓNA-TAS ANDRÁS 1997. A néppé válás az újabb kutatások tükrében. In: PALÁDI-KOVÁCS ATTILA–KOVÁCS LÁSZLÓ szerk., *Honfoglalás és néprajz.* Budapest, Balassi Kiadó. 23–32.

RÓNA-TAS ANDRÁS 1999. *Hungarians and Europe in the Early Middle Ages.* Budapest, Central European University Press.

SERVICE, ELMAN ROGERS 1962. *Primitive social organization: an evolutionary perspective.* New York, Random House.

SINOR, DENIS 2005. Reflections on the History and Historiography of the Nomad Empires of Central Eurasia. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae 58/1:* 3–14.

SMITH, STUART T. 2008. Crossing Boundaries. Nomadic Groups and Ethnic Identities. In: BARNARD, HANS–WENDRICH, WILLEKE szerk., *The Archaeology of Mobility. Old World and New World Nomadism.* Los Angeles, UCLA. 343–366.

SNEATH, DAVID 2016. Tribe. In: STEIN, FELIX szerk., *The Cambridge Encyclopedia of Anthropology.* Cambridge, Cambridge University Press.

SZABADOS GYÖRGY 2011. *Magyar államalapítások a IX–XI. században.* Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 26. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely.

SZOKOLOVA 1983. *СОКОЛОВА, ЗОЯ ПЕТРОВНА 1983. Социальная организация хантов и манси в XVIII–XIX вв. Проблемы фратрии и рода.* Москва, Наука.

SZŰCS JENŐ 1997. *A magyar nemzeti tudat kialakulása.* Budapest, Osiris Kiadó.

TÓTH VALÉRIA 2016. *Személynévadás és személynévhasználat az ómagyar korban.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 38. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.

ZELINSKY, WILBUR 2001. *The Enigma of Ethnicity: Another American Dilemma.* Iowa City, University of Iowa Press.

ZUEV, YURIJ 2002. *Early Türks: Essays on history and ideology.* Almaty, Oriental Studies Institute.

ZSOLDOS ATTILA 1996. Nemzetségek és honfoglalók. In: SZŐKE BÉLA MIKLÓS–KRISTÓ GYULA–TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ–VÖRÖS ISTVÁN szerk., *Honfoglaló őseink.* Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó. 176–194.

People, Ethnicity, Linguistic History

This study sets out to survey all the various social formations the languages of which provide the data for historical-comparative linguistic research, data the origins of which, in many cases, cannot even be uncovered without knowledge of the community of speakers. The paper highlights the recurring problems posed by the often-overlapping or incomplete definitions of these social groups and the resulting challenges for linguists when they must determine the nature of a speech community based on the ethnonym or the language of a group. In discussions of the social categories to be considered (family, extended family, clan, tribe, ethnicity), the primary criterion is consistently language, with particular attention to the role of language and identity in defining these groups. The geographical and chronological scope is chiefly the early-medieval and medieval history of Eastern Europe and the steppe region, along with their languages. The study concludes that self-identification plays a prominent role in determining group self-designation.

Solymosi László

Etnikai és nyelvi sokszínűség a középkori Magyarországon*

A Kárpát-medence népessége sohasem volt homogén sem etnikai, sem nyelvi, sőt vallási szempontból sem. A 9. század végén keletről érkező honfoglalók uralmuk alá vonták az itt élő szlávokat, avarokat, frankokat és másokat. A honfoglalók maguk sem voltak egységesek. A finnugor nyelvcsalád egyik nyelvét beszélő magyarokkal együtt érkeztek a hozzájuk csatlakozott török vagy iráni nyelvű kazárok. A Kárpát-medence meghódítása után több szakaszban újabb és újabb népek költöztek az országba. Kelet felől jöttek a 10. században a török nyelvű besenyők és kálizok, míg nyugatról térítő papok és szerzetesek, a bajor Gizella kíséretében pedig lovagok. Mindez tükröződik a Szent István király megbízásából készült Intelmekben.

Az ismeretlen szerző a 6. fejezetben a királyságba érkező vendégekkel *(hospites)* foglalkozott (SRH. 2: 624–625). A sokat idézett és magyarázott részlet a jövevények hasznáról, befogadásuk fontosságáról szólt. Papok és lovagok, nem pedig kereskedők, iparosok vagy földművesek voltak az érkezők, hiszen különféle nyelveket és szokásokat, valamint különféle tanító írásokat és fegyvereket *(documenta et arma)* hoztak magukkal. Befogadásuk előnyös és kívánatos volt, gazdagította az országot. A befogadott jövevények ugyanis „emelik az udvar tekintélyét, és elriasztják a külföldiek pökhendiségét. Mert az egy nyelvű és egy szokás szerint élő királyság gyenge és törékeny” (BOLLÓK 2000: 15, 29).

Az Intelmek 6. fejezete nem tekinthető valamilyen befogadási politika általános elvi megalapozásának. Már csak azért sem, mert nem szól a betelepülők nagy többségéről: a földművesekről, kézművesekről és kereskedőkről. Ők azért maradtak ki, mert az Intelmek szövege a királyi hatalom mibenlétével, a kormányzat működésével foglalkozott, s ebben az uralkodó alapvetően az egyházra és világi előkelőkre támaszkodott. De itt idézni kell egy általános, mindenkire vonatkozó megfogalmazást is az Intelmekből. Magyarországon először a 4. fejezetben jelent meg (SRH. 2: 623, VÁCZY 1935: 23, SERÉDI 1943: 3) a születési előjogokat tagadó keresztény felfogás, az emberi egyenlőség római jogi eredetű eszméje: *omnes*

* A tanulmány az MTA 200 ünnepi programsorozat keretében rendezett Nyelvek és népek a középkori Magyarországon című konferencián 2025. június 12-én elhangzott előadás szerkesztett változata.

DOI: 10.35528/Helynevtort/19/02

homines unius sint condicionis, azaz „emberi méltóságát illetően mindenki egyenlő" (BOLLÓK 2000: 27).

A beköltözés tovább folytatódott. Nyugatról a 11. században neolatin nyelvet beszélő, összefoglaló néven *Latini*-ként emlegetett vallonok (franciák) és olaszok érkeztek. A 11. század végén a források már említik a nyugatról érkező zsidókat és a délkeletről beköltöző muszlimokat. A 12. század közepétől több lépcsőben a Rajna középső vidékéről és a Mosel környékéről németek (szászok) telepedtek meg a Magyar Királyságban. A 13. században kelet felől iráni nyelvű jászok és török nyelvű kunok kaptak helyet az országban. Végül a Zsigmond-korban tűnnek fel a forrásokban a cigányok (KISS 2000: 210–212, KRISTÓ 2003: passim, SOLYMOSI 2011: 481–482).

Az újonnan érkezők egy része az ország különböző pontjain, szórtan, nem nagyobb egységekben telepedett le. Lakóhelyeikről beszédesen tájékoztatnak a *Besenyő, Olaszi, Németi, Csehi, Oroszi, Tóti* stb. helynevek. Az 1350-ig tartó korai ómagyar korban 33 népnévből 628 településnév alakult, s ezek 470 települést jelöltek (HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 253, vö. RÁCZ 2011, 2016).

A telepesek másik csoportja nemcsak egy-egy települést alkotott, hanem egy nagyobb területet vett birtokba. A németek Erdélyben és Északkelet-Magyarországon, a Szepességben, a kunok és jászok pedig az Alföld középső részén kaptak egybefüggő szállásterületet. A németek Erdélyben mintegy kétszáz, szepességi lakóhelyükön pedig mintegy hatvan települést, falut és várost hoztak létre (FÜGEDI 1981: 413). A 13. századtól kezdődően a környező országokból a határ menti részekre folyamatosan költöztek be szlávok és románok, az észak-magyarországi városokba, bányavárosokba pedig németek.

A lakatlan, erdős területeik benépesítését a földbirtokosok telepítési vállalkozókra bízták, akik kedvezmények fejében vállalták a telepesek toborzását, a munkálatok irányítását. Észak-Magyarországon soltésznak, Erdélyben pedig kenéznek hívták őket.

A 15. században az oszmán törökök elől menekülő szerbek egy csoportja is helyet talált az országban (ROKAY 1991: 51–63). Az Al-Duna melletti Keve város szerb lakói a török támadások miatt 1440-ben királyi engedéllyel telepedtek le a Csepel-szigeten, s hozták létre a ma is létező Ráckeve települést, ahol néhány évtized múlva ortodox templom épült késő gótikus stílusban (MISKEI 2012: 159–175).

A betelepülők megélhetéshez jutottak attól függetlenül, hogy falun, városban, nagyobb területen vagy éppen lakatlan helyen általuk létrehozott településen telepedtek meg. Az anyagiak mellett általában kiváltságokban részesültek. Elsőként a Sárospatak melletti Bodrogolaszi 1201. évi privilégiumát ismerjük (Elenchus 21–22). Ebben Imre király engedélyezte, hogy a francia/vallon telepesek

felett népük szokása szerint az általuk választott bíró, a francia *prévôt*-nak megfelelő *praepositus* ítélkezzen (SZALAY 1880: 552–553). Ezen kívül végrendelkezési jogot, adó- és vámmentességet, illetve királyi védelmet biztosított nekik az uralkodó. Jól ismert, hogy az erdélyi németek (későbbi elnevezéssel szászok) 1224-ben II. András királytól (Urk. Sieb. 1: 32–35), a szepesi szászok 1271-ben V. Istvántól kaptak széles körű kiváltságokat (JUCK 1984: 55–56). IV. Béla király 1251-ben a zsidóságnak adott kiváltságlevelet (HARASZTI 2018: 13–14). IV. (Kun) László király és Fülöp fermói püspök, pápai legátus 1279-ben a kunok helyzetét szabályozta (Enchiridion 175–183, vö. Reg. Arp. 3000. sz.). A kiváltságok megtartóerőt jelentettek az etnikumok számára, különösen, ha nagy tömbben éltek. Külső támogatással az anyanyelvű írásbeliség is könnyebben tért hódított náluk (SOLYMOSI 2011: 496–497).

Erőszakos asszimilációról alig van adatunk. Spontán asszimiláció természetesen létezett. Elsősorban a nyelvhatárok mentén és az eltérő nyelvi környezetben elhelyezkedő szórványtelepülések esetében. Ha az utóbbiak nem kaptak rendszeres utánpótlást, előbb vagy utóbb beolvadtak a környékbeli népességbe (ENGEL 1995: 353–365, ENGEL–FEHÉRTÓI 1996: 242–246, SOLYMOSI 2011: 483). A Pilis vármegyei Jászfalu lakói nyelvhasználatát mindössze a környékre vonatkozó, 1422-ben készült oklevél hátlapján olvasható latin–jász szójegyzék tanúsítja (NÉMETH 1958: 233–256, vö. GYÖRFFY 1990: 316–318).

Kedvezőbb volt a helyzet az Abaúj vármegyében a Hernád völgyében fekvő vizsolyi királynéi ispánság esetében. Az ispánságot 1220-ban tíz falu alkotta, valamennyit német *(teutonicus)* telepesek lakták, amit három település összetett neve: *Alnémet, Felnémet* és *Középnémet* is egyértelműen tanúsít (Gy. 1: 121–124, 156–157). Nem kétséges, hogy a spontán asszimiláció sokkal kevésbé érvényesült náluk, mint az eltérő nyelvi közegben fekvő szórványtelepülésen.

A kiváltságok mellett a nyelvi közösségek számára megtartóerőt adott az egyház. Az első pünkösd csodája tanúsítja, hogy a keresztény tanítást a nyelvileg nem egységes hallgatóság csak anyanyelvén képes befogadni. Az anyanyelv fontosságával régóta tisztában voltak. Két 11. századi eset jól mutatja, hogy segítették érvényesülését. Szent Gellért püspök nagy legendája szerint Gellért 1020 táján a pécsi székesegyházban, majd a pécsváradi monostorban és végül a fehérvári bazilikában prédikált. Az utóbbi egyházban a védőszent ünnepén a király jelenlétében a Napba öltözött asszonyról elmondott beszédét Konrád, a bazilika prépostja tolmácsolta a híveknek. Amikor később püspöksége székhelyére indult, négy monostor: Pécsvárad, Zalavár, Bakonybél és Pannonhalma tíz tanult szerzetespapja közül hét személyt vitt magával. Ők nemcsak műveltek *(viri literati)* voltak, hanem magyarul is tudtak (SRH. 2. 488, 493–494, vö. TARNAI 1984: 12–13). Így maguk is aktívan részt vehettek a térítésben.

A magyar egyházszervezet 1090 táján a zágrábi egyházmegyével bővült (SOLYMOSI 2022: 549–564). A főpapok és előkelők tanácsára Szent László király megalapította a zágrábi püspökséget, és annak élére egy *Duch* nevű tiszteletreméltó életvitelű cseh férfiút *(quendam Boemicum venerabilis vite virum, nomine Duch)* állított. A püspök igen alkalmas volt erre a feladatra, hiszen anyanyelve révén szót értett az egyházmegyéjében élő, zömében szláv népességgel. Erre különösen szükség volt, mert a bálványimádás az ott élőket eltávolította Isten tiszteletétől, és a püspök azt kapta feladatul, hogy gondoskodása és felvilágosító munkája révén vezérelje őket vissza az igazság útjára (CAH. 45). A püspökség alapítását megörökítő oklevél megfogalmazói nem véletlenül, hanem nagyon is tudatosan tájékoztattak az első zágrábi főpap származásáról, tisztában voltak annak máig ható jelentőségével.

Az értékes zágrábi adat egyértelművé teszi, hogy a pap személyének kiválasztása összefüggött nyelvi szempontokkal. Az alkalmasság fontos feltétele lett a nyelvismeret. A 11–12. századi gyér okleveles forrásanyagnál összemérhetetlenül gazdagabb 13. századi írásbeliség számos példával igazolja ezt. A 13. század elejétől kezdve olyan kiváltságlevelek is fennmaradtak, amelyek egyházi kiváltságot, nevezetesen papválasztási jogot adtak egy-egy település vagy nagyobb terület lakóinak. Említettük az erdélyi szászok 1224-ben kiadott szabadságlevelét. Az Andreanum volt az első forrás, amely papválasztásról intézkedett. II. András király jogot adott erdélyi szászoknak arra, hogy papjukat maguk válasszák meg (Urk. Sieb. 1. 34–35). Nem lehet kétségünk afelől, hogy az erdélyi szászok *(hospites nostri Theuthonici Ultrasilvani)* olyan papot választottak maguknak, aki beszélte a nyelvüket, és ha az illetékes főpap, az erdélyi püspök minden szempontból alkalmasnak találta a megválasztott személyt, az elfoglalhatta hivatalát.

A szász történészek felfogása szerint ezt a kiváltságot az erdélyi szászok régi lakóhelyükről hozták magukkal. DIETRICH KURZE (1928–2016) berlini professzor azonban kimutatta, hogy azon a területen, ahonnan az erdélyi szászok érkeztek, nem érvényesült a papválasztási jog. Ezzel megcáfolta a korábbi vélekedést, és a magyar király főkegyúri jogából vezette le az intézkedést (KURZE 1971: 138–161, vö. KUBINYI 1999: 271).

Az első település, amely papválasztási jogot kapott az Andreanum kiadása után, a szlavóniai Petrinya volt. Lakói 1225-ben Béla királyfitól kaptak kiváltságlevelet, amely később mintául szolgált több szlavóniai település számára (Cod. Croat. 3: 252, 4: 124, 165, 5: 51). Aligha kétséges, hogy itt minden valószínűség szerint délszláv népességet érintett a privilégium.

A választás lehetőséget adott arra, hogy a hívő közösség nyelvileg megfelelő papot válasszon templomába. Ha erre nem volt felhatalmazása, akkor a hatékony lelkipásztori munka érdekében az illetékes főpap érvényesíthette a nyelvi szempontot. De volt-e valami más tényező, ami a gyakorlati szemponton túl arra késztette őket, hogy így tegyenek?

1215 novemberében a IV. Lateráni Zsinat is foglalkozott a nyelvi sokféleséggel. Egyik határozatában (9. cikkelyében) megállapította, hogy sok helyen ugyanabban a városban és egyházmegyében vegyesen laknak különböző nyelvű népek *(populi diversarum linguarum),* akik egy hiten, változatos rítusok és szokások szerint élnek. Ezért szigorúan megparancsolta az ilyen városok és egyházmegyék főpapjainak, hogy olyan alkalmas papokról gondoskodjanak, akik a különböző rítusok és nyelvek szerint végzik az isteni szolgálatot és a szentségek kiszolgáltatását, nevelve a népet szóval és példával (SOLYMOSI 2013a: 137). Nyilvánvaló, hogy a zsinat nem regionális, hanem egyetemes (európai) egyházi ügyről hozott döntést.

A magyarországi főpapok közvetlenül ismerték meg a határozatot, elfogadásában is szerepet vállaltak, mivel szép számmal jelen voltak a zsinaton: a 12 főpap közül nyolcan, két érsek és hat püspök vett részt a nagy eseményen (SOLYMOSI 2013b: 536). A szigorú parancs nem tartalmazta teljesítésének módját. A főpapok II. András királlyal és Béla királyfival egyetértésben úgy döntöttek, hogy a települések javára lemondanak a pap személyének kiválasztásáról, fenntartva a jogot a hívő közösség által megválasztott pap megerősítésére, amennyiben alkalmasnak bizonyult. Korábban is volt arra példa, hogy a főpap a kiválasztás jogáról lemondott. Vilmos erdélyi püspök 1213-ban megengedte a Német Lovagrendnek, hogy a II. András királytól kapott lakatlan Barcaságban szabadon papokat állítson az ott épülő templomokba, miután előzőleg bemutatták őket neki (ZIMMERMANN 2000: 168). (A király 1211-ben hívta be a lovagrendet, hogy a kunok támadásaitól megvédjék Erdély délkeleti szegletét, de önállósulási törekvéseik miatt 1225-ben a király felszólítására kényszerűen elhagyták az országot.)

A IV. Lateráni Zsinat elvi határozatával összhangban a nyelvi sokszínűséghez való alkalmazkodás hozta létre a települések számára a papválasztás intézményét.

A 13. században és később számos település kapott kiváltságlevelet, de nem mindegyik járt együtt a papválasztás jogának biztosításával. Nagyszombat, Buda, Korpona, Beregszász, Besztercebánya, Sátorelő (Sátoraljaújhely) és mások megkapták ezt a jogot (KURZE 1971: 149–151, FÜGEDI 1981: 300–303, KUBINYI 1999: 272, 289). A szepesi szászok privilégiumából sem hiányzott ez a passzus (JUCK 1984: 56). Olykor azt is megírták, hogy milyen nyelvű papot válasszanak. Az esztergomi káptalan 1233-ban hozzájárult ahhoz, hogy birtoka, a Hont vármegyei Szebelléb település német hospeseinek német papjuk legyen (SOLYMOSI 1998: 207, KUBINYI 1999: 271). Ugyanebben a vármegyében István kalocsai érsek 1268-ban feljogosította az érsekség rimabányai hospeseit, hogy saját nyelvük szerint *(iuxta suum ydioma)* válasszák meg papjukat (JUCK 1984: 51, KUBINYI 1999: 276). Nem kétséges, hogy a település bányászai németek voltak.

Sok kiváltságlevél viszont nem szólt erről. Ez természetes, hiszen a papválasztás joga nem járt automatikusan, hanem kiváltságként adták. Elvileg lehetséges, hogy a településnek nem volt temploma, és ezért nem rendelkeztek a

papjáról. De ahol állt már a templom, ott is sokszor elmaradt ez a passzus, függetlenül attól, hogy a települést a király, vagy valamely egyházi, vagy éppen világi földesúr birtokolta. Az ilyen esetekben a kegyuraság birtokában a földesúr nem mondott le a pap kiválasztásának jogáról, hanem maga kívánta érvényesíteni azt. Ennek során figyelembe vette az anyanyelvi szempontokat. Ha ezt nem tette meg, a végső szót az illetékes főpap mondta ki, aki a nyelvi szempontot és egyéb követelményeket aligha mellőzte.

A nagyobb településeken, főleg a városokban létező többnyelvűségre is találtak megoldást. Buda városában a németek a budavári Nagyboldogasszony-plébániatemplomba (a mai Mátyás-templomba) jártak, míg a budavári Mária Magdolna-templomot a magyarok látogatták (KUBINYI 1999: 290–292, vö. SZENDE 2011: 5–26). Az előbbi hívei az 1244. évi kiváltságlevél alapján rendelkeztek a papválasztás jogával (Elenchus 40). A 13. század végén már a magyar polgárok *(cives Hungari)* is megválaszthatták papjukat (Mon. civ. Bud. 1: 343–344). Ahol csak egy templom volt, ott is lehetett megoldást találni az anyanyelvhasználat biztosítására. Az eperjesi plébános e célból a németeknek és a magyaroknak külön prédikátort tartott (SOLYMOSI 2011: 482). Ritka lehetett, ami a Nyitra megyei Novák faluban történt. A magyar–szláv nyelvhatáron túl fekvő településen 1517-ben sem a plébános, sem a káplánja nem tudta meggyóntatni a földesúr végrendelkezni akaró feleségét, mert egyikük sem tudott magyarul. Egy átutazóban levő pap gyóntatott helyettük (FÜGEDI 1959: 425–426). Hiába volt az egyházi liturgia nyelve a latin, az egyház anyanyelv, szakrális memoriterek (imaszövegek) és anyanyelvi írásbeliség nélkül nem létezhetett.

Az idegen nyelvi környezetben elhelyezkedő szórványtelepülések lakóin azonban sokszor az anyanyelvű vallásgyakorlat sem segített. Ha nem kaptak rendszeres utánpótlást, előbb vagy utóbb beolvadtak a környékbeli népességbe. A spontán asszimiláció ellenére a középkor végi Magyarország soknyelvű állam volt. Oláh Miklós, a későbbi esztergomi érsek 1536-ban befejezett munkája szerint a magyarokon — pontosabban, ahogyan ő írja, a magyarokon és a magyarul beszélő székelyeken — kívül jelentős számban éltek itt szlávok (csehek, szlovákok, horvátok, szerbek és ruténok), valamint németek, románok, jászok és kunok, sőt franciák, és valamennyien anyanyelvüket használták (OLAHUS 1938: 23: cap. 14., 33–34: cap. 19.).

Így álltunk az oszmán hódítás kezdetén, amely döntően és fájdalmasan befolyásolta későbbi etnikai és nyelvi viszonyainkat.

Irodalom

BOLLÓK JÁNOS 2000. Szent István Intelmei fiához, Imre herceghez. In: *Szent István király Intelmei és Törvényei*. Fordította BOLLÓK JÁNOS (Intelmek), KRISTÓ GYULA (Törvények). Budapest, Szent István Társulat. 13–33.

CAH. = *Chartae antiquissmiae Hungariae ab anno 1001 usque ad annum 1196.* Composuit GEORGIUS GYÖRFFY. Budapest, Balassi Kiadó, 1994.

Cod. Croat. = *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae ac Slavoniae. (Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije.) 2–15.* Collegit et digessit T. SMIČIKLAS. Zagrabiae, 1904–1934.

Elenchus = *Elenchus fontium historiae urbanae.* Ad edendum curavit ANDRÁS KUBINYI, ediderunt MONIKA JÁNOSI–PETER E. KOVÁCS–JÓZSEF KÖBLÖS–ISTVÁN TRINGLI. Budapest, Balassi Kiadó, 1997.

Enchiridion = *Enchiridion fontium historiae Hungariorum.* Composuit HENRICUS MARCZALI. Budapestini, 1902.

ENGEL PÁL 1995. Egy bácskai jobbágynévsor 1525-ből. *Történelmi Szemle 37:* 353–365.

ENGEL PÁL–FEHÉRTÓI KATALIN 1996. Egy 1525. évi bácskai jobbágynévsor családnevei. *Magyar Nyelv 92:* 242–246.

FÜGEDI ERIK 1959. Majthényi Mártonné szóbeli végrendelete 1517-ből. *Magyar Nyelv 55:* 425–426.

FÜGEDI ERIK 1981. *Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról.* Budapest, Magvető Kiadó.

Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza 1–4.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1963–1998.

GYÖRFFY GYÖRGY 1990. *A magyarság keleti elemei.* Budapest, Gondolat Kiadó.

HARASZTI GYÖRGY 2018. A kezdetektől a 18. század végéig. In: RÓNA TAMÁS–MEZEI MÓNIKA szerk., *A magyarországi zsidóság története*. Budapest, Szent István Társulat.

HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA 2018. *Régi magyar helynévadás. A korai ómagyar kor helynevei mint a nyelvtörténet forrásai.* Budapest, Gondolat Kiadó.

JUCK, ĽUBOMÍR 1984. *Výsady miest a miestečiek na Slovensku (1238–1350).* Bratislava, Veda.

KISS LAJOS 2000. Die sprachlich-ethnisch-kulturelle Gliederung der Ungarn. In: ALFRIED WIECZOREK–HANS-MARTIN HINZ szerk., *Europas Mitte um 1000. Beiträge zur Geschichte, Kunst und Archäologie. Handbuch zur Ausstellung. 1.* Stuttgart, Theiss. 210–212.

KRISTÓ GYULA 2003. *Nem magyar népek a középkori Magyarországon.* Budapest, Lucidus.

KUBINYI ANDRÁS 1999. *Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon.* Budapest, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség.

KURZE, DIETRICH 1971. Zur historischen Einordnung der kirchlichen Bestimmungen des Andreanums. In: PHILIPPI, PAUL szerk., *Zur Rechts- und Siedlungsgeschichte der Siebenbürger Sachsen.* Siebenbürgisches Archiv. Dritte Folge. Band 8. Köln–Wien, Böhlau, 138–161.

MISKEI ANTAL 2012. Ráckeve, a királyi mezőváros (1440–1541). In: MAKAI JÁNOS szerk., *Acta Academiae Paedagogicae Agriensis 39. Sectio Historiae.* Eger, Eszterházy Károly Főiskola. 159–175.

Mon. civ. Bud. = *Budapest történetének okleveles emlékei. Monumenta diplomatica civitatis Budapest. 1.* CSÁNKY [!] DEZSŐ gyűjtését kiegészítette és sajtó alá rendezte GÁRDONYI ALBERT. Budapest, Székesfőváros, 1936.

NÉMETH GYULA 1958. Egy jász szójegyzék az Országos Levéltárban. *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei 12:* 233–256.

OLAHUS, NICOLAUS 1938. *Hungaria – Athila.* Szerk. EPERJESSY, COLOMANNUS–JUHÁSZ, LADISLAUS. Budapest, Egyetemi Nyomda.

RÁCZ ANITA 2011. *Adatok a népnévvel alakult régi településneveink történetéhez.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 19. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.

RÁCZ ANITA 2016. *Etnonimák a régi magyar településnevekben.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 37. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.

Reg. Arp. = SZENTPÉTERY IMRE–BORSA IVÁN szerk., *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica. 2/2–3.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1964.

ROKAY PÉTER 1991. A szerbek betelepülése Magyarországra a XV. században. In: ZOMBORI ISTVÁN szerk., *A szerbek Magyarországon.* Szeged, Móra Ferenc Múzeum. 51–63.

SERÉDI JUSZTINIÁN 1943. Az emberi szabadság a kánonjogban. *Katolikus Szemle 57:* 1–10.

SOLYMOSI LÁSZLÓ 1998. *A földesúri járadékok új rendszere a 13. századi Magyarországon.* [Budapest], Argumentum Kiadó.

SOLYMOSI LÁSZLÓ 2011. Anyanyelv és jogi írásbeliség a középkori Magyarországon. *Történelmi Szemle 53:* 479–501.

SOLYMOSI LÁSZLÓ 2013a. Muttersprache und rechtliche Schriftlichkeit im mittelalterlichen Königreich Ungarn. *Archiv für Diplomatik 59:* 133–163.

SOLYMOSI LÁSZLÓ 2013b. Magyar főpapok angliai zarándoklata 1220-ban. *Történelmi Szemle 55:* 527–540.

SOLYMOSI LÁSZLÓ 2022. A zágrábi püspökség helye az Árpád-kori egyházszervezetben. In: BAGI DÁNIEL–BARABÁS GÁBOR–FEDELES TAMÁS–KISS GERGELY szerk., *Ruscia – Hungaria – Europa. Ünnepi kötet Font Márta professzor asszony 70. születésnapjára.* Pécs, Kronosz Kiadó. 549–564.

SRH. = EMERICUS SZENTPÉTERY szerk., *Scriptores rerum Hungaricarum 1–2.* Budapest, 1937–1938.

SZALAY JÓZSEF 1880. Városaink nemzetiségi viszonyai a XIII. században. *Századok 14:* 533–557.

SZENDE KATALIN 2011. Nyelvében él a polgár? Többnyelvűség a késő-középkori Magyarország városaiban. *Aetas 26:* 5–26.

TARNAI ANDOR 1984. *„A magyar nyelvet írni kezdik." Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

Urk. Sieb. = ZIMMERMANN, FRANZ–WERNER, CARL, *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen 1. 1191–1342.* Hermannstadt, 1892.

VÁCZY PÉTER 1935. *Die erste Epoche des ungarischen Königtums.* Pécs-Fünfkirchen, Danubia.

ZIMMERMANN, HARALD 2000. *Der Deutsche Orden im Burzenland. Eine diplomatische Untersuchung.* Studia Transylvanica 26. Köln–Weimar–Wien, Böhlau.

Ethnic and Linguistic Diversity in Medieval Hungary

The population of the Carpathian Basin was never homogeneous, whether from an ethnic, linguistic, or even religious perspective. At the end of the ninth century, the conquering tribes arriving from the east brought under their rule the Slavs, Avars, Franks, and others who lived in the region. Yet these tribes themselves were not ethnically or linguistically homogeneous. Furthermore, other groups arrived in the following centuries, adding to this ethnic and linguistic diversity. These groups included Turkic-speaking Pechenegs and Káliz in the tenth century (often identified with the Khwarezmians), Walloons (French) and Italians in the eleventh century, German speaking settlers (Saxons) from the mid-twelfth century, and in the thirteenth century, the Jász and Cumans, who spoke Iranian and Turkic languages. In the regions along the borders, Slavs and Romanians also migrated into the country, where they settled sometimes in scattered communities and other times in larger, more compact blocks. Multilingualism posed challenges for the Church from the very beginning of Christianization. The Fourth Lateran Council strictly instructed the leading clerics of the affected towns and dioceses to ensure the provision of suitable priests who were able to carry out their duties in the native languages of the faithful. In Hungary, in accordance with the conciliar decree, the institution of the election of priests emerged as a means of adapting to linguistic diversity, and this privilege was granted to numerous settlements. Largely as a result of this development, linguistic diversity persisted beyond the Middle Ages, despite processes of spontaneous assimilation.

Révész László

Régészeti horizontok populációgenetikai és nyelvészeti kapcsolatai*

Aligha túlzás azt állítani, hogy a tanulmány címében említett három tudományág, a régészet, a nyelvészet és az archeogenetika (vagy tágabb értelemben a bioarcheológia) nagyon jelentős változáson ment át az elmúlt bő negyedszázad során. E változások természetesen tükröződnek a magyar honfoglalás és államalapítás időszakáról alkotott tudásunkban is. Míg az 1970-es, ’80-as és sok tekintetben a ’90-es években is főbb vonalakban konszenzus alakult ki a magyarság eredete, vándorlása és az új hazában történt megtelepedése kapcsán (bár a fősodortól eltérő nézetek akkoriban is felbukkantak), szakmai viták inkább a kisebb-nagyobb súlyú részletkérdésekben alakultak ki. E diskurzusok résztvevői főként nyelvészek, történészek, régészek, s kisebb súllyal antropológusok voltak, de természetesen más tudományágak képviselői is megszólaltak bizonyos kérdésekben. A rendelkezésemre álló terjedelem nem elegendő arra, hogy a főbb csomópontokat akár vázlatosan is ismertessem. Régészként megmaradok az általam művelt tudományterület illetékességi körén belül, arra azonban igyekszem kitérni, hogy a társtudományok miként gyakoroltak s gyakorolnak ma is hatást a régészet módszertanára s kutatási hipotéziseire.

A korai magyar történet felderítésében a 19. századtól vezető szerepet játszott a nyelvészet. Már a legelsőként, 1834-ben múzeumba került honfoglalás kori sírleletek kapcsán felmerült, hogy hajdani tulajdonosuk lehetett az első birtokosa, egyben névadója a környező területeknek, s így JANKOVICH MIKLÓS el is nevezte őt Bene vitéznek (lásd az 1. ábrát).

A nyelvészet dominanciájának oka részben az volt, hogy az írott források látókörébe csak a 9. századtól került a magyarság, részben pedig az, hogy a régészeti leletek sokáig legfeljebb illusztrációs segédanyagként szerepeltek a tudományos munkák lapjain, időnként felvillantva a honfoglalás kori sírok tárgyi leletanyagának keleti párhuzamait. A régészeti leletek első összegzését a 19–20. század fordulóján HAMPEL JÓZSEF végezte, akinek megállapításai napjainkig hatnak a hazai és a nemzetközi régészetben és a társtudományok terén egyaránt.

* A tanulmány az MTA 200 ünnepi programsorozat keretében rendezett Nyelvek és népek a középkori Magyarországon című konferencián 2025. június 12-én elhangzott előadás szerkesztett változata.

DOI: 10.35528/Helynevtort/19/03

HAMPEL csak a lóval, fegyverrel, ékszerekkel, rangjelző tárgyakkal és nemesfém ruhadíszekkel eltemetett férfiakat és nőket tekintette magyarnak, a szerény karikaékszerekkel jellemzett sok száz síros temetőket viszont a helyben talált népesség hagyatékának tartotta, ily módon szlávokkal benépesítve az egész Kárpát-medencét (HAMPEL 1907). Talán ennél is fontosabb, hogy a 10–11. századi temetőket és leleteiket csoportokba osztotta (HAMPEL A = magyar, HAMPEL B = helyben talált, többnyire szláv). Ettől a kényszeres csoportokba sorolástól azóta sem képes maradéktalanul megszabadulni a régészet. HAMPEL felosztását részben korrigálta SZŐKE BÉLA (1954, 1962) az etnikai elkülönítést társadalmi rétegekre váltva, de a temetők csoportokba rendezésének módszere (vezető- és középréteg, köznép) nála is megmaradt.

1. ábra: Leletek a benepusztai sírból

Ezek ismeretében nem csodálkozhatunk, hogy a 11. századi Magyarország etnikai képének felvázolására a nyelvész KNIEZSA ISTVÁN vállalkozott, főként névtani adatok alapján (1938). Az általa követett módszertanra, főként helynévi adatokra alapozva dolgozta ki nagyszabású történeti hipotéziseit GYÖRFFY GYÖRGY (1970). Véleménye szerint az Árpád-ház férfi tagjainak formáns nélküli személyneveiből képzett helynevek nemcsak a nemzetség férfi tagjainak „sétáló útjait" (a téli és a nyári szállás között vezető folyók melletti útvonalakat) jelölik ki, de a birtoklástörténet változásait is. Így lett például Szabolcsból trónvárományos herceg, a róla elnevezett hatalmas föld-favár építtetője, a nyíri-bihari dukátus ura, aki aztán fejedelmi rangra emelkedvén megörökölte elődje Duna-menti szállásváltó útvonalát (lásd a 2. ábrát). Trónörökösként ráadásul a 11. századi adatokból ismert, de a 10. század első felére visszavetített hercegség területén letelepített csatlakozott segédnép, a kabarok ura is volt. E komplexnek tűnő történeti és etnikai tabló nagy hatást gyakorolt az 1960-as, '80-as évek régészeti kutatásaira is. A gazdag leletanyagú Felső-Tisza-vidéki 10. századi temetőket a

kabarok hagyatékával azonosították, a lelőhelyeket pedig a (ma már tudjuk, hogy a 11. században épített) föld-favárakhoz mint uralmi központokhoz kapcsolták (DIENES 1961). Ezeket az erősségeket eredetileg nemzetségi központokként határozták meg (GYÖRFFY igyekezett mindenütt kimutatni okleveles és helynévi adatokra támaszkodva az ősfoglaló nemzetségeket), amelyekből a keresztény királyság megszervezése során a királyi akarat a létrehozott megyék világi és egyházi központjait alkotta meg. Úgy tűnt, ezekhez a megállapításokhoz az antropológia is hozzá tudja tenni a maga építőköveit, az említett népességet a turanid, urali és pamíri rasszkomponensekkel jellemezve (LIPTÁK 1962).

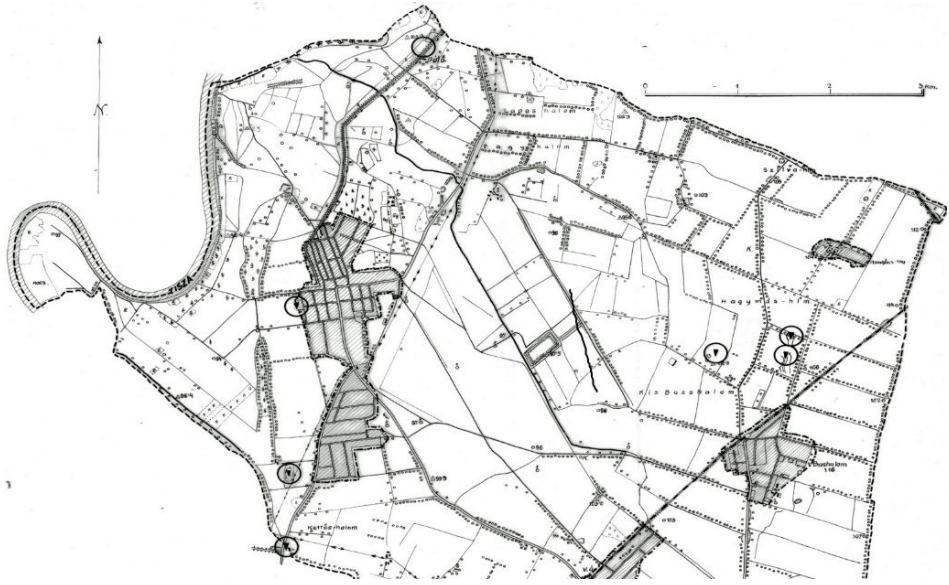

2. ábra: A szabolcsi föld-favár sáncai

E nagyszabású freskón az első repedések az 1970-es években jelentek meg. Az első komoly kritikát KRISTÓ GYULA, MAKK FERENC és SZEKFŰ LÁSZLÓ „korai" helyneveinket érintő kutatásai jelentették (1973, 1974). Ezzel párhuzamosan a régészeti leletek GYÖRFFY hipotéziseihez igazodó értelmezésének problematikus volta is mind nyilvánvalóbbá vált, s ez a nagyvázsonyi konferenciákon kicsúcsosodott, azonban a továbblépés irányának kijelölése nélkül történt. A tudományos viták hatására a korszak vezető régész kutatója, DIENES ISTVÁN visszavonta a felső-tiszai gazdag temetők kabarokkal történő azonosítását (1986), s roppant tanulságos módszertani vitát folytatott a helynevek forrásértékével, illetve annak régészeti szempontú felhasználhatóságával kapcsolatban BÁLINT CSANÁDdal utóbbi kandidátusi értekezése kapcsán (DIENES–KRISTÓ 1978).

A fent elmondottakat Tiszaeszlár példájával szeretném illusztrálni. A település névadójaként feltételezett eszlár/oszlár népesség GYÖRFFY GYÖRGY szerint a kabarok egyik törzsét alkotta (1958: 87). A falu határából hat 10. századi és két 11. századi temetőt ismerünk, így már eleve kérdéses, hogy közülük melyik

lehetett az — egyébként elsőként csak 1220-ban említett — település névadója (TÓTH 2014: 18–64) (lásd a 3. ábrát).

3. ábra: 10. és 11. századi temetők Tiszaeszlár határából

Az egyes települések határait sem a 10., de többnyire még a 11. századból sem ismerjük. A későbbi oklevelek adatait pedig nem lehet automatikusan visszavetíteni e korai évszázadokra. Pontosan azért nem szabad, mert éppen a temetők elemzése során vált teljesen nyilvánvalóvá, hogy a Kárpát-medence különböző régióinak a területén e két évszázad során többször is sor került népmozgásokra, áttelepítésekre vagy áttelepülésekre. Ennek következtében nem számolhatunk automatikusan sem a 10. századi települések, sem azok határának és nevének kontinuitásával a legtöbb területen. Speciális képzettség hiányában egy régésznek vagy történésznek nyelvtörténeti, névmagyarázatot illető kérdésekben nagyon kockázatos állást foglalnia. Az ilyen (nem kellően megalapozott bizonyítékok alapján) összekapcsolt adatok a többoldalú bizonyítottság látszatát keltve számos téves következtetés kiindulópontjává válhatnak. Problémát okoz az is, hogy a régészet eszközeivel jelenleg nem lehet kimutatni olyan jelenségeket, amelyek meglétével nagyon is számolnunk kell e korszakban: nevezetesen azt, hogy adott esetben egy-egy település különböző családjai a település határában, egymáshoz közel egyidejűleg akár több kisebb, külön temetőt is nyithattak, más esetekben viszont a kisebb települések lakói egyetlen közös temetőben is örök nyugalomra helyezhették halottaikat. Ebből következik, hogy sem a temetők sírszáma, sem használati idejük hossza nem feltétlenül tükrözi az azokat használó közösségek (települések) lélekszámát, azok etnikumáról nem is beszélve. Természetesen azt

sem tudhatjuk, hogy az ismertté vált temetőkön kívül mennyi rejtőzik még felderítetlenül a földben. Végeredményben az elmondottak értelmében még egy viszonylag kis térségben is kockázatos összekapcsolni a temetőket és telepjelenségeket a korai írott forrásokban szereplő helynevekkel (BÁLINT 1978: 264–268).

Mindez oda vezetett, hogy a régész kollégák többsége az utóbbi évtizedekben elfordult a nyelvészettől: nem olvasnak e tudományág körébe tartozó szakirodalmat, s nem is ismerik annak új módszertani alapvetéseit és eredményeit. A régészek lassan elmaradoztak a nyelvészeti konferenciákról, és a folyamat fordítottja is igaz. Mindez azért is sajnálatos, mert mindkét tudományág lefolytatta, s folytatja napjainkban is a módszertani megújulást célzó vitákat. A nyelvészet részéről ennek kitűnő példája sok egyéb mellett HOFFMANN ISTVÁN és TÓTH VALÉRIA névtani kérdéseket taglaló összefoglalása (2016: 257–318), mely egyrészt meghaladta KNIEZSA ISTVÁN megközelítéseit, másrészt megalapozott kritikával illette KRISTÓ GYULA e tárgykörre alapozott történeti, etnikai rekonstrukcióit is. A régész BÁLINT CSANÁD pedig a leletanyag etnikai azonosíthatóságának problémakörét járta körül nagy alapossággal (2006).

E folyamattal párhuzamosan a honfoglalás és államalapítás kori régészet művelői is mind gyakrabban igyekeztek önállóan, a saját forrásaikra támaszkodva következtetéseket megfogalmazni. Ehhez egyrészt tisztázni kellett, hogy a rendelkezésre álló leletanyag mennyisége és minősége, vagyis forrásértéke mekkora. E munkának ma sem értünk a végére, használható adatsorral a Keleti-Kárpátoktól a Dunáig és Garamig terjedő terület temetőinek és sírleleteinek az összesítését a mellékelt táblázat mutatja (RÉVÉSZ 2020) (lásd a 4. ábrát).

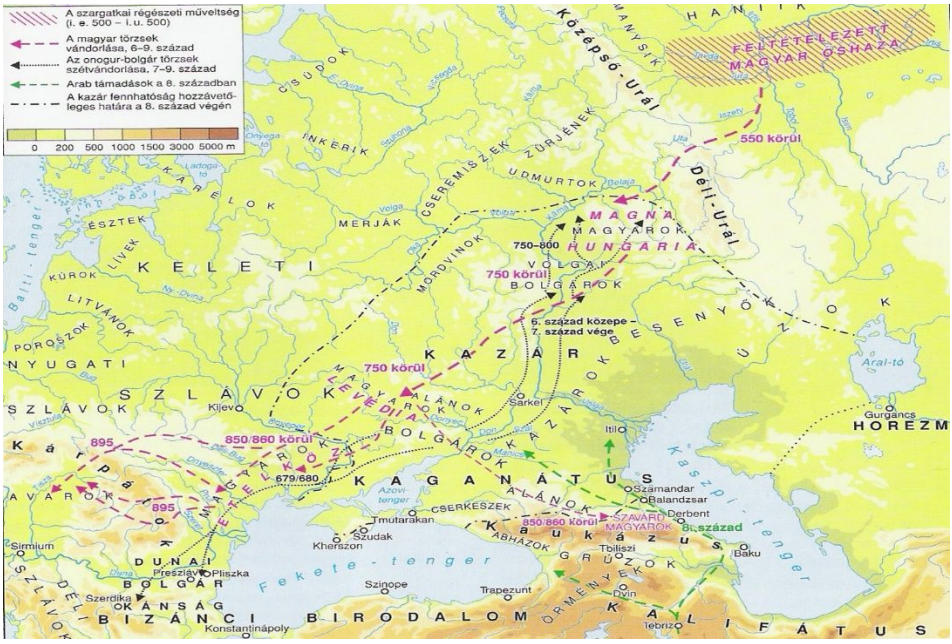
A vizsgált területről		
	Lelőhely	Sír
Vizsgált terület	878	21 482
I. Teljesen feltárt temető	41	3 349
ebből közöletlen	9	1 108
II. Legalább 70–75%-ban feltárt (az ásatók becslése alapján)	37	3 291
ebből közöletlen	6	1 013
III. Kisebb-nagyobb részletében, változatos szakmai színvonalon megmentett és dokumentált	793	14 842

4. ábra: 10–11. századi temetők a Keleti-Kárpátoktól a Garamig és a Dunáig

Azt is szükséges tisztázni, hogy e leletanyag milyen jellegű következtetések levonására ad lehetőséget. Melyek az erősségei és melyek a korlátai, egyáltalán

mi a régészet illetékességi köre? Az alábbiakban néhány kulcsfontosságú kérdésen keresztül szeretném illusztrálni a főbb csomópontokat.

A korai magyar történet (őstörténet) alapvető kérdése népünk eredete, származása és a jelenlegi hazájába történő vándorlása. A régészet oldaláról e téren nyelvészek generációinak, de főként HAJDÚ PÉTER munkásságára alapozva az 1970-es években FODOR ISTVÁN dolgozta ki azt a régészeti koncepciót, amely a Dél-Urál keleti oldalától (Tobol–Irtis–Isim folyók vidéke) elvezette a magyarok elődeit a Volga–Káma vidékéig (Magna Hungaria), majd onnan a Kazár Kaganátus fennhatósága alatt álló, a Don–Donyec között elhelyezkedő Levédiáig (FODOR 1975) (lásd az 5. ábrát).

5. ábra: A magyarok eredete és vándorlásai (FODOR I. nyomán)

Hosszabb, 100-150 évesnek feltételezett ott tartózkodásuk idején a helyi bolgár-török népesség komoly kulturális és gazdasági hatást gyakorolt rájuk, melyeket régészeti hagyatékuk mellett a magyar nyelv kb. 400 török jövevényszava is tükröz. (Iráni kulturális és nyelvi hatások a magyarokat már korábban, a kései bronzkortól kezdve érhették.) Levédiából a kazár belháború eseményei következtében költözhettek át a Dnyeper–Dnyeszter déli folyása mellett feltételezett Etelközbe, ahonnan végül a Kárpát-medencébe vezetett az útjuk. FODOR ISTVÁN koncepciója tehát igyekezett a nyelvészeti, történeti és régészeti forrásokat szinkronba hozni. Az alapvető problémát viszont az jelentette, hogy a feltételezett Etelköz területéről csak néhány, Levédiából pedig egyetlen sírleletet sem tudott elmélete

alátámasztására felhozni. Hasonló a helyzet a Dél-Urál környékével, s alig jobb Magna Hungariában. Ott ugyanis leginkább a magyarokkal kapcsolatba hozott Bolsije Tigani temetőre támaszkodott, amelyről időközben kiderült, hogy még a 10. században is használták, tehát leginkább a helyben maradt magyar csoportok hagyatéka lehet.

Az elmúlt közel két évtized során világossá vált, hogy e hipotézist számos részletében újra kell gondolni. TÜRK ATTILA anyaggyűjtései, valamint számos orosz, ukrán és moldáv régész kutatásai új szempontokat vetettek fel (lásd a 6. ábrát).

6. ábra: A magyarság vándorlása a 9. században (TÜRK A. nyomán)

Ezek közül az egyik legfontosabb, hogy a sűrűn lakott kazár törzsterületen, a Don–Donyec vidékén biztosan nem létezhetett Levédia (TÜRK 2021a, 2021b: 129–141). Viszont ha ez így volt, akkor a bolgár-török–magyar nyelvi érintkezésnek is új helyszínt kell keresni. Természetesen szóba jöhetne Magna Hungaria is, a volgai-bolgár szomszédságban lakó magyar törzsekkel. Csakhogy újabban felvetődött az is, hogy arra a területre csak a magyarság egy része húzódott fel, mégpedig a szamarai Volga-könyöknél sejtett Levédia területéről. Jelenleg a régészeti anyaggyűjtés nyomán egyre nyilvánvalóbb, hogy a Kárpát-medencei magyar leletanyaggal párhuzamba állítható leletek egyre gyarapodó száma a Dnyeper–Ingul–Ingulec folyók környékén kirajzolja a régészek által Szubbotca (orosz:

Szubbotyici) csoport néven jelölt területet, amely nagy valószínűség szerint Etelközzel azonosítható (lásd a 7. ábrát).

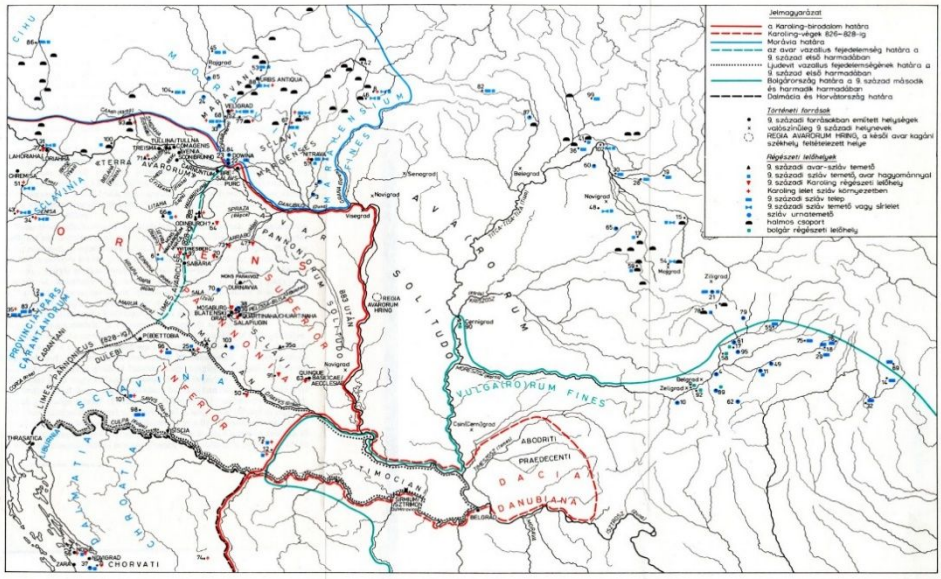

7. ábra: A szubotci régészeti horizont lelőhelyei (TÜRK A. nyomán)

Mivel a Déli-Bug medencéjében ilyen temetőket nem találunk, legfeljebb szórványleleteket, kérdéses, hogy a Dnyeszter–Prut–Szeret környéki lelőhelyek Etelközt jelzik-e. Ukrán és moldáv régészek részéről ugyanis felvetődött, hogy az utóbbi terület a 940-es évekig a magyar fejedelmek fennhatósága alatt állt. Az viszont bizonyos, hogy Szamara környékén egyelőre kisebb számban, a Dél-Urál keleti oldalán viszont egyre nagyobb mennyiségben kerülnek elő olyan leletek, amelyek arra utalnak: e térség és a Kárpát-medencei magyarság kapcsolatai még a 10. században is intenzívek lehettek. Ehhez kapcsolódik egy nagyon fontos új szempont. Korábban a népvándorlás kori népek, s így a magyarság esetében is azt feltételezték, hogy az új hazába költözés során az egész népesség felkerekedett. A magyarok esetében tudtunk ugyan a Magna Hungaria területén maradtakról vagy a Perzsia határvidékére költözött szavárd magyarokról, de e tény nem kapott kellő figyelmet. Ma már régészeti és archeogenetikai adatok alapján nyilvánvaló, hogy ez a folyamat jóval összetettebb lehetett. Mindig voltak helyben maradó csoportok, s olyanok is, akik másfelé indultak. Az újonnan elfoglalt területek pedig soha nem voltak néptelenek, rendelkeztek helyi alaplakossággal. Ezek aztán keveredtek az újonnan érkezettekkel, majd az újabb költözés során e folyamat megismétlődött. Végső soron ki kell mondanunk: a Kárpát-medencébe érkező népesség messzemenően nem volt azonos azzal, amely a Dél-Urál vidékéről

indult: régészeti szempontból biztosan nem, s genetikai vonatkozásaiban sem. Hogy a nyelvi helyzet mi volt, annak megfogalmazására én nem vállalkozhatom.

Ezzel el is érkeztünk a honfoglalók és a Kárpát-medencében helyben talált népesség problémaköréhez. A régészeti leletek alapján bizonyos, hogy Nyugat-Dunántúlon a Karoling őrgrófságok, a Kisalföld északi részén pedig Morávia etnikailag vegyes népességét találták (lásd a 8. ábrát).

8. ábra: A Kárpát-medence a 9. században (BÓNA I. nyomán)

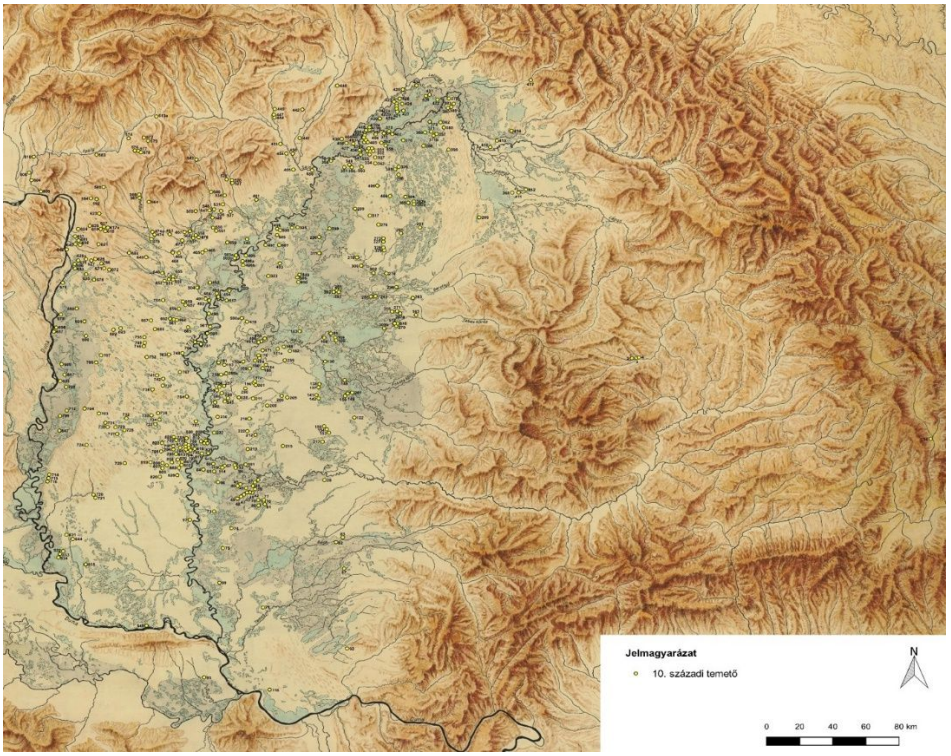
Kassa környékétől a Bodrogközön, Kárpátalján át Szilágyságig, majd tovább Kolozsvár környékéig szláv csoportok telepedtek meg. Szlávokkal, valamint avar maradványokkal számolhatunk Dél-Erdélyben is, Gyulafehérvár körzetében pedig bolgár fennhatósággal, valamint az Al-Duna vidékéről betelepedett bolgár-török, illetve bolgár-szláv csoportok hagyatéka mutatható ki. A történészek és a nyelvészek egy része által Csongrád környékén, sőt néha az egész Alföldön feltételezett bolgároknak azonban semmilyen régészeti nyoma nincs. A nyelvészet oldaláról ez azért is figyelemre méltó, mert a szlavisztika korábbi felfogása szerint ekkor kerültek a magyarba azok a szláv szavak, amelyek nazális magánhangzót tartalmaztak, de a szlávban denazalizáción estek keresztül (az újabb szlavisztikai kutatások azonban hosszabb ideig elnyúló változásnak tekintik ezt a folyamatot).

Kulcskérdés a Kárpát-medence központi területein, az Alföldön és a Kelet-Dunántúlon a 8–9. század fordulóján a szervezetileg összeomlott Avar Kaganátus népeinek továbbélése. E téren eléggé szélsőséges álláspontok láttak napvilágot.

A régész BÓNA ISTVÁN leletek hiányában a külső csapások és a belháborúk miatt (1984: 340–342, 370–373), a történész GYÖRFFY GYÖRGY és a földrajztudós ZÓLYOMI BÁLINT pedig a szárazabb és melegebbé váló klíma nyomán kialakult szárazság következtében az avarság kipusztulásával számolt (1994: 13–37). Velük ellentétben LÁSZLÓ GYULA (1970: 161–190) éppen az avarok nagy tömegeinek továbbélésére alapozta a kettős honfoglalás elméletét. Hasonlóképpen foglalt állást a klasszika-filológus SZÁDECZKY-KARDOSS SAMU (1993: 227–236) is (Avarum solitudines értelmezése).

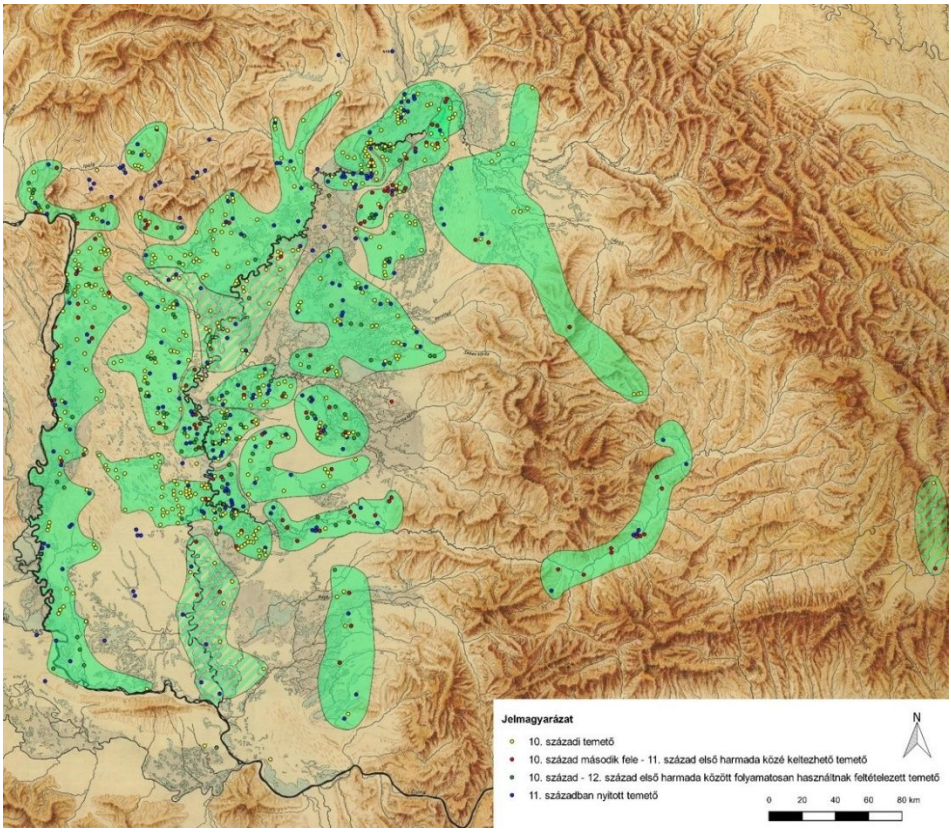
Ami a régészeti források megítélését illeti, a helyzetet napjainkban sajátos kettősség jellemzi. A településmaradványok publikációinak lapjain igen gyakran olvashatunk 8–9. századi, 8–10. századi, sőt 9–11. századi keltezéseket, ami a falvak folyamatos lakottságát mutatná e századokban. A nem csekély problémát az jelenti, hogy ilyen módon datálható temetőket egyáltalán nem ismerünk a tárgyalt területről. Még a nagy, sok száz vagy ezer síros avar temetők lezárultát is legfeljebb a 830–860-as évek közé teszik a kollégák. Néhány sír esetében a radiokarbon keltezés ugyan ad 9. század végi vagy 10. század eleji adatokat, de ahhoz sok száz mérési eredménynek kellene születnie, hogy tendenciaszerű folyamattal számolhassunk (SZENTHE–FARAGÓ–GÁLL 2024: 443–493). Be kell látnunk, hogy a régészet ez esetben még nem tudta átlépni a saját korlátait. Érdemes utalni arra is, hogy többen számolnak az avarok elszlávosodásával is. A peremterületeken ezt magam is elképzelhetőnek tartom, mert vannak régészeti jelei a két népesség keveredésének. Az Alföldön és a Kelet-Dunántúlon azonban semmi nyomát nem látom e folyamatnak. E területen hiányoznak a 7–9. században a szlávokhoz köthető (másutt jól ismert) lelethorizont emlékei, így nem látjuk azt a népességet, amely az avarokat nyelvcserére késztethette volna.

Ezzel elérkeztünk egy újabb kulcskérdéshez: a honfoglalók és a helyben talált népesség számarányának problémaköréhez (TAKÁCS 2006: 67–98). Az újonnan érkezettekről e tekintetben most csak röviden, a saját kutatásaim alapján annyit szeretnék megjegyezni, hogy viszonylag kis létszámúak (100 000 fő alattiak) lehettek. A 10. század első kétharmadában kis, 80-100 sírt ritkán meghaladó, többnyire csak néhány évtizedig használt temetőiket találjuk, s még az életmódjuknak megfelelő területeket sem tudták teljesen betelepíteni (lásd a 9. ábrát).

9. ábra: 10. századi temetők a Keleti-Kárpátoktól a Garamig és a Dunáig

A helyi népességgel eleinte ritkán keveredtek. Régészeti hagyatékuk erősen mozaikszerű, a temetők szerkezete, használati idejük hossza, a nemek aránya, a temetkezési szokások változatossága, a leletanyag összetételének gyakran nagy eltéréseket mutató jellegzetességei vegyes összetételű, kevert népességre utalnak. Mindezek összességükben egymástól egyre jobban megkülönböztethető területi csoportokat rajzolnak ki (RÉVÉSZ 2020) (lásd a 10. ábrát). Ezzel szemben a helyben találtak létszámát az archeogenetikusok jóval magasabbra becsülik, s úgy vélik, a két népesség aránya akár 1 : 10 is lehetett. Magam régészként a helyben talált lakosság ilyen tömegét nem látom. Ennél a kérdésnél érdemes röviden elidőzni.

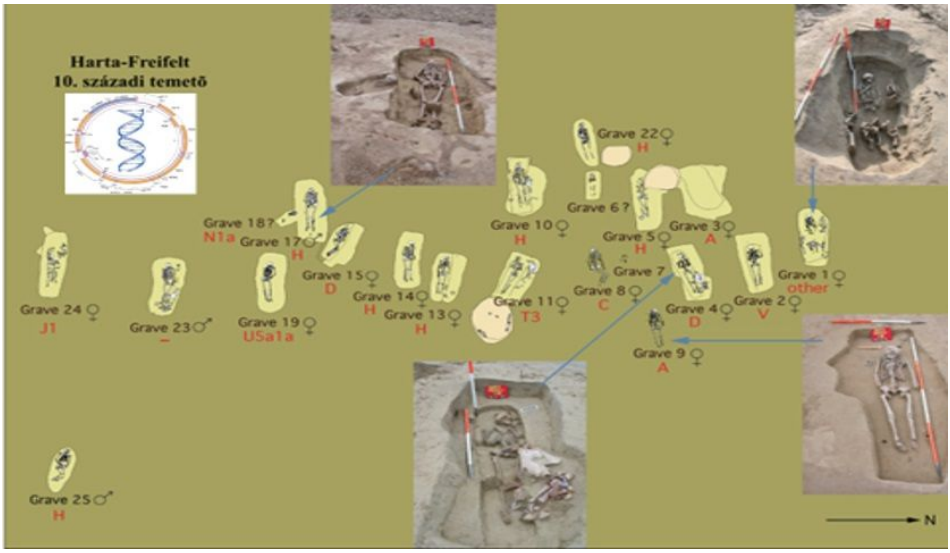
10. ábra: A 10–11. századi temetők regionális csoportjai

A genetikusok eleve két csoportra osztva vizsgálják a 10. századi csontvázakat. Ennek eredményeként úgy vélik, hogy a vezető réteg temetőiben nyugvók között viszonylag magas azok száma, akik kelet-ázsiai géneket hordoznak. Kimutathatók kelet-uráli szálak is, s megtalálhatók a kelet-európai steppék népeinek a genetikai jellemzői is. A köznép viszont alig hordozott kelet-ázsiai komponenseket, zömmel kelet-európai és helyben talált népesség leszármazottainak tekinthetők (SZEIFERT et al. 2022: 33–74). Ezzel a megközelítéssel azonban több probléma is adódik nézetem szerint. Először is egy-egy temető többnyire nem azonosítható egy meghatározott társadalmi csoport hagyatékával. Utóbbi ugyanis jogi kategória, és régészeti eszközökkel csak korlátozott mértékben kutatható. Ráadásul egy-egy temetőben különböző társadalmi helyzetű és jogállású egyéneket temettek el, így azok hagyatéka nem azonosítható egyik vagy másik réteggel. Ezt az elméleti vitát a régészet már lefolytatta. (Ezért roppant káros a lelőhelyek csoportokba sorolása!) A másik gond, hogy mit nevezünk genetikailag helyi népességnek. Ma már köztudott, hogy a Kárpát-medencének már a bronzkortól fogva

volt egy alaplakossága, amelyet a minden irányból betelepedő újabb csoportok a történelem folyamán folyamatosan újabb és újabb elemekkel egészítettek ki. Az ő leszármazottaik sokszorosan nevet, identitást, nyelvet váltva a honfoglalást követően a magyar fejedelemség, majd királyság alkotóelemeivé váltak, sőt a genetikusok szerint a köznép zömét ők alkották. (Újabban, a hortobágy-árkusi temető genetikai elemzése kapcsán felmerült annak a lehetősége is, hogy a helyi népesség vezető rétegének egyes tagjai utat találtak a honfoglaló törzsi-nemzetségi arisztokrácia soraiba is, lásd SZENTHE–GÁLL 2022.) Visszatérve a köznép genetikai összetételének a problémájára, szeretném felhívni a figyelmet egy eddig teljességgel figyelmen kívül hagyott tényre. Etelköz területének, a dél-orosz és dél-ukrán steppének a népességtörténete számos vonásában hasonló volt a Kárpát-medencééhez. A bronzkori Jamnaja-kultúrától kezdve mindkét térségben jelen voltak a szkíta, szarmata, kelta elemek, a Fekete-tenger északi partvidékén a görög-római népesség, megszálltak ott a keleti germánok, onnan érkezett az avar kori népesség zöme, s megtalálhatók a szláv törzsek is. Az ő leszármazottaik az etelközi magyarok fennhatósága alá kerültek, s joggal feltételezhetjük, hogy velük együtt egy részük a Kárpát-medencébe költözött. Ebben az esetben azonban ők már a honfoglaló népesség soraiba tartoztak, anyagi kultúrájukat tekintve mindenképpen. Azt persze régészként nem tudhatom, hogy melyek voltak a nyelvi és identitásbeli jellemzőik. A 10. században azonban a régészet őket már honfoglalókként kezeli, a régészek felajánlják a csontjaikból vett mintákat elemzésre a genetikusoknak, akik pedig elemzéseikkel ki is mutatják azokból a helyi (Kárpát-medencei) népesség jellemzőit és magas számarányát (MAÁR et al. 2021: 281–309). S ekkor még nem is említettem azt, hogy a 10. században több más, keletről beköltöző hullámmal számolhatunk. Eleve a magyarokkal együtt érkeztek az ismeretlen összetételű kabar törzsek, majd a 10. század közepe után besenyő nemzetségek (Tonuzóba népe), Billa és Baks izmaelitái, s közülük egyiknek a leletanyagát sem tudtuk elkülöníteni a 10. század régészeti hagyatékán belül — tehát régészként őket is honfoglaló magyarként határozzuk meg.

E rövid eszmefuttatással arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy komoly veszélyeket rejt magában a genetikai eredmények túlzottan leegyszerűsített magyarázata. A magyar honfoglalás korának kutatásában az archeogenetika rövid, alig negyedszázados múltra tekint vissza. A kezdeti lépések BÁLINT CSANÁD és RASKÓ GYÖRGY vezetésével arra irányultak, hogy néhány temetőből kiválasztott néhány, reprezentatívnak megítélt sír vizsgálatával képet nyerhessünk a honfoglaló magyarság genetikai jellemzőinek és kapcsolatainak főbb vonásairól. E fiatal tudományág rohamléptekkel fejlődik, s folyamatosan meghaladja saját korábbi eredményeit. Ma már a teljes genomok vizsgálatával korábban soha nem remélt eredmények elérése vált lehetővé mind a populációgenetika, mind a filogenetika terén. A tágabb értelemben vett természettudományos

vizsgálati módszerek eredményeinek a használata nem lehet kérdéses a régészek számára. Sajnos anyagi korlátok miatt teljes temetők archeogenetikai vizsgálata csak ritkán történt meg, s azok is gazdag, legfeljebb 20 síros lelőhelyek voltak, amelyek aligha reprezentálhatták a teljes népességet (lásd a 11. ábrát).

11. ábra: Harta–Freifelt 10. századi temető (LANGÓ P. és MENDE B. nyomán)

A továbblépést a nagy sírszámú, akár több száz síros temetők minden egyénre kiterjedő vizsgálata jelentheti, ilyenre az avar korban már sor került, nagyon biztató eredményekkel. A rákóczifalvi temetőben nemcsak több generációra kiterjedő családi kapcsolatokat sikerült kimutatni, hanem az exogámiára utaló házassági kapcsolatokat, a helyi vezető család hatalmának a folyamatosságát vagy más közösségekkel történő kapcsolatok hálózatát is. A jövőben ezek kell, hogy az alapját képezzék azoknak a mikroregionális kutatásoknak, amelyekre építve a régészet kitörhet a temetők etnikai vagy társadalmi kategorizálása révén önmagára rakott bilincsekből. Régészként magam ezt az irányt szándékozom követni. Remélhetőleg a közeljövőben beszámolhatok a kutatások első eredményeiről a hódmezővásárhely-nagyszigeti 10–11. századi temető kapcsán. Számomra úgy tűnik, a regionalitás mint a tudományos megközelítés alappillére polgárjogot nyert a társtudományok terén is. Az archeogenetikai vizsgálatok esetében ezt fogalmazta meg BÁLINT CSANÁD (2018: 123), s a nyelvtörténeti, névtani kutatások kiindulópontjaként ugyanez a szempont vetődött fel (HOFFMANN–TÓTH 2016: 317–318). Aligha lehet véletlen, hogy a kutatásmódszertan megújulásának egyik lehetséges módját egymástól függetlenül többen is így látjuk.

Irodalom

BÁLINT CSANÁD 1978. Válasz Dienes Istvánnak. *Archeológiai Értesítő 105:* 264–268.

BÁLINT CSANÁD 2006. Az etnosz a korai középkorban. A kutatás lehetőségei és gátjai. *Századok 140:* 277–347.

BÁLINT CSANÁD 2018. A történeti genetika történeti relevanciájáról. *Magyar Tudomány 179:* 115–125.

BÓNA ISTVÁN 1984. A népvándorláskor és a korai középkor története Magyarországon. In: BARTHA ANTAL szerk., *Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig 1/1.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 265–373.

DIENES ISTVÁN 1961. Felső-Szabolcs a honfoglalás korában. In: ÉRI ISTVÁN szerk., *A kisvárdai vár története*. Kisvárda, Kisvárdai Járási Tanács. 95–196, 199–204.

DIENES ISTVÁN–KRISTÓ GYULA 1978. Opponensi vélemények Bálint Csanád: Dél-Magyarország a X. században c. kandidátusi értekezéséről. *Archeológiai Értesítő 105:* 107–129.

DIENES ISTVÁN 1986. Szabolcs-Szatmár megye régészeti emlékei 2. In: ENTZ GÉZA szerk., *Szabolcs-Szatmár megye műemlékei 1.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 92–114.

FODOR ISTVÁN 1975. *Verecke híres útján… A magyar nép őstörténete és a honfoglalás.* Magyar história. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.

GYÖRFFY GYÖRGY 1958. A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az országig. *Századok 93:* 12–87.

GYÖRFFY GYÖRGY 1970. A honfoglaló magyarok települési rendjéről. *Archeológiai Értesítő 97:* 191–242.

GYÖRFFY GYÖRGY–ZÓLYOMI BÁLINT 1994. A Kárpát-medence és Etelköz képe egy évezred előtt. In: KOVÁCS LÁSZLÓ szerk., *Honfoglalás és régészet. A honfoglalásról sok szemmel 1.* Budapest. 13–37.

HAMPEL JÓZSEF 1907. *Ujabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.

HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA 2016. A nyelvi és az etnikai rekonstrukció kérdései a 11. századi Kárpát-medencében. *Századok 150:* 257–318.

KNIEZSA ISTVÁN 1938. Magyarország népei a XI.-ik században. In: SERÉDI JUSZTINIÁN szerk., *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján 2.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia. 365–472.

KRISTÓ GYULA–MAKK FERENC–SZEGFŰ LÁSZLÓ 1973, 1974. *Adatok „korai" helyneveink ismeretéhez 1–2.* Acta Historica Szegediensis. Tomus 44., 48. Szeged, József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar.

LÁSZLÓ GYULA 1970. A „kettős honfoglalás"-ról. *Archaeologiai Értesítő 97:* 161–190.

LIPTÁK PÁL 1962. *Embertan és emberszármazástan*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem.

MAÁR KITTI–VARGA GERGELY ISTVÁN–KOVÁCS BENCE–SCHÜTZ OSZKÁR–TIHANYI BALÁZS–NYERKI EMIL–RASKÓ ISTVÁN–PÁLFI GYÖRGY–MARÓTI ZOLTÁN–NEPARÁCZKI ENDRE–TÖRÖK TIBOR 2021. *A X–XI. századi Kárpát-medencei köznép*

anyai vonalainak jellemzése archeogenetikai módszerekkel. A Magyarságkutató Intézet Évkönyve. Budapest. 281–309.

Révész László 2020. *A 10–11. századi temetők regionális jellemzői a Keleti-Kárpátoktól a Dunáig.* Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 13. Budapest–Szeged, Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszék–Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézete–Magyar Nemzeti Múzeum.

Szádeczky-Kardoss Samu 1993. Még egyszer Regino és a korabeli magyarság. In: Lőrinczy Gábor szerk., *Az Alföld a 9. században. Az 1992. november 30–december 1-én elhangzott előadások írott változata.* Szeged, Móra Ferenc Múzeum. 227–236.

Szeifert Bea–Türk Attila–Gerber Dániel–Csáky Veronika–Langó Péter–Sztashenkov, Dimitrij A.– Botalov, Szergej G.– Szitgyikov, Ajrat G.–Zelenkov, Alekszandr Sz.–Mende Balázs Gusztáv–Szécsényi-Nagy Anna 2022. A korai magyar történelem régészeti és archeogenetikai kutatásának legfrissebb eredményei Nyugat-Szibériától a Középső-Volga vidékig. *Archaeologiai Értesítő 147:* 33–74.

Szenthe Gergely–Faragó Norbert–Gáll Erwin 2023. Chronological problems of the 7th–10th-century AD Carpathian Basin in light of radiocarbon data. *Dissertationes Archaeologicae 3/11:* 443–493.

Szenthe Gergely–Gáll Erwin 2022. *Hortobágy-Árkus kora középkor temetője.* Archaeologia Hungarica 52. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum.

Szőke Béla 1954. Adatok a Kisalföld IX. és X. századi történetéhez. *Archaeologiai Értesítő 81:* 119–137.

Szőke Béla 1962. *A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei*. Régészeti Tanulmányok 1. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Takács Miklós 2006. Három nézőpont a honfoglaló magyarokról. *Dolgozatok az Erdélyi Múzeum érem- és régiségtárából 1:* 67–98.

Tóth Anikó 2014. *A Nyíri Mezőség a 10–11. században*. Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 13. Szeged–Budapest, Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszék–Magyar Nemzeti Múzeum–Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézete–Martin Opitz Kiadó.

Türk Attila 2021a. *A korai magyar történelem a régészet szemszögéből.* Habilitációs értekezés tézisei. Budapest, PPKE Régészettudományi Intézet.

Türk Attila 2021b. A régészet szerepe és eredményei a korai magyar történelem kutatásában. *Magyar Tudomány 18:* 129–141.

Population-Genetic and Linguistic Relationships of Archaeological Horizons

Archaeology, linguistics, and archaeogenetics, or in a broader sense bioarchaeology, have undergone very significant changes over the past quarter century. From the nineteenth century onward, linguistics played a leading role in the study of early Hungarian history, and archaeologists sought to align their research results with linguistic data, or more often merely with linguistic hypotheses. I demonstrate the contradictions inherent in this approach through the example of the Oszlár or Eszlár population, assumed

to be of Kabar origin and regarded as a name-giving population, and the cemeteries from the tenth and eleventh centuries found near the settlement of Tiszaeszlár. At present, the results of linguistic, archaeological, and genetic research concerning the origin and migration of the Hungarians are difficult to reconcile. This applies to genetic composition, population size, the chronological frameworks of migrations, and the geographical locations of the areas they affected, as well as cultural and linguistic influences. Similarly problematic is the assessment of the relationship between the local population of the Carpathian Basin at the time and the conquering Hungarians, with regard to population size, genetic composition, and linguistic and cultural impacts. In this latter respect, independent regional studies can further progress in all three disciplines.

Benkő Elek

A székelykérdés multidiszciplináris megközelítésben*

Az alábbi rövid írás címét — még előadásként a 2025. júniusi Nyelvek és népek a középkori Magyarországon című konferencia keretében — Hoffmann István professzor úr javasolta, magam készségesen elfogadtam, hiszen azt a többünk által is vallott felfogást tükrözi, hogy a régi székelyekkel kapcsolatos kérdések kutatása, miként sok más területé is, csak közös munkával, több tudományág együttműködése nyomán juthat érdemi új eredményekre. Ha azonban a címben szereplő székelykérdés a székelyek régi történetének („eredetének") teljes és szövevényes problémakörét jelenti, akkor ennek még a rövid áttekintése is többszörösen szétfeszítené a rendelkezésünkre álló teret. Szerencsére ezekről már olyan sok, különféle szempontból és felfogás mentén elkészült munka született, hogy ez alkalommal csak azokra a mozzanatokra összpontosíthatunk, amelyek a régész-történész szerző szerint a továbblépésben segíthetnek.

Elöljáróban arra a közismert és nyilvánvaló körülményre utalunk, mely szerint a székelykérdés terén (is) az érdemi előrelépést hosszú időn át a források — elsősorban az írott, történeti források — hiánya, illetve rendkívüli szűkszavúsága akadályozta. Itt már az is komoly eredmény, hogy a források szisztematikus, kritikai kiadása folyamatosan megszabadít bennünket a hamis és hibás keltezésű, illetve néha hibásan olvasott oklevelek által okozott nehézségektől. Ezeken kívül a székely népnévhez kapcsolódó etimológiai vizsgálatokat lehetett felhasználni, abban a kétes hitben, hogy egy népnév eredete annak viselőinek eredetére is fényt vet, valamint sajátos írásuk (székely írás/rovásírás) vélt vagy valós tanulságait, továbbá azokat a forrásokat, amelyekből a székelyeknek az Árpád-kori Kárpát-medencén belüli mozgására, szállásterületeik változására lehet következtetni. Itt az utóbbi évtizedekben a nyelvtudomány ért el áttörést, majd a régészet, a fizikai antropológia és legutóbb a molekuláris biológia szolgáltatott hatalmas tömegű új információt, szempontot, amelyek természetesen további kérdésfelvetésekhez vezettek. A kérdés multidiszciplináris megközelítése azzal járt, hogy a különböző tudományterületekről érkező részletek egyre inkább kapcsolódtak egymáshoz, és valamiféle koherens szövetté válva együtt jelöltek ki lehetséges megoldásokat,

* A tanulmány az MTA 200 ünnepi programsorozat keretében rendezett Nyelvek és népek a középkori Magyarországon című konferencián 2025. június 12-én elhangzott előadás szerkesztett változata.

DOI: 10.35528/Helynevtort/19/04

vagy zártak ki amúgy csábító ötleteket. Kívülálló számára kétségtelenül idegfeszítő lehet ez a lassú, aprólékos építkezés a tudományos előrehaladás kis lépéseivel, miközben egyesek, inkább a téma perifériájáról, gyors áttörést szeretnének, és esetenként meg is próbálkoznak vele, megfeledkezve — vagy nem is tudva — arról, hogy e látványos ötletek szinte kivétel nélkül felmerültek már az elmúlt három évszázad szakirodalmában, és háttérbe szorulásuk általában a legszorosabban összefüggött a valós ismeretek gyarapodásával.

Napjaink tudományos igényű kutatása a székelyek korai történetét illetően alapvetően két, egymástól meglehetősen eltérő álláspontot képvisel. Az egyik irányzat elmagyarosodott, türk eredetű népnek, míg a másik magyar eredetű népességnek véli a székelyeket. Az előbbi nézet képviselői tekintették már a székelyeket avar néptöredéknek, a magyarsághoz csatlakozott, utóbb asszimilálódott kabar törzsnek, és szóba jöttek a székelyek népnevére emlékeztető eszkel bolgárok is. A feltételezett csatlakozás valamikor a 9–10. század folyamán történhetett, az államalapítás után a székelység már magyar nyelvű, katonáskodó népcsoportként élte tovább az életét. E nagy csoporton belül találkozhatunk olyan felfogással is, mely szerint az eredetileg török nyelvű népcsoport elmagyarosodása csak a 11. század folyamán következett volna be, ez azonban számos, egymáshoz kapcsolódó meggondolás mentén ma már védhetetlenné vált (KRISTÓ 1996: 136–137).

A másik megközelítési mód a székelyekben olyan magyarokat lát, akiket nem etnikai eredetük, hanem katonai feladataik és életmódjuk, és ebből levezethetően az idők folyamán bővülő és megszilárduló kiváltságaik, sajátos berendezkedésük és hagyományaik, nem utolsósorban pedig távoli, izolált fekvésük különíti el a magyarság többi részétől. A székelyek kisebb foltokban történő elhelyezkedése az országhatár kritikus szakaszain nem egy nép vagy néptöredék természetes szállásterületére, hanem mesterséges, tudatos szervezésre utal, összefüggésben az Árpád-kori uralkodóknak a határ- és országvédelem érdekében tett intézkedéseivel. Csak ismételni tudjuk, hogy e perifériás területeken a magyar nyelvet átvenni nem, csak megőrizni lehetett (BENKŐ L. 1990: 109–122, BÓNA 1991: 1529–1536).

A kétféle felfogás mögött egy ma még feloldhatatlan ellentmondás rejlik, miszerint a székelyek — amióta a forrásokban elénk tűnnek — magyarul beszélnek, magyar helynévanyagot hagytak hátra, friss elmagyarosodásra nyelvi jelek nem utalnak, és a régészeti leletek alapján sem különböztethetők meg a többi magyar népcsoporttól, ugyanakkor önálló népnevük (latinul: *Siculus, Siculi*), a középkor óta körülhatárolt katonai szolgálatuk és ezzel összefüggő sajátos jogállásuk, továbbá saját hagyományaik (köztük a „rovásírás", a székely írás gyakorlata) és az Attila királyhoz kapcsolódó, Anonymus Gestájában rögzített eredettudatuk (ami a székelyek Árpádék honfoglalását megelőző Kárpát-medencei jelenlétét és felvezető szerepüket a hadak élén is érinti) arra utal, hogy korai történetük valamiképpen eltért a magyarság többi részétől, anélkül, hogy ennek részleteit ma még pontosabban meghatározhatnánk (BENKŐ L. 1998a: 139–147).

A kutatás jelen állása szerint a török eredet egyik alapvető bizonyítékának tekintett székely írás/rovásírás kapcsán óvatosabb fogalmazásra kényszerülünk. A székelyek, akár a magyarság részeként, akár ahhoz a honfoglaláskor vagy még korábban csatlakozva keletről érkeztek a Kárpát-medencébe, a 7–10. századi eurázsiai türk írás valamelyik kelet-európai változatát már korán megismerhették, majd — jelek kiegészítésével és szerkesztésével — alkalmassá tették rövid magyar nyelvű szövegek lejegyzésére. VÁSÁRY ISTVÁN elemzése szerint (2021: 831–836) a székely írás késő középkori–kora újkori ábécéiben csupán 5 jel mutat teljes azonosságot alak és hangérték tekintetében a türk ábécé megfelelő jeleivel *(ë, n, r, s, sz),* míg 10 további jel közös eredete valószínűsíthető. Ehhez járul 4 jel, amely a cirill *(a, f, h, l)* és 2 jel, amely a glagolita betűkkel *(e, o)* mutat rokonságot. 5 jel belső fejlődés nyomán keletkezett, 6 jel pedig ismeretlen eredetű, esetleg egyéni invenció nyomán keletkezett. Mindez azt jelenti, hogy nem egy változatlan formában használt türk ábécéről, hanem magyar nyelvű szövegek lejegyzésére alkalmassá tett történeti produktumról beszélünk, amelynek keletkezésére — a cirill és a glagolita eredetű jelek alapján — valamikor 863 után, de feltehetően még az ezredforduló előtt kerülhetett sor. Miután a középkori és az újkori emlékek nagy többsége Udvarhelyszéken, az egykori telegdi székelyek szállásterületén került elő, és innen származnak a legkorábbi, még Árpád-kori feliratok is, más székely szék területéről pedig változó mértékben, de jól érezhetően kevesebb emlék került elő, óvatosan feltételezzük, hogy az egyes székely csoportok előtörténete bizonyos mértékig eltérhetett egymástól. Udvarhelyszék térségének jelentőségét tovább erősíti az a friss, szenzációs felfedezés, amelyet FEHÉR JÁNOS művészettörténész és LÁNGI JÓZSEF restaurátor tett 2025-ben, amikor a már régóta ismert, a homoródkarácsonyfalvi unitárius templom késő gótikus tornyába másodlagosan beépített, rovásírásos kőfaragvány hátoldalán újabb három soros, magyar nyelvű székely írásos feliratot fedeztek fel, amely a falunak nevet adó Karácsony leszármazottait sorolja fel a 15. század végi toronyépítést (1496) kezdeményező előkelő Jánosi családig: K^{a}R^{á}Cs^{o}N F^{i}JA Cs^{o}M^{o}R F^{i}JA ^{i}MR^{e} F^{i}JA M^{á}Ty^{á}S F^{i}JA B^{á}L^{i}NT F^{i}JA J^{á}N^{o}S^{i}J, történeti jelentőségű forrást nyújtva a kutatóknak (FEHÉR–LÁNGI 2025: 14–16).

A régi székelyekről így kirajzolódó kép a hagyományos forrásbázissal érdemben már nehezen bővíthető, legfennebb egy-egy kiragadott részlet és felmelegített ötlet segítségével szerkeszthető biztosnak hirdetett „megoldás” az eredet és a korai történet ügyében. Szerencsénkre a hagyományosnak mondott alapokat immár hosszú évtizedek óta régészeti, majd történeti embertani és állattani, környezettörténeti, legújabban pedig molekuláris biológiai kutatások egészítik ki, erősítve vagy cáfolva sok hagyományos megállapítást.

A régészeti vonatkozásokat mindjárt egy tartósnak ígérkező negatívummal indítjuk, ugyanis a székelyekhez nem sikerült jellegzetes régészeti leletanyagot kapcsolni, mint például a kunokhoz vagy a jászokhoz, amennyiben sír- és egyéb

leleteik nem különböznek a középkori magyarság hagyatékától, hanem beilleszkednek annak helyi csoportjai közé, sőt, emlékanyagukban nyugati típusú viseleti elemek is kimutathatók (ruhakapcsok, gömbös fejű hajtűkkel rögzített női fejfedők stb.) (BENKŐ E. 2012/1: 122–123, 155–157). Jóllehet a magyarországi régészeti kutatás a korábbi statikus kép helyett egyre jobban érzékeli a 10–11. századi társadalom és településrend dinamikáját, sajnos még nem alkalmas a magyar néptöredékek mozgásának a feltárására a Kárpát-medencén belül, így a székely szállásterületek változását a Kárpát-medence peremterületein — amelyet alapvetően nyelvtörténeti meggondolások alapján rekonstruáltak — régészeti eszközökkel (még) nem tudjuk kimutatni.

A Székelyföld kisebb területein azonban a régészeti topográfiai kutatások egészen jó eredményekkel jártak, ezeket új környezettörténeti adatsorokkal is sikerült alátámasztani. Ez utóbbi munkák, amelyek alapvetően bolygatatlan lápok több méteres, több ezer évet átfogó üledéksorának bonyolult, több természettudomány segítségét is igénybe vevő vizsgálatát jelentik, az egykor itt élt emberi közösségek nyelvéről és etnikumáról ugyan semmit sem mondanak, de az erdők összetételéről és az erdőirtás előrehaladásáról, a legeltetés intenzitásáról, a termelt haszonnövényekről, továbbá a fatüzelésből származó pernye mennyiségéből, vagy az ipari termelésre utaló nyomelemekből történelmi jelentőségű következtetésekre jutnak (BENKŐ E.–ZATYKÓ szerk. 2021). A topográfiai kutatások ezen kívül nemcsak az egyes régészeti korszakok meglétét — vagy hiányát — mutatják ki, hanem ezek intenzitását és települési hálózatának változásait, esetleg a szerves fejlődés megszakadását is. E részletek Udvarhelyszék térségében (Székelykeresztúr és Székelyudvarhely környékén) arra utalnak, hogy a székelyekkel azonosítható településnyomok valamikor a 12. század folyamán árasztják el a vidéket, lényegesen szerényebb, de egyértelműen létező kora Árpád-kori előzmények után. Az is kiderült, hogy e térség lakottsága korábban, a népvándorlás korának időszakában is hullámzó volt, a római kori Dacia feladását (271) követő, elsősorban Erdély délkeleti részét érintő nagy gót betelepülés sűrű, új településhálózatot hívott életre, amely a teljes 4. századot, esetenként az 5. század elejét is kitöltötte. Nincs okunk kételkedni abban, hogy e korszak végét a hun betörés hozta el, azonban a hun kor szórványos leletanyaga távolról sem tükrözi a korábbi időszak sűrű népességét, és ez a későbbi gepida, illetve kora avar korszakról is elmondható, amit a környezettörténeti célú vizsgálatok polleneredményei is alátámasztanak. A későbbi Székelyföld területét csak a 8–9. századtól népesítette be egy nagyobb településeket létrehozó, leletei alapján az avarokhoz és a szlávokhoz egyaránt kapcsolódó népesség, amelynek falvai azonban a székelyek 12. századi ideköltözését már nem, vagy csak szórványos maradványlakossággal érték meg (BENKŐ E. 1992). Mindennek a ránk vonatkozó tanulságai nyilvánvalóak: Erdélyben az 5. századi hun kor óta folyamatosan, nagy lélekszámban fennmaradó, majd a honfoglaló magyarokhoz a Kárpát-medencében csatlakozó, hun eredetű

népességgel nem számolhatunk, ezért ezt az újabban is fel-felvetődő kombinációt régészeti oldalról határozottan elvetjük.

Ha mégis így történt volna, azt a középkori székelyek embertani anyagának is tükröznie kellene. Márpedig a Székelyföld középkori eredetű templom körüli temetőiben feltárt humán leletanyag alapvetően europid vonásokat mutat, amit csak nagyon kis mértékben színeztek mongolid jegyek. Ami az analógiákat illeti, kevéssé valószínű, hogy az udvarhelyi és csíki templom körüli temetők középkori népessége a Dunántúlról származott volna, bizonyos jegyeik, ha nem is szignifikánsan, honfoglaló magyar csoportok felé mutatnak, europid többségük jó Kárpát-medencei analógiáit sajnos még nem ismerjük. Velük ellentétben egy másik székelyföldi, háromszéki embertani csoport (Zabola, Székelypetőfalva) — mely csoportról csak feltételezzük, de nem tudjuk tételesen bizonyítani, hogy korai, 12. század végi székelyek maradványait foglalja magában — már sokkal erőteljesebben kapcsolódik a nyugati magyar határszélhez, ahol egy nagy létszámú europid alaplakosság kisebb létszámú, ázsiai eredetű népességgel érintkezett még a magyar honfoglalás előtt, és antropológiai jellegzetességei — értelemszerűen — távol esnek a honfoglalók vezető, törökös rétegétől (FÓTHI et al. 2012: 473–662). Mindez azt sugallja a régész-történész kutatónak, hogy a székelység nem lehet a magyarokhoz a 9–10. században frissen csatlakozó, törökös jellegű néprész, hanem egy bonyolultabb folyamat rajzolódik ki, ahol a résztvevők (egyrészt az udvarhelyszéki és a csíki székelyek, másrészt a háromszéki, feltételezhetően korai székely csoport) eredete nem esik egybe, ugyanakkor ma még nem áll rendelkezésünkre olyan embertani összehasonlító anyag, amely alapján a telegdi székelyek eredetére nézve hiteles antropológiai megfigyeléseket tehetnénk. Így jelen ismereteink alapján a közvetlen avar–székely megfeleltetés a kérdés primitív leegyszerűsítése lenne, és mint látni fogjuk, egyelőre a genetikai kutatások sem támogatják ezt a lehetőséget.

Ez utóbbiak, a hagyományos morfológiai vizsgálatoknál sokkal korszerűbb és eredményesebb archeogenetikai kutatások, ma még csak a kezdeteknél tartanak, mondandónk így csak előzetes jelentésekre támaszkodhat. Rendkívül költség- és munkaigényes vizsgálatokról lévén szó, ma még nem tartunk a Székelyföld egészének átfogó archeogenetikai felmérésénél, egy kisebb, régészetileg jól kutatott területet, Székelyudvarhely környékét választottuk ki, ahol egyrészt a kutatók mintát vettek a mostani, bizonyíthatóan itt született, itteni gyökerekkel rendelkező népességből, másrészt az így nyert eredményeket összevetették az itteni középkori temetők csontmintáiból származó adatokkal.

A recens mintavétel kötelező eleme volt, hogy a kutatók adatokat gyűjtöttek a mintaadók szüleinek és nagyszüleinek származási helyéről, amiből az derült ki, hogy még egy olyan, települési-népi szempontból stabil, „hagyományőrző” vidéken is, mint amilyen a Székelyudvarhely környéki falvak világa, a zömmel helyi szintű mobilitás jól érzékelhető volt, és aligha lehetett ez másként a középkorban.

Kiderült, hogy a vizsgált székely mintáknál a mitokondriális és az Y-kromoszómából kinyerhető adatok, tehát az anyai és apai vonalak hosszú időn át is közel azonosak maradnak, látványosan megtartva genetikai örökségüket, így a recens és a középkori minták jól összevethetők. A belőlük kirajzolódó kép egy sokgyökerű, sokfelé elágazó eredetű népességre utal, alapvetően európai jellemzőkkel, amelyek mellett, ha jóval kisebb számban is, de kelet felé mutató vonalak is kimutathatók. Ez közel áll ahhoz az archeogenetikai képhez, amely más magyarországi csoportok esetében is körvonalazódott, és természetesen a fent már említett székelyföldi embertani eredményekhez is. Miként a régészeknek, az archeogenetikusoknak sem sikerült közvetlen összefüggést igazolni a székelyek, valamint Erdély hun kori vagy a hun kort közvetlenül követő embertani leletei (pl. a marosszentgyörgyi sírlelet) között, miután ezek önmagukban is rendkívül heterogén jellegűek, ráadásul ma még csak nagyon kis mennyiségben állnak a kutatás rendelkezésére. Ezzel a közvetlen hun eredet lehetőségét, műkedvelő politikusok, „hagyományőrzők" és újságírók gyakori kérdését tartósan le is vehetjük a napirendről. Figyelemreméltók viszont azok az archeogenetikai összefüggések, amelyek a Kárpát-medence egyes honfoglalás kori temetőivel, illetve a Volga–Urálvidék néhány 9–10. századi, eddig is magyar vonatkozásúnak tekintett temetője felé mutatnak, természetesen a sok európai, jellemzően délkelet-európai kapcsolati szál mellett, ami az archeogenetikusok szerint felveti, hogy a honfoglaló magyarok és a székelyek eredete valamilyen formában közös lehetett (BORBÉLY et al. 2023, 2024).

A fenti, rendkívül fontos, de még további kutatást és részletes összefoglalást igénylő mozzanatok áttekintésével nagyjából érzékeltettük, hol tart ma a székelykérdés multidiszciplináris megközelítése, ismételten türelmet kérve mindazoktól, akik a tudományos megközelítés bizonytalanságait félretolva ezt a bonyolult csomót egyetlen (kard)csapással kívánnák átvágni. Ehelyett a medievista régész és történész szerző azoknak az általánosabb tanulságoknak a levonására tesz kísérletet, amelyekről már esett szó, de a világos összefoglalásuk közelebbi témánk szempontjából is nagyon fontos. Azzal a vitatható és sajnos nagyon gyakori hozzáállással kezdenénk, amely a székelyek kapcsán jellemzően csak az eredetüket és lehetséges vándorlásaikat firtatja, de középkori életük részleteire már nem kíváncsi. Pedig e részletek nyilvánvalóan kulcsfontosságúak. A régész ugyanis, amikor a Székelyföld leleteit vizsgálja az Árpád-kor második felétől a kora újkorig, semmi olyat nem talál, ami a középkori Magyarországon — eltekintve természetesen az egyre világosabban körülírható regionális eltérésektől — idegen etnikumra vagy eltérő településmódra utalna, de még arra sem, hogy a 12. század előtt nagyobb tömegben Erdélyben éltek volna. Helyi, a kora népvándorlás időszakától datálódó továbbélésük pedig — mint láthattuk — a régészeti és archeogenetikai irrealitások közé tartozik. Az Árpád-kor szokásos földbeásott házaiból álló, sűrű településhálózatot alkotó, magyar nevű falvak több mint harmadában

már a 12–13. században templom állt, amelyek építészeti formái és faragványai, falképei jól beilleszthetők a tágabb erdélyi gyakorlatba, sőt, a kőfalak alatti, többször megfigyelt döngölt agyagalapozás az Alföld korabeli templomainál szokásos praktikára emlékeztet (BENKŐ E. 2012/1: 71–112). A székelyek tárgyi emlékei sem tükröznek keleti hatást, viszont a középkor folyamán a szomszédos Szászföld kézművessége jól érzékelhető hatást gyakorolt rájuk, és a vártnál nagyobb arányban kerültek elő távolabbi, nyugati importtárgyak is (BENKŐ–SZÉKELY 2008). Leleteink fényében — ha tárgyi emlékekből egyáltalán következtethetünk etnikai vagy kulturális folyamatokra — a középkori székelyeknél semmi olyanra nem bukkantunk, ami a magyarság önmagában is heterogén tömegéhez képest egyértelműen idegen, pláne keleti eredetre utalna. Különleges írásuk a középkorban már búvópatakszerűen volt csak jelen, papok és egyéb írástudók kezén. Nem volt kurzív változata, így hosszabb szövegek megörökítésére sem volt alkalmas, jeleinek változékonysága és ligatúrái miatt egy-egy rövid szövegen is nemzedékek óta vitatkozik a kutatás. Amikor a 16–17. században már számszerű arányokat is meg tudunk fogalmazni, például a kora újkori falfirkákkal sűrűn elborított berekeresztúri református templom esetében, 80-100 latin betűs falfeliratra esik egy rovásírásos darab, ami arra vall, miként ezt már többen kifejtették, hogy a rövidebb magyar nyelvű szövegek lejegyzésére alkalmas székely írás ekkor már csak kuriózum, titkosírás vagy — elsősorban — a székely identitás kifejezője volt. Maguk a székelyek a középkori Erdélyben egyértelműen magyar néprészként éltek, akik különbözősége alapvetően eltérő jogállásukon, hagyományaikon, tájszavaikon és nagyállattartó, katonáskodó életmódjukon alapult.

Ezen a ponton csak azért nem zárjuk le rövid írásunkat, mert maradt még két olyan mozzanat, amelyet részletesebben is meg kell vizsgálnunk, ugyanis — ha itt akár minimális eredményre is jutunk — a magyar honfoglalás tágabb időszakának tisztázatlan, általánosabb érvényű problémáihoz érkezünk.

Első kérdésünk az Árpád-kori székelység lélekszáma, különös tekintettel e hosszú időszak korai periódusára. Természetesen arra, hogy a magyar honfoglalás korában hol éltek, honnan érkeztek és mennyien voltak, adatok híján semmilyen választ nem adhatunk, de feltételezzük, hogy a Kárpát-medence számos pontján feltűnő székelyek a kor viszonyaihoz képest népes csoportot képezhettek, anélkül, hogy erről belátható időn belül bármiféle konkrétumot mondhatnánk. Bizonytalan értékű becslésre csak az Árpád-kor második felére vonatkozóan vállalkozhatunk, amikor a székelyek hosszú, nagyobb távolságokat felölelő településtörténeti előzmények után megérkeztek véglegesnek bizonyult, délkelet-erdélyi szállásterületükre, a Székelyföldre. Ennek középkori kiterjedését alapvetően a 12. században megalapozott, az erdélyi püspök joghatósága alá tartozó főesperességek segítségével határozhatjuk meg, amelyek nagyjából fedték a székelyek világi igazgatási egységeit, a középkori oklevelekben *dyocesis, districus,* majd *sedes*

'szék' terminussal jelölt formációkat (HEGYI 2016: 371). A székelyföldi főesperességek, illetve esperesi kerületek plébániáit az 1332–1337-es pápai tizedjegyzék sorolja fel, jellemzően az 1333–1334. évekből.

A számítások egyik pillérét minden esetben ez az összeírás jelenti, annak tudatában, hogy az itt szereplő településeket olyan templomos falvak egészítik ki, amelyek ugyan nem szerepelnek a listán, de templomaik Árpád-kori épített részleteit vagy faragványait a műemléki és a régészeti kutatás dokumentálta. Ezt egészíti ki egy másik számsor, amely részben olyan településeket vesz számba, melyekről középkori írott vagy régészeti adatok nem maradtak ránk, de a nevük alapján biztosan középkori eredetűek (pl. *Homoródszentlászló, Székelyszentkirály*), illetve olyan, templom nélküli, középkori írott forrásokban nem szereplő települések, melyek területén a régészeti terepbejárások vagy kisebb leletmentések Árpád-kori kerámiát dokumentáltak. Ennek alapján a késő Árpád-kortól a kora újkorig terjedő időszakra nézve már történt kísérlet a székelyföldi településszám meghatározására, megállapítva, hogy a középkorban a templomos falvak és a templom nélküli filiák aránya 1 : 2 és 1 : 3 között váltakozott, ami nem tér el az országos átlagtól (BENKŐ E. 2016: 235). Ez az áttekintés azt is feltárta, hogy a Székelyföld településhálózata a 13–14. század folyamán a 12–13. századi állapothoz képest jelentősen kibővült olyan településekkel, amelyek területén a begyűjtött edénytöredékek kora nem volt régebbi a 13. század második felénél vagy a 14. század elejénél (BENKŐ E. 2012/1: 297–301). Ez a körülmény arra figyelmeztet, hogy későbbi adatokból — ebben a témakörben is — rendkívül kockázatos a jóval korábbi viszonyokra következtetni.

Nyilvánvaló, hogy a fenti adatokra közvetlenül nem támaszkodhatunk, most ugyanis a Délkelet-Erdélybe költöző, ott végleges szállásterületüket elfoglaló székelyek legkorábbi településeire, ezek számára, méretére és feltételezhető lélekszámára vagyunk kíváncsiak. E téren még kevesebb a támpontunk, hiszen itt nemcsak a templomok, hanem az egyes települések időrendjét is ismernünk kellene. Mint már jeleztük, a Székelyföldön ezidáig egyetlen kisebb terület régészeti topográfiai kutatása készült el, ezért — a tévedés minden kockázatát vállalva — kénytelenek vagyunk ennek adataira és főként belső arányaira támaszkodni, amikor a Székelyföld egészéről próbálunk megállapításokat tenni.

Az a referenciaterület, amelyre a következőkben hivatkozunk, az egykori Keresztúrszéknek (Székelykeresztúr környékének), utóbb Udvarhelyszék fiúszékének a mai Hargita megyébe eső törzsterülete, amelyet az 1980-as években objektív okokból nem egészíthettünk ki a széknek a mai Maros megyébe eső, nyugati és északi peremvidékének a bejárásával (BENKŐ E. 1992). Kiindulópontunk így Keresztúrszék 375 km^2-es törzsterülete, amelyen az 1332–1337-es pápai tizedjegyzék 1333. és 1334. évi listái 8 plébániát rögzítettek (Alsóboldogfalva, Nagygalambfalva, Nagysolymos, Székelykeresztúr, Székelyszenterzsébet, Székelyszentmiklós, Szentábrahám, Tarcsafalva). Szívesen feltételeznénk, hogy ezek a

plébániák a vidék legkorábbi székely településein létesültek, ezt azonban az itt gyűjtött leletanyag csak 6 esetben támasztja alá, 2 esetben (Keresztúr mezőváros és Tarcsafalva) a rendelkezésünkre álló leletek nem korábbiak a 13. századnál. Ez azt jelenti, hogy ezen a területen a pápai tizedjegyzékben szereplő egyházas falvak kb. 75%-a már a 12. század végén létezett. Ezt kiegészíti Rugonfalva, ahol Árpád-kori, de a tizedjegyzékben nem szereplő templom áll, és mellette a 13. századnál korábbi Árpád-kori kerámia került elő, továbbá három olyan falu, ahol közelebbről nem keltezhető, jelen állapotában késő gótikus templom található, a település legkorábbi régészeti leletei azonban a 12–13. századból származnak (Nagykadács, Nagymedesér, Tordátfalva). A fenti 10 egyházas, korai eredetű falu mellett listáztunk további három települést, ahonnan középkori templomot ugyan nem ismerünk, de Árpád-kori településtörténeti előzményeik a 13. századnál korábbiak (Keresztúrfalva, Kobátfalva, Nagykede). Ezekhez járul egy középkori forrásokban nem szereplő, a 16. század előtt elpusztult, a 12–13. században már biztosan létező település (Görgény, Alsóboldogfalva határában), így a fenti területen, az 1980-as évek kutatásai lehetőségei közepette 14, a 12. század második felében vagy a 13. század első felében induló települést azonosítottunk, némelyik közülük — pl. Keresztúrfalva — ennél is korábbi időben keletkezett. Ezekhez járul a középkori falvak határában több olyan, kis méretű lelőhely, ahonnan mindössze néhány Árpád-kori cserép került elő, ezek feltehetően kisebb, állattartó szállások maradványait jelzik. Egyes falvak belterületén vagy a határukban kora Árpád-kori kerámia is előkerült, ami azt jelzi, hogy a beköltöző székelyek nem lakatlan területre érkeztek, az előzmények esetleg szláv maradványlakosságra, az erdélyi vármegyék keleti gyepűin élő magyarokra vagy korábban ide került székely csoportokra utalhatnak, újabb, hiteles adatokhoz csak korszerű, szisztematikus ásatások nyomán juthatunk.

Mit jelenthetnek ezek a számok a Székelyföld egésze szempontjából? Középkori adataink szerint a nagy kiterjedésű Székelyföld területét a telegdi főesperesség marosszéki, erdőháti (udvarhelyszéki) és csík-gyergyószéki kerülete, a fehérvári főesperesség sepsiszéki esperessége, a kézdi főesperesség, az orbaiszéki dékánság és a tordai főesperesség aranyosszéki esperessége ölelte fel. Mint jeleztük, az egyházi (esperességek) és a világi közigazgatás (székek) határai nem estek pontosan egybe, az egyházi közigazgatás kisebb megyei zárványokat (enklávékat) is magában foglalt, szempontunkból azonban ez a fő arányokat nem változtatja meg. Új kutatások szerint az 1332–1337. évi tizedjegyzék a fenti esperességek területéről legalább 152 plébániát vett lajstromba (HEGYI 2016: 376, 378, 387), ami a 13. század elején — ha a keresztúrszéki viszonyokat a Székelyföld egésze szempontjából szignifikánsnak tekintjük, aligha helytálló módon — hozzávetőlegesen 260–270, részben templom nélküli települést jelent.

Becslésünk következő lépését e falvak méretének, majd lakói számának a meghatározása jelenti. Ezt felszíni vizsgálatokkal ritkán lehetett megállapítani,

hiszen az Árpád-kori települések maradványai jellemzően a mai belterület alatt rejtőzködnek, így a szórványosan múzeumba került leletek értékelésén túlmenően csak a megművelt kertekbe bekérezkedve egészíthettük ki gyűjtésünket. Ennek alapján egy korai (11–12. századi), nagy méretűnek számító település (Keresztúrfalva) kiterjedése kb. 450 × 300 m, egy, a pápai tizedjegyzékben is szereplő, talán közepes méretű templomos falu (Székelyszentmiklós) kb. 400 × 80 m, a templom nélküli Görgény falu kb. 100 m átmérőjű volt, ez utóbbi a kisebb falvak közé tartozott (BENKŐ E. 1992). Ásatások nélkül természetesen nem tudjuk, hogy egy időben hány lakóház állt e falvak területén, de a Keresztúrszék területén feltárt szentábrahámi templom legkorábbi, 13. század előtti hajójának feltűnően kis mérete — 6 × 5,7 m — (BENKŐ E. 2012/1: 129) reálisnak mutatja SZABÓ ISTVÁN számításait, miszerint korszakunkban átlagosnak a száz fő körüli falvak számítottak, ami 20 körüli háztartást jelent, ötös családi szorzóval (1971: 190–191). Esetünkben ennél valamivel alacsonyabb értékekkel is számolhatunk (50-100 fő), összhangban a legkorábbi templomhorizont 30-40 m^2 körüli hajóméretével (BENKŐ E. 2012/1: 108, 129) és a templom nélküli, kis településekkel. Ugyanakkor a Maros széles völgyében és a külső medencékben, különösen Csík és Háromszék területén ennél jóval kiterjedtebb, szegekre tagolódó Árpád-kori települések is létrejöttek (BENKŐ E. 2012/1: 77–87). A Csík- és Kézdi-szék közé szorult kis Fehér megyei enklávé (Torja birtok) területén, Szárazpatakon 1324-ben három, egymással rokonságban álló nemes család kezén összesen 10 ház (rab)szolga és 99 ház szabad ember élt, utóbbiak egy része rutén volt *(quidam Ruteni)*. A 109 ház *(mansio, curia)* hatalmas, már-már irreálisan nagy falura utal. Ugyanebből az oklevélből arról is értesülünk, hogy a fenti nemesek a közeli Feltorján 30, részben lakatlan házhelyet és további 232 házat/családot *(mansiones)* birtokoltak anélkül, hogy a forrás a lakók társadalmi vagy etnikai hovatartozásáról bármit is elárulna (SzékOkl. 8: 6–9; EO. 2: 476). A megadott, hihetetlenül nagy szám mindenképpen jelentős lélekszámú településre utal, még ha az ötös szorzóval előállítható, 1000 fő körüli lélekszám vaskos túlzásnak is tűnik.

260 körüli településszámmal és falvanként 100 fős átlaggal számolva mindez 20-30 000 fő körüli népességet sejtet a 12–13. század fordulója körüli Székelyföldön.[1] Lényegesen kevesebbre a korábbi századokban sem gondolhatunk, tekintettel egyrészt azokra a Kárpát-medencei területekre, ahol a történeti vagy nyelvészeti adatok középkori székelyekre utalnak, másrészt arra a megfigyelésre, mely szerint a korábbi szállásterületek hátrahagyása több esetben is kisebb-nagyobb székely csoportok leszakadásával járt, akik hátramaradva nyelvi sajátosságaikat évszázadokig megőrizték. Nem győzzük hangsúlyozni, hogy rendkívül

[1] A korábbi, történészi becslésekhez lásd BENKŐ E. 2012/1: 47, 68, 297–299.

bizonytalan, képlékeny adatokról van szó, de tény, hogy ez a szám egy nagyságrenddel nagyobb annál, mint amit a beköltöző jászok kapcsán feltételez az újabb kutatás (ZSOLDOS 2022), és amely lélekszám feltétlenül szükséges ahhoz, hogy egy helyét és szervezetét változtató, új környezetbe érkező vagy új nyelvi hatásokkal szembesülő közösséget tartósan megóvjon a nyelvi beolvadástól.

A honfoglalók kis sírszámú, még a Kárpát-medence központi, kedvező adottságú területeit sem teljesen kitöltő temetői alapján a beköltözők lélekszámát régész oldalról 100 000-re szokás becsülni (RÉVÉSZ 2020: 449–460), ami nem áll messze egyes történészek véleményétől (KRISTÓ 1995: 133–134), miközben a történészek egy másik vonulata a 400 000-es számot is elképzelhetőnek tartja, a honfoglalók nem magyar nyelvű elemeivel együtt (GYÖRFFY 1983: 38). Az előbbi nézet a Kárpát-medence teljes lakosságát a 9–10. század fordulóján 250-350 000-re, az utóbbi kb. 600 000-re becsüli (TAKÁCS 2006: 67–98). E sorok írója, aki bevallottan nem szakértője e korszaknak, és az Árpád-kor második fele irányából tekint e kérdésre, nem tudja a fenti adatokat összeegyeztetni azzal a nyilvánvaló következménnyel, amely ilyen arányok mellett vagy menthetetlenül bekövetkező beolvadást, vagy pedig a magyar nyelvre gyakorolt, rendkívül erős hatást jelentene, különös tekintettel az itt talált lakosság vélhetően foltszerű, a Kárpát-medence peremterületein sűrűsödő jelenlétére. Még a nagyobb számokkal (400 000/600 000) operáló GYÖRFFY GYÖRGY álláspontját is túl optimistának érezzük, miszerint „a kb. 400 000 főt kitevő honfoglaló magyarság viszonylag rövid idő alatt magába fogadta az itt talált kisebb számú avar–szláv lakosságot" (1983: 38). Ennek részleteit sajnos nem látjuk világosan, és a számokkal is bajban vagyunk. Ugyanis a 10. századi, rendszerint kevés sírból álló, többnyire rövid ideig használt szállási és falusi temetőket hátrahagyó magyarság e viszonylag kevés leletből kikövetkeztethető lélekszáma alapján önmagában nem tudta volna sok száz síros temetőkkel benépesíteni a 11–12. századi Kárpát-medencét. A sírleletek alapján elemezve ezt a folyamatot a kutatók rámutattak arra, hogy a 10–11. század sírba tett eszközei és használati tárgyai (kések, csiholók, edények), valamint egyszerű karikaékszerei (hajkarikák, kar- és nyakperecek, gyűrűk) jól levezethetők a késő avar temetők legkésőbbi leletanyagából. Az előzmények így a késő avar kori (avar és szláv) népesség, illetve a velük érintkező Karoling Birodalom peremkultúrája felé mutatnak, egyben egy olyan folyamatot jeleznek, melynek során a temetők leletanyaga a 11. századra uniformizálódott, miközben — feltehetően a központi hatalom akaratából — bekövetkezett a korábbi települési struktúra áttelepítésekkel kísért megváltozása is (RÉVÉSZ 2020: 42–44). Ezeken az alapokon jött létre és szilárdult meg az Árpád-kor településrendje, amikor a már említett nagyobb sírszámú, sűrűbben elhelyezkedő sírmezőket a templom körüli temetők váltották fel, és a jellegzetes tárgyi emlékanyagot hátrahagyó falvak egymástól mintegy 2-5 km-es távolságra benépesítették a lakható, földművelésre alkalmas területeket. A folyamat tárgyi és mennyiségi oldalát az

ismeretanyagában és szemléletében megújuló régészeti kutatás kielégítően dokumentálja, de értelemszerűen nem képes választ adni arra, hogy ez a régészeti meggondolásokból vegyes eredetűnek és összetételűnek vélt népesség miként tudta magyar helynevekkel kitölteni a Kárpát-medencét, és hogyan volt képes kialakítani egy olyan nyelvi egységet, amely úgy asszimilálta a helyi, más ajkú népességet, hogy — a magyar közösségből korán kiszakadt csángók kivételével — még jelentős nyelvjárási eltérések sem keletkeztek (BENKŐ L. 1998b: 21), pedig e magyar nyelvi jelenségek hatalmas területeket és távolságokat fognak át. Közvetlen példánk az erdélyi Fogarasföldön 1202-ben alapított kerci ciszterci monostorhoz kapcsolódik, mely utóbb, II. András adományából egy bizonyos, az ottani románoktól elvett földdel is gyarapodott. 1233-ban e föld határjárásakor, a szebeni szászok és a fogarasi románok közötti határterületen magyar helynevek sorát rögzítették, az *Eguerpotak ~ Egwrpothak* nevű mocsáron és a *Nogebik ~ Naghbyk* nevet viselő bükkösön át az *Arpas* patakig (EO. 1: 125), ami nyilvánvalóan összefügg e terület korábbi településtörténetével, anélkül, hogy ezt ma még hiteles régészeti leletekkel összevethetnénk, elkerülve a távolabbi, a székelyekkel is összekapcsolható 12–13. századi lelőhelyekre — pl. Szerdahely (URDUZIA 2016: 55–61), Ugra (POPA–ŞTEFĂNESCU 1980: 496–503) — alapozó, módszertanilag is kétes találgatásokat.

Az az önkéntelenül is felmerülő kérdés, hogy a régészeti premisszákat hogyan lehet összeegyeztetni a Kárpát-medence hatalmas területeit átfogó magyar nyelvi fejleménnyel, valamiféle, csak a következményekből kikövetkeztethető „fekete lyukat" sejtet, a kívülállóban azt a benyomást keltve, hogy vagy a hagyományosan 895 körülre keltezett honfoglalás időtartama volt hosszabb és esetleg összetettebb lefolyású, vagy pedig a résztvevőkön belül lehetett a magyar nyelvi komponens erősebb, mint ahogyan azt eddig gondoltuk. Feltételezzük, hogy ez a rejtély valamiképpen a székelyekkel is összefüggött. A ma még rejtőzködő mozzanatok láthatóvá tételéhez feltehetően hozzájárul majd, ha a korszak településrégészeti eredményeit ugyanolyan jól ismerjük, mint az utóbbi években mintaszerűen közzétett 10–11. századi sírleleteket. Régészek körében köztudott, hogy a települések (és nyilván lakóik) száma több korszakban is jelentősen felülmúlja a sírleletekből kikövetkeztethető számot. A problémát egy erdélyi, keresztúrszéki példával világítjuk meg: a régészeti topográfia által érintett területen a késő népvándorlás kor időszakából legalább 29 települést ismerünk a 8–9/10. századból, köztük jelentős kiterjedésű falvakat is, de csupán egyetlen esetben utalhatunk olyan, szórványként múzeumba került ép edényre, amely (esetleg) egy medgyesi típusú urnatemetőből származik, hitelesen feltárt sírt pedig egyet sem ismerünk (BENKŐ E. 1992: 18–19). Így pusztán a sírleletek alapján kutatott vidékünket e korban lakatlannak kellene tekintenünk (a makacsul hiányzó temetők alapján ugyanezt kell mondanunk Maros-, Udvarhely- és Háromszék, valamint a Csíki-medence esetében is), pedig a régészeti kutatások a késő avar kor (az avar–szláv időszak)

sűrű településhálózatát fedték fel, és több lelőhelyen az élet a kora Árpád-korig folytatódott.

Utolsónak szánt jegyzetünk a székelyek korai településtörténetéhez kapcsolódik, összefüggésben azzal a közismert és általánosan elfogadott megállapítással, hogy a székelyek több lépésben, összetett történeti előzmények nyomán érkeztek mai szállásterületükre, a délkelet-erdélyi Székelyföldre.

A honfoglalás kor és a kora Árpád-kor kiváló kutatója, RÉVÉSZ LÁSZLÓ vetette fel több írásában is élesen, hogy „a marosszéki, valamint a sepsi-orbai-csíkikézdi székelyek nyelvészeti alapon feltételezett, történészek által elfogadott és régészek által hallgatólagosan ugyancsak valószínűsített korábbi nyugat-délnyugat-dunántúli szállásterülete nem több, mint puszta fikció" (2013: 620–624, 2015: 49–51). Áttekintése szerint a „fikció" érdemi szerzője BENKŐ LORÁND nyelvész (1921–2011), a régész-történész elfogadókat pedig többek között BÓNA ISTVÁN (1930–2001) és e sorok írója képviseli. RÉVÉSZ, röviden összefoglalva BENKŐ LORÁND eredményeit, bemutatta a Székelyföld három fő nyelvjárását, a marosszékit, amely részben Pozsony vidékével, részben az Őrség és az Őrvidék nyelvjárásával mutat rokonságot (de a szék nyugati térfelének nyelvjárása jórészt mezőségi, tehát nem székely típusú), az udvarhelyszéki (telegdi) nyelvjárást, amely Baranya és az egykori Valkó megye (szlavóniai nyelvjárássziget) magyarságához kapcsolódik, és végül a külső székelyföldi medencék (Sepsi-, Orbai-, Kézdi-, Kászon-, Csík- és Gyergyószék) nyelvjárását, ahol az összefüggések ismét az Őrség és az Őrvidék felé irányulnak. Ezek a távolba mutató kapcsolatok a különböző székely csoportok Kárpát-medencén belüli korábbi szállásterületeire utalnak, ahonnan utóbb Erdélybe költöztek. A székelyek egy másik korábbi szállásterületére, a dél-erdélyi Szászföldre *Sepsi-, Kézdi-* és *Orbaiszék* neve hívja fel a figyelmet, mely nevek a *Sebes, Kézd* és *Orbó* vizekre utalnak, melyek völgyeiben (Szász)sebes, (Szász)kézd és Orbó település létesült. Ezeket a korábbi lakóhelyeket a II. Géza-féle erdélyi szász telepítéssel összefüggésben a székelyeknek el kellett hagyniuk, így költöztek a Háromszék területére, magukkal hozva korábbi szállásterületeik emlékét és nyelvi sajátosságaikat (BENKŐ L. 1991: 58–60, 2001: 48–50).

A fenti, a székelyek kutatásában máig alapvetésnek számító konstrukciót RÉVÉSZ LÁSZLÓ alapvető módszertani hiányosságokra hivatkozva kérdőjelezte meg, ugyanis a székelyek korai lakóhelyeként idézett Nyugat-Délnyugat-Magyarországon (kiemelten az Őrségben és az Őrvidéken) e kombináció hívei nem vizsgálták meg, hogy a korai időkben a régészeti leletek utalnak-e egyáltalán magyarul beszélő népességre. Márpedig — a bírálat szerint — Zala megyében a Zalaszántó–Vörs vonaltól nyugatra nem terjedt ki a magyar megtelepülés a 10. század első felében, a Zala folyó völgyében csak az ezredforduló táján tűnnek fel magyar katonaelemek régészeti nyomai, és a későbbi, 11. századi, nagy sírszámú temetők is inkább a megye keleti részén kerülnek elő. Ugyanez vonatkozik Vas

megyére is, amelynek magyar betelepülése szintén csak a 10. század második felében kezdődött, és a 11. századra vált sűrűvé. Ennek alapján úgy látja, hogy „az Őrségben és az Őrvidéken, Göcsejben a 10. század első felében magyar etnikum nem lakott, sőt a terület túlnyomó részén még a 11. században sem […] régészetileg a leghalványabb nyoma sincsen annak, hogy a székelyek őseit 10. századi fejedelmeink vagy első királyaink a tárgyalt területre telepítették volna" (RÉVÉSZ 2013: 623; 2015: 50). Ha ilyen áttelepítés mégis megtörténhetett az erdélyi Királyföld felé a 11–12. század fordulója körül érintve például a Zala megyei, pusztaszentlászlói temetőt (SZŐKE–VÁNDOR 1987) létesítő, majd elhagyó közösséget, akkor Dél-Erdélyben, a későbbi Szászföldön alig fél évszázadot tölthettek el, településeket, templomokat és a templomok körül temetőket létesítve, hogy rövid idő után továbbköltözzenek a Háromszéki-medencébe. Kérdéses maradna ebben az esetben a nyugati határvidék 12. század végi, 13. századi, már valóban sűrű magyar lakosságának a korai története is, amelynek nyelvjárása közel áll a keletre költöző székelyekéhez. RÉVÉSZ így egyetlen megoldást tart elképzelhetőnek, azt, „hogy a két említett vidék székely lakossága egy korábbi közös, de számunkra a Kárpát-medencén belül közelebbről ismeretlen területről rajzott ki a nyugati és a keleti határszélekre" (RÉVÉSZ 2013: 624; 2015: 51).

A bírálatból nem derül ki, de köztudott BENKŐ LORÁND írásaiból is, hogy a székely és a göcseji nyelvjárás összevetése legalább 1860-ig nyúlik vissza, e kérdésben BENKŐ LORÁND nagy érdeme, hogy A magyar nyelvjárások atlasza (MNyA.) átfogó gyűjtésére támaszkodva az addigiaknál szilárdabb alapokról a kérdés nyelvföldrajzi és településtörténeti vonatkozásait a székelyek példáján módszertani megalapozottsággal elemezte (1967). Világossá tette, hogy a nyelvi jelenségekből lehet ugyan stabil történeti következtetéseket levonni, ezek időrendjét azonban a nyelvészet eszközeivel nem lehet élesen keltezni, különösen akkor, amikor egyes nyelvi jelenségek hosszabb idő alatt is alig változtak. Munkáit ismételten átlapozva sem találtuk nyomát annak, hogy az Őrségben már a 10. század első felében székelyeket valószínűsített volna, vagy hogy egy jelentős székely csoport legkorábbi szállásterületét ezen a vidéken képzelte volna el, és elköltözésük időpontjánál sem támaszkodhatott konkrét adatokra, hiszen a székelyekkel egyértelműen össze nem kapcsolható zalai őrökről csak a 13. század elejétől rendelkezünk okleveles említésekkel, korábbi történetükkel kapcsolatban pedig HOLUB JÓZSEF tett megjegyzéseket (1929: 61–62). Ami RÉVÉSZ LÁSZLÓ megoldási javaslatát illeti az ország peremterületei felé telepített székelyek régi, közös szállásterületéről, erről a fikciót mindenkor tudatosan kerülő, szilárdan a tényekre alapozó BENKŐ LORÁND a következőket írta 60 évvel ezelőtt: „A nyelvföldrajz tényei tehát biztosan mutatnak arra, hogy az említett területeken élő magyarság valamikor azonos nyelvjárástípust beszélt, következésképpen a település- és népiségtörténet tárgykörébe tartozó származásbeli

kapcsolatban volt egymással. Sőt azt is bizonyítják, hogy e származásbeli kapcsolatok egyes csoportok között szorosabbak voltak, mint mások között. Azt azonban a nyelvföldrajz alapján már nem lehet megállapítani, hogy e népcsoportok őstelepülése merre volt, illetőleg hogy melyek az elszármazás irányai. Nyelvi alapon mindegyik góc lehet — hogy úgy mondjam — »anya«- és »fiók«-nyelvjárás egyaránt, sőt — a hasonlatot folytatva — az is lehetséges, hogy testvéri viszonyban vannak egymással, s a közös anyanyelvjárást már nem is ismerjük. […] A mondottakból látható, hogy azok a nyelvi-etnikumbeli összefüggések, amelyeknek részletei a magyarság település- és népiségtörténetének középkori ködébe vesznek, nem azonosíthatók teljesen a mai erdélyi székelység eredetkérdésével, s nem egyszerűsíthetők le — mint régebben gondolták — egy általános dunántúli–székely nyelvi-etnikumbeli egyezésre. A székelyek eredetkérdésében — mint láttuk — alapvetően helyes nyomon járó mai történettudományunknak is sokkal differenciáltabban kell az ide kapcsolódó problémákat tekintenie" (BENKŐ L. 1967: 47–48).

Ami e csoport Dél-Erdélybe költözését illeti, akár az Őrség, akár valami más, velük egykor közös szállásterület felől, ennek kezdeteiről érdemi történeti adatokkal nem rendelkezünk, a történészi becslések a 11–12. századot ölelik fel, a Szászföld területén feltárt, székelyekkel kapcsolatba hozott, érmekkel is keltezett településmaradványok és temetőrészletek (pl. Baráthely, Segesvár, Szerdahely) leletanyaga a 12. századtól a 13. század elejéig terjedő időszakaszt fogja át (IONIȚĂ 2009, URDUZIA 2016, HAIHOIU et al. 2020). Ez mindenképpen tágabb intervallum a RÉVÉSZ LÁSZLÓ által vázolt fél évszázadnál. Bár RÉVÉSZ a délerdélyi Szászföldre a kora újkori Királyföld (Königsboden) terminust használja, tudni kell, hogy a szászok legkorábbi, még II. Gézához kötődő szállásterülete (Szeben környéke) a késő középkori–kora újkori Szászföld kiterjedését még nem érte el. Az 1224. évi Andreanum ekkor kapcsolta a szebeni ispán felügyelete alatt álló területhez a sebesi székelyek földjét megszüntetve korábbi ispánságukat, ami vélhetően összefüggött elköltözésükkel a későbbi Sepsiszék területére. Ennél is későbbi, 13. századi folyamat lehetett a (Szász)kézd térségét is felölelő Segesvárszék német ajkú telepítése (NÄGLER 1979: 156–161). Medgyesszék területe pedig (ahol a baráthelyi Árpád-kori települést feltárták) még sokáig a székely ispán fennhatósága alatt állt, és csak 1402 után csatolták a Szászföldhöz, bár legkésőbb a 13. század végétől nagyrészt német lakosság élt itt. Kézd térségében az Apor család ősei csak 1289-ben adták el mohai és sárosi birtokaikat dályai Henneng fia Péter szász comesnek. A fenti, meglehetősen kései adatokkal szemben Orbó esetében még a szászföldi vonatkozások is bizonytalanok, ugyanis a kérdéses, névadó Orbó nagyobb valószínűséggel lehetett a Maros-völgyi, Nagyenyed melletti Orbó, mint Szászorbó (BENKŐ E. 2012/1: 44–46, 200).

Mindezek alapján az az aggodalom, hogy a székelyek Dél-Erdélyben irreálisan rövid időt, alig fél évszázadot tölthettek, mielőtt végleges lakhelyüket elfoglalták volna, okafogyottá válik. Összességében a BENKŐ LORÁND — és nagy kutató elődei — által felvázolt kép nem fikció, hanem reális opció, amelynek fehér foltjait alapvetően a potenciálisan érintett területek településtörténetének és településrégészetének kell tisztáznia e sok összetevőjű kutatásban természetesen mindenkor tiszteletben tartva az érintett tudományágak szakmai kompetenciáját.

Irodalom

BENKŐ ELEK 1992. *A középkori Keresztúr-szék régészeti topográfiája*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézete.

BENKŐ ELEK 2012. *A középkori Székelyföld 1–2.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézete.

BENKŐ ELEK 2016. Település és gazdaság a késő középkorban és a kora újkorban. In: BENKŐ ELEK–OBORNI TERÉZ szerk., *Székelyföld története 1.* Székelyudvarhely, Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont–Erdélyi Múzeum Egyesület–Haáz Rezső Múzeum. 234–295.

BENKŐ ELEK–SZÉKELY ATTILA 2008. *Középkori udvarház és nemesség a Székelyföldön*. Budapest, Nap Kiadó.

BENKŐ ELEK–ZATYKÓ CSILLA szerk. 2021. *A Kárpát-medence környezettörténete a középkorban és a kora újkorban/Enviromental History of the Medieval and Early Modern Carpathian Basin.* Budapest, Eötvös Loránd Kutatási Hálózat Bölcsészettudományi Kutatóközpont.

BENKŐ LORÁND 1967. A nyelvföldrajz történeti tanulságai. *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei 24:* 29–48.

BENKŐ LORÁND 1990. Adalékok a székelység korai történetéhez. *Új Erdélyi Múzeum 1:* 109–122.

BENKŐ LORÁND 1991. Nyelvészeti adalékok a magyarság erdélyi megtelepedéséhez. *Magyar Múzeum 1:* 52–61.

BENKŐ LORÁND 1998a. *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

BENKŐ LORÁND 1998b. Ezeréves küzdelem a magyar nyelvért. In: DÁVID GYULA szerk., *Történelmünk a Duna-medencében.* Kolozsvár–Temesvár, Polis Könyvkiadó. 18–26.

BENKŐ LORÁND 2001. Észrevételek Erdély déli részeinek korai Árpád-kori történetéhez. In: DÁVID GYULA szerk., *Erdély a keresztény magyar királyságban.* Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület. 7–68.

BÓNA ISTVÁN 1991. A székely-kérdés mai állása egy régész-történész szemszögéből. *Korunk 3:* 1529–1536.

BORBÉLY NOÉMI et al. 2023. High Coverage Mitogenomes and Y-Chromosomal Typing Reveal Ancient Lineages in the Modern-Day Székely Population in Romania. *Genes 14/1:* 23.

BORBÉLY NOÉMI et al. 2024. Whole-Genome Analysis of Medieval Székely People. In: *DSB Conference 2024, Program & Abstracts. Annual Meeting of Eötvös Loránd University Doctoral School of Biology.* Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem. 15.

EO. 1. = JAKÓ ZSIGMOND, *Erdélyi okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez 1.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1997.

EO. 2. = JAKÓ ZSIGMOND, *Erdélyi okmánytár 2.* Budapest, Magyar Országos Levéltár, 2004.

FEHÉR JÁNOS–LÁNGI JÓZSEF 2025. A homoródkarácsonyfalvi templom tornyának kutatása. *Unitárius Közlöny 35 (95)/5:* 14–16.

FÓTHI ERZSÉBET–BERNERT ZSOLT–HAJDU TAMÁS–KŐVÁRI IVETT 2012. Középkori embertani leletek a Székelyföldön. In: BENKŐ ELEK szerk., *A középkori Székelyföld 2.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézete. 473–662.

GYÖRFFY GYÖRGY 1983. *István király és műve.* Budapest, Gondolat Könyvkiadó.

HARHOIU, RADU et al. 2020. *Schäßburg–Weinberg. Sighişoara-Dealul Viilor. 2. Archäologische Grabungen bei der Fundstelle „Gräberfeld"/"Necropolă".* Târgovişte, Cetatea de Scaun.

HEGYI GÉZA 2016. Egyházszervezet és egyházi élet. In: BENKŐ ELEK–OBORNI TERÉZ szerk., *Székelyföld története 1.* Székelyudvarhely, Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont–Erdélyi Múzeum Egyesület–Haáz Rezső Múzeum. 370–399.

HOLUB JÓZSEF 1929. *Zala megye története a középkorban*. Pécs, Zala megye közönsége.

IONIȚĂ, ADRIAN 2009. *Aşezarea din secolele XII–XIII de la Bratei.* Sibiu–Alba Iulia, Altip.

KRISTÓ GYULA 1995. *A magyar állam megszületése.* Szeged, Szegedi Középkorász Műhely.

KRISTÓ GYULA 1996. *A székelyek eredetéről.* Szeged, Szegedi Középkorász Műhely.

MNyA. = DEME LÁSZLÓ–IMRE SAMU szerk., *A magyar nyelvjárások atlasza 1–6.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1968–1977.

NÄGLER, THOMAS 1979. *Die Ansiedlung der Siebenbürger Sachsen.* Bukarest, Kriterion Könyvkiadó.

POPA, RADU–ŞTEFĂNESCU, RADU 1980. Şantierul arheologic Ungra, jud. Braşov. *Materiale şi Cercetări Arheologice 14:* 496–503.

RÉVÉSZ LÁSZLÓ 2013. Erdély a magyar honfoglalás korában. Szempontok a székelyek betelepedésének kérdéséhez. In: RÉVÉSZ LÁSZLÓ szerk., *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára.* Budapest–Szeged, Martin Opitz. 605–628.

RÉVÉSZ LÁSZLÓ 2015. A régészeti hagyaték és a nyelvészeti kutatások kapcsolatai a 9–11. századi Kárpát-medencében (szemelvények). *Helynévtörténeti Tanulmányok 11:* 45–54.

RÉVÉSZ LÁSZLÓ 2020. *A 10–11. századi temetők regionális jellemzői a Keleti-Kárpátoktól a Dunáig.* Szeged–Budapest, Martin Opitz.

SZABÓ ISTVÁN 1971. *A falurendszer kialakulása Magyarországon (X–XV. század).* Budapest, Akadémiai Kiadó.

SzékOkl. = SZABÓ KÁROLY–SZÁDECZKY LAJOS, *Székely oklevéltár 1–7.* Kolozsvár, 1872–1898. BARABÁS SAMU, *Székely oklevéltár 8.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1934.

SZŐKE BÉLA MIKLÓS–VÁNDOR LÁSZLÓ 1987. *Pusztaszentlászló Árpád-kori temetője.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

TAKÁCS MIKLÓS 2006. Három nézőpont a honfoglaló magyarokról. *Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából 1:* 67–98.

URDUZIA, CLAUDIA 2016. Căldări de lut descoperite în aşezarea medievală de la Miercurea Băi–Cunţa (jud. Sibiu). *Transilvania 2:* 55–61.

VÁSÁRY ISTVÁN 2021. A székely írás eredetéről és helyéről a magyar művelődéstörténetben. In: BENKŐ ELEK–SÁNDOR KLÁRA–VÁSÁRY ISTVÁN szerk., *A székely írás emlékei. Corpus Monumentorum Alphabeto Siculico Exaratorum (CMASE).* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont. 831–836.

ZSOLDOS ATTILA 2022. Kérdések a jászok magyarországi történetének korai szakaszához. In: BAGI DÁNIEL–BARABÁS GÁBOR–FEDELES TAMÁS–KISS GERGELY szerk., *Ruscia – Hungaria – Europa. Ünnepi kötet Font Márta professzor asszony 70. születésnapjára.* Pécs, Kronosz Kiadó. 700–717.

A Multidisciplinary Approach to the Székely Question

Contemporary scholarship on the early history of the Székelys remains fundamentally divided between two competing paradigms. One school of thought regards the Székelys as an ethnic group of Turkic origin that subsequently underwent Magyarization, whereas the other considers them to be an inherently Hungarian-speaking population of Magyar stock. The latter view argues that the Székelys were distinguished from the broader Hungarian population not by their ethnic background, but by their specialized military function—which generated expanding privileges that were gradually institutionalized—alongside their distinctive social organization, cultural traditions, and, not least, their remote and relatively isolated geographical location. This interpretive dichotomy conceals an unresolved tension. From their earliest appearance in written records, the Székelys are consistently documented as Hungarian-speaking, leaving behind a corpus of Hungarian toponyms that bears no linguistic imprint of recent assimilation. Furthermore, the archaeological record offers no criteria by which to differentiate them from contemporary Hungarian groups. Conversely, however, their distinct ethnonym, their long-standing military role dating back to the Middle Ages, their specific legal status, and their unique cultural traditions all imply that their early history diverged from the mainstream Hungarian trajectory. To address this complex problem, this article reassesses potential explanations by synthesizing historical and archaeological sources with the latest insights from archaeogenetics.

Szeifert Bea–Gerber Dániel–Csáky Veronika–Mende Balázs Gusztáv–Szőke Béla Miklós–Szécsényi-Nagy Anna

A kora középkori Kárpát-medence lakosságának összetétele és kapcsolatrendszere az archeogenomikai eredmények fényében*

1. Bevezetés az archeogenomikába

A Kárpát-medencében a kora középkor rendkívül eseménydús időszak volt, melynek vizsgálata minden tudományterület képviselőit kihívások elé állítja. A Római Birodalom hanyatlásától számítva számos, különböző eredetű és történetű csoport érkezett a régióba, illetve élt a Kárpát-medence egyes térségeiben. Az utóbbi néhány évtizedben önálló tudományterületté fejlődött archeogenomika a biológia törvényeit alapul véve a történeti, nyelvészeti, régészeti adatok mellett a genetika eszköztárával is vizsgálhatóvá teszi a Kárpát-medence népességeit és azok idő- és térbeli változásait.

Az archeogenomika a régészeti leletekből vizsgálható örökítőanyag (DNS-állomány) összességének, vagyis a genomnak az elemzésével foglalkozik. Az emberi sejtek genomját két sejtszervecskében található DNS összessége alkotja: a sejtek energiatermelő központjaiban, a mitokondriumokban található ún. mitokondriális DNS, valamint a sejtek magjában lévő ún. sejtmagi DNS. A mitokondriális DNS kizárólag anyai ágon öröklődik. A sejtmagi DNS kromoszómákba rendeződik. Az emberi sejtek magjában normál esetben 23 pár kromoszóma van, melyből 22 pár testi, egy pár pedig ivari kromoszóma (X és Y). Míg az Y-kromoszóma kizárólag apai ágon öröklődik (X-kromoszómát bármelyik szülőnktől kaphatunk), addig a testi kromoszómapárok esetében a pár egyik felét az édesanyánktól, a másik felét az édesapánktól örököljük. Az öröklődés során a kromoszómapárok bizonyos szakaszai kicserélődhetnek, ami tovább fokozza a genetikai változatosságot. Az egyszülős öröklődésű mitokondriális DNS, illetve Y-kromoszóma vizsgálatával csak az anyai vagy az apai leszármazási vonalak elemezhetőek, a genom többi része azonban egyidőben szolgál információval mindkét felmenőről (és azok őseiről).

* A tanulmány az MTA 200 ünnepi programsorozat keretében rendezett Nyelvek és népek a középkori Magyarországon című konferencián 2025. június 12-én elhangzott előadás szerkesztett változata.

DOI: 10.35528/Helynevtort/19/05

A régészeti leletanyag genetikai elemzésének kezdetén csupán az egyszülős öröklődésű markerek vizsgálatára volt lehetőség, arra is csak korlátozott mértékben. A technológiai fejlődésnek köszönhetően ma már a genom egyre nagyobb hányada elemezhető. Ez az információbővülés arra készteti a terület kutatóit, hogy folyamatosan felülvizsgálják, újraértelmezzék a korábbi eredményeket, mindig szem előtt tartva a tudomány aktuális állását és annak korlátait. Az ún. teljes genomi szintű analízisek ma a legkorszerűbbek, az így nyert adatok sokféle szempontból hasznosíthatók: feltárhatók az egyének genetikai sajátosságai, rokonsági kapcsolatai és származása, közösségek szintjén vizsgálódva a populációk összetételéről kaphatunk képet. Az örökítőanyag változásainak időbeli és térbeli követése révén nemcsak a vizsgált csoportok eredetét és kialakulását érthetjük meg jobban, hanem a vándorlási folyamatokat és azok hatásait is rekonstruálhatjuk (SZEIFERT 2023).

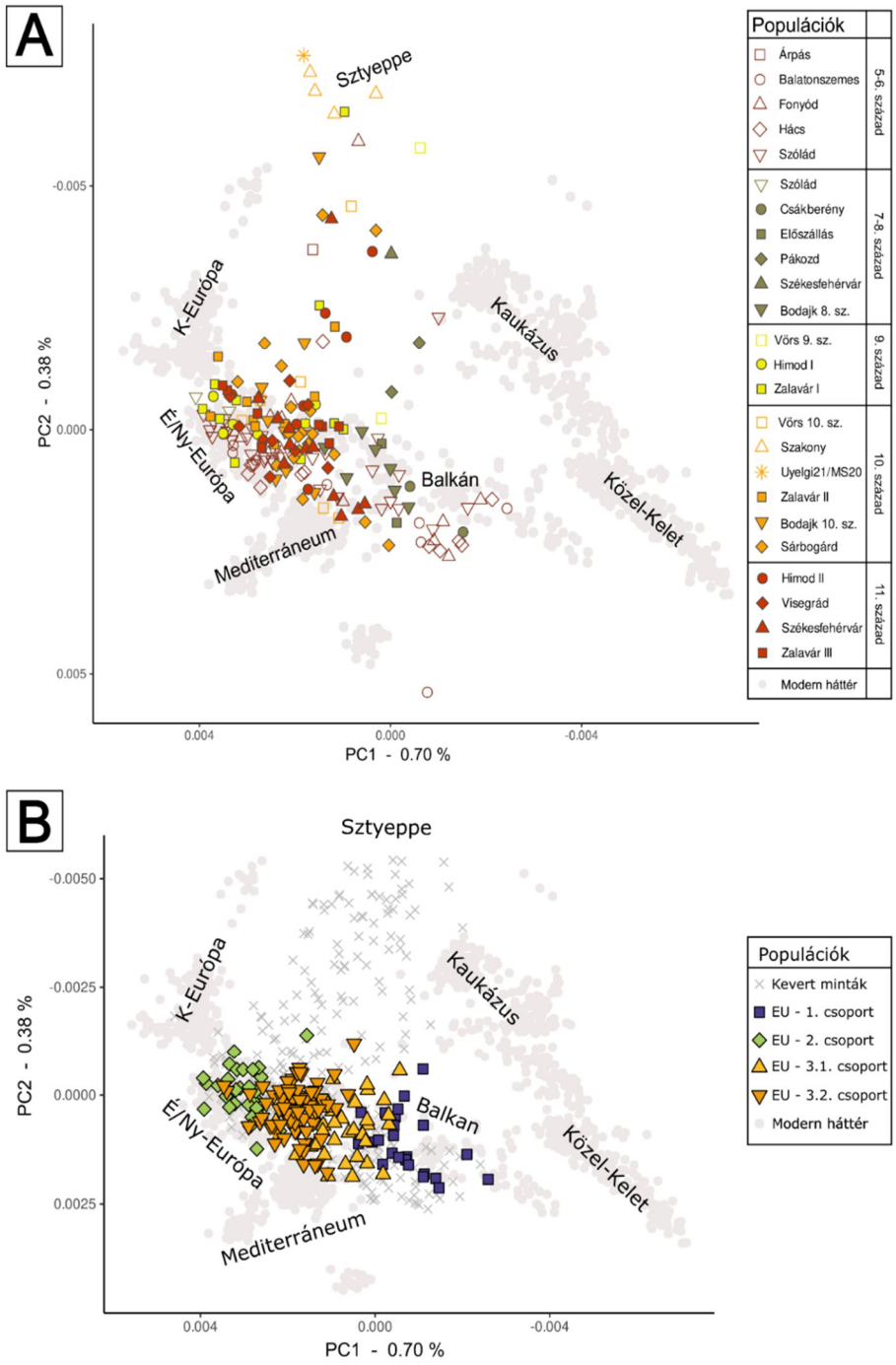
2. Dunántúli temetők az archeogenomikai vizsgálatokban

Az elmúlt években számos tanulmány fókuszált a Kárpát-medence (kora) középkori népességeinek archeogenomikai vizsgálatára. Ezek közül jelen tanulmány szempontjából a teljesgenom-szintű adatsorokat közreadók a fontosabbak (AMORIM et al. 2017, VYAS et al. 2018, GNECCHI-RUSCONE et al. 2022, 2024, MARÓTI et al. 2022, GERBER–CSÁKY–SZEIFERT et al. 2024, SCHÜTZ et al. 2025). Bár a felsorolt publikációk a Kárpát-medence 1–12. századi populációtörténeti eseményeivel foglalkoztak, többségükben a Dunától keletre eső területekről származó leletek elemzésével találkozunk. A 2024 végén megjelent tanulmányban (GERBER–CSÁKY–SZEIFERT et al. 2024) kutatócsoportunk a dunántúli mintavételekre helyezte a hangsúlyt. Célunk volt, hogy 6–11. századra datált régészeti lelőhelyek elemzésével csökkentsük a régió mintavételi alulreprezentáltságát, illetve a vizsgált időablak révén lehetőség nyílt a Kárpát-medence helyi lakosságának genetikai diverzitását, stabilitását felmérni. Továbbá a keleti irányból érkezett avar és magyar csoportok genetikai hatásának elemzésére is alkalmat adott a kutatás, melyet az Árpád-ház Program keretében végeztünk el (GERBER–CSÁKY–SZEIFERT et al. 2024).

Tanulmányunkban 103 teljes genomból álló adatsort és annak elemzését adtuk közre jelentősen növelve a Kárpát-medence területéről származó, 6–11. századra datált genetikai adatsort. A vizsgálatok során a populációgenetikai elemzések mellett az egykori hatalmi központok (Zalavár és Székesfehérvár) esetében arra is kerestük a választ, hogy az egyes időbeli horizontok között azonosítható-e genetikai folytonosság, vagy esetlegesen népességcsere történt (GERBER–CSÁKY–SZEIFERT et al. 2024). Jelen tanulmány az angol nyelvű publikáció eredményeit foglalja össze.

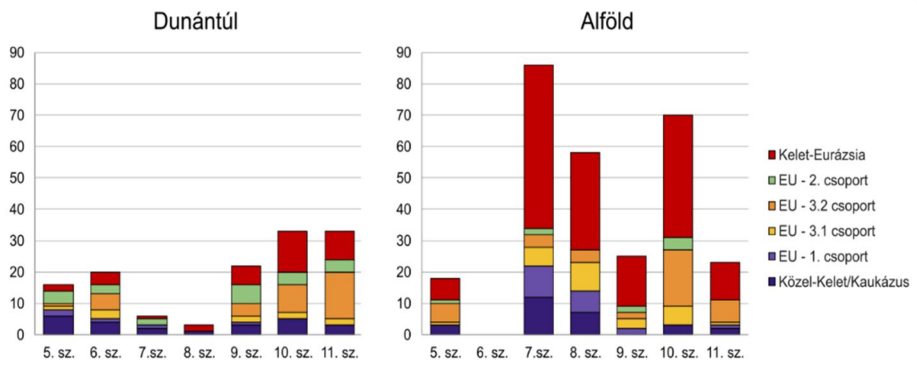
3. A Kárpát-medence 5–12. századi lakosságának összetétele

A Dunántúl területéről korábban közölt (AMORIM et al. 2017, VYAS et al. 2018, GNECCHI-RUSCONE et al. 2022, MARÓTI et al. 2022) és az általunk feldolgozott minták (GERBER–CSÁKY–SZEIFERT et al. 2024) bevonásával végzett elemzések alapján a vizsgált személyek többsége illeszkedik az Európában jellemző genetikai képbe, ugyanakkor genetikai értelemben nem egy egységes csoportról van szó, benne változatosság is megfigyelhető (lásd az 1/A. ábrát). Tanulmányunk egyik fő fókusza a helyi lakosság elemzése volt, mivel a helyiek vizsgálatával, felderítésével, azonosításával hozható létre egy olyan adatbázis, amelyhez viszonyítva mérhetők a népességmozgások hatásai. Vizsgálataink során azon egyéneket tekintettük helyieknek, akik a statisztikai tesztek (pl.: *f*4) alapján kizárólag európai ősökre visszavezethető komponenseket hordoztak a genomjukban. A teszteket nemcsak a Dunántúl, de a Duna vonalától keletre eső temetőkből vizsgált személyek esetében is elvégeztük, hasonló elvek alapján. Az 500-nál is több teljes genom elemzése alapján helyi népességnek az összes vizsgált egyén 40%-a tekinthető, akik genetikai jellegzetességeik alapján három nagy genetikai csoportot alkottak: az egyikbe tartozó egyének délibb, a másikba tartozóak északibb típusú genetikai jellegekkel bírtak, a harmadik csoport pedig köztük egy gradienst, azaz átmenetet alkotott (lásd az 1/B. ábrát). A közös ősre visszavezethető azonos genomi szegmensek vizsgálata (IBD – identity-by-descent) is alátámasztotta a fenti megfigyelést: az első két csoport élesen elkülönült egymástól, a harmadik csoport pedig a közöttük lévő átmenetet jelenti, mindkét típussal kapcsolatban állt.

A
Sztyeppe
K-Európa
Kaukázus
É/Ny-Európa
Balkán
Közel-Kelet
Mediterráneum
PC2 - 0.38 %
PC1 - 0.70 %
-0.005
0.000
0.005
0.004
0.000
-0.004
Populációk
Árpás
Balatonszemes
Fonyód
Hács
Szólád
Szólád
Csákberény
Előszállás
Pákozd
Székesfehérvár
Bodajk 8. sz.
Vörs 9. sz.
Himod I
Zalavár I
Vörs 10. sz.
Szakony
Uyelgi21/MS20
Zalavár II
Bodajk 10. sz.
Sárbogárd
Himod II
Visegrád
Székesfehérvár
Zalavár III
Modern háttér
5-6. század
7-8. század
9. század
10. század
11. század
B
Sztyeppe
K-Európa
Kaukázus
É/Ny-Európa
Balkan
Közel-Kelet
Mediterráneum
PC2 - 0.38 %
PC1 - 0.70 %
-0.0050
-0.0025
0.0000
0.0025
0.004
0.000
-0.004
Populációk
Kevert minták
EU - 1. csoport
EU - 2. csoport
EU - 3.1. csoport
EU - 3.2. csoport
Modern háttér

1. ábra: Főkomponens-analízisek (PCA), melyek a legfontosabb egyének genetikai mintázatát mutatják. A főkomponens-analízis során a genomban található sok százezer variábilis pozíció adatait transzformáljuk kétdimenziós koordináta-rendszerbe, melyen az egyes területekről származó egyének jellegzetesen, „térképszerűen" helyezkednek el. Az itt bemutatott PCA-ábrákon modern egyének genotípusai alapján számított háttérre (szürke körök) vetítette rá a program az archaikus genotípusokat egyénenként (színes szimbólumok). (Módosított ábra, a képek eredeti megjelenése: GERBER–CSÁKY–SZEIFERT et al. 2024).
A: A Dunántúl területén feltárt temetőkből vizsgált egyének főkomponens analízise. B: A kizárólag európai jellegeket mutató, Kárpát-medencében eltemetett egyének megjelenítése a főkomponens-elemzésben. A színek a genetikai csoportokat jelölik. Zölddel az északi, lilával a déli jellegeket mutató egyének láthatóak. A szürke x-ek jelölik az elemzett korszak azon egyéneit, akiknek genomjában kimutatható mennyiségben volt jelen valamilyen nem európai eredetű komponens.

Természetesen nem hagyhatók figyelmen kívül azok az egyének sem, akik genetikai állománya nem kizárólag európai genomi komponensekre vezethető vissza. A legjelentősebb forrás Kelet-Eurázsia, ennél kisebb arányban pedig közel-keleti/kaukázusi genetikai komponensek is kimutathatóak (lásd a 2. ábrát). A genetikai csoportok időbeli és térbeli eloszlása változatos képet mutat. A délibb típusú genetikai jellegeket mutató európai 1. csoport gyakoribb volt az Alföldön, illetve a korábbi időszakokban, aránya korrelál a közel-keleti/kaukázusi genetikai komponens meglétével. Az északibb típusú genetikai állománnyal rendelkező európai 2-es csoport a Dunántúlon gyakrabban jelent meg, míg a 3-as, átmenetet képező csoport a 10. század után mind a Dunántúlon, mind a Dunától keletre fekvő területeken egyre inkább dominánssá vált. A kelet-eurázsiai eredetű genetikai komponensekkel rendelkezők arányát tekintve a vizsgált időszak elején fokozatos csökkenést írtunk le, majd a 10. században a komponens aránya növekedett, ez utóbbi megfigyelés főképpen az Alföldön kifejezett, és a honfoglaló magyarok beérkezéséhez köthető.

2. ábra: Genetikai csoportok megjelenése időben és térben. Az y tengely a mintaszámokat, az x tengely az évszázadokat mutatja. Jól látszik, hogy az alföldi régióhoz képest a Dunántúl esetében még mindig alacsonyabb mintaszámmal tudunk dolgozni. (Módosított ábra, a kép eredeti megjelenése: GERBER–CSÁKY–SZEIFERT et al. 2024).

4. A dunántúli hatalmi központok genetikai kapcsolatrendszere, a hálózatok elemzése Kárpát-medencei szinten

A dunántúli régió lelőhelyeinek IBD-kapcsolatrendszerét kronológiai adatokkal is összevetettük, mely során nagy hangsúlyt kapott az egykori hatalmi központok elemzése, de egyéb dunántúli temetőkből származó mintasorok is bekerültek a vizsgálatba. Az időbeli fázisokra és mikrorégiókra egymástól kissé eltérő, de mindig vegyes genetikai összetétel jellemző. Mivel néhány időbeli fázist, illetve területet alacsony mintaszám reprezentál, az elsődleges megfigyelések után az adatsor újabb és újabb mintákkal történő jövőbeni bővülése árnyalhatja a most látott képet.

Az egyik vizsgált hatalmi központ Zalavár-Vársziget. A temetőt a 9. század közepétől a 12. századig folyamatosan használta a korabeli társadalmi hierarchia teljes skáláját reprezentáló lakosság. A temetőben három időbeli horizont különíthető el, mindegyikből lehetőségünk adódott mintavételre. Zalavár-Vársziget eredeti lakosságának (I. horizont) száma a történeti adatok alapján a honfoglalás után erősen lecsökkent, a szegényebb lakosok azonban helyben maradtak, és az új foglalókkal együtt továbbra is használták a temetőt (II. horizont). Mintegy száz évvel később, az Árpád-kor kezdetén növekedett meg újra a sziget népessége (III. horizont), amikor ismét hatalmi központtá vált (SZŐKE 2021). Az IBD-elemzés alapján az alacsony mintaszám ellenére is látszik az időbeli horizontok közötti genetikai folytonosság, ami alátámasztja a történeti adatokat.

A másik vizsgált hatalmi központ Székesfehérvár és környéke. A legkorábbi horizont ebben az esetben 6–9. századi, jellemezni tudtunk egy 10. századi, illetve

egy kora Árpád-kori horizontot is (GERBER–CSÁKY–SZEIFERT et al. 2024). Az elemzéseink alapján csak az utóbbi kettő között mutatható ki kapcsolat. A legkorábbi horizont nem csupán időben válik el, de gyakorlatilag a genetikai kapcsolatrendszere is hiányzik a későbbi korok embereivel.

Az IBD-hálózatokat Kárpát-medencei szinten elemezve a kelet-eurázsiai eredetű genetikai komponenssel rendelkezők két különálló klasztert alkotnak, melyek egyikébe a honfoglalás előtti egyének (többségükben avar koriak) tartoznak, a másik klaszterbe pedig a honfoglalás kori egyének sorolódnak. Amikor az egész mintasort (a genetikai értelemben helyinek tekinthető egyéneket is) ezen elv alapján rendeztük, fény derült arra, hogy a rokonsági kapcsolatok többsége a honfoglalás előtti időszakban lelőhelyen belüli, míg a honfoglalás után ez már nem feltétlenül van így. A honfoglalás utáni időszakban több kapcsolat látszik a keleti és a nem keleti genetikai összetételű egyének között, mint a korábbi periódusban. Ez a kapcsolatrendszerben megmutatkozó jellegzetesség a két korszak eltérő társadalmi berendezkedésére utal.

Néhány különleges esetet is leírtunk, melyek izgalmas egyedi történeteket tárnak fel. Ilyen annak a 35-40 éves férfinak a története, aki Zalavár-Vársziget I. horizontjába tartozott. A szóban forgó egyént a régészeti adatok alapján a magyar honfoglalást megelőzően temették el. A férfi halálának időpontja a radiokarbon kormeghatározás alapján is lehetett ez az időszak, bár ez a típusú vizsgálat igencsak tág időintervallumot jelölt meg (i. sz. 774–992). A genetikai vizsgálatok rámutattak a férfi Urál környéki, korai magyarokhoz köthető csoportokkal mutatott genetikai hasonlóságára (GYURIS et al. 2025), és az IBD-kapcsolatrendszere a 10. századi Kárpát-medence lakosságához kötötte. A régészeti és genetikai adatok alapján arra a következtetésre jutottunk, hogy Zalavár hatalmi központként már ebben az időszakban is vonzott messzi vidékekről ide különböző eredetű egyéneket (GERBER–CSÁKY–SZEIFERT et al. 2024).

5. Összefoglaló

A jelen cikk alapjául szolgáló tanulmányban (GERBER–CSÁKY–SZEIFERT et al. 2024) jellemeztük a Kárpát-medence helyi alapnépességét. A terület lakosságának évszázadokat felölelő vizsgálata során a genetika módszereivel is kimutattuk a külső hatások nyomait, melyek az alapnépesség genetikai jellegzetességeire mintegy rárakódtak, színesítve a terület középkori lakosságának összetételét. Az általunk leírt regionális különbségek, illetve a 10. század második felétől látható homogenizálódás alapján úgy gondoljuk, hogy a magyar honfoglalást követően elkezdődött egy belső átrendeződés a Kárpát-medencében.

Az avar és a magyar honfoglalás kori egyének között nem találtunk genetikai folytonosságot, a kapcsolatrendszerük alapján eltérő volt a helyiekkel való keveredésük dinamikája és a társadalmi szerveződésük is. A zárt közösséget alkotó avar elittel ellentétben a beérkező honfoglalók keveredtek a helyiekkel.

A hatalmi központokra a vegyes összetételű lakosság volt jellemző, melyet az egyéb adatok mellett az is jól példáz, hogy Zalaváron már a magyar honfoglalást megelőző időszakban is eltemettek olyan egyént, aki a későbbi honfoglalókhoz köthető genetikailag, és azonos vagy kapcsolódó területről származott.

Irodalom

AMORIM, CARLOS EDUARDO G.–VAI, STEFANIA–POSTH, COSIMO et al. 2017. Understanding 6th-century barbarian social organization and migration through paleogenomics. *Nature Communications 9:* 3547.

GERBER DÁNIEL–CSÁKY VERONIKA–SZEIFERT BEA et al. 2024. Ancient genomes reveal Avar-Hungarian transformations in the 9th–10th centuries CE Carpathian Basin. *Science Advances 10:* eadq5864.

GNECCHI-RUSCONE, GUIDO ALBERTO–SZÉCSÉNYI-NAGY ANNA–KONCZ ISTVÁN et al. 2022. Ancient genomes reveal origin and rapid trans-Eurasian migration of 7th century Avar elites. *Cell. 185, 8:* 1402–1413.e21.

GNECCHI-RUSCONE, GUIDO ALBERTO–RÁCZ ZSÓFIA–SAMU LEVENTE et al. 2024. Network of large pedigrees reveals social practices of Avar communities. *Nature 629:* 376–383.

GYURIS BALÁZS–VYAZOV, LEONID–TÜRK ATTILA et al. 2025. Long shared haplotypes identify the Southern Urals as a primary source for the 10th-century Hungarians. *Cell 188, 21:* 6064–6078.e11.

MARÓTI ZOLTÁN–NEPARÁCZKI ENDRE–SCHÜTZ OSZKÁR et al. 2022. The genetic origin of Huns, Avars, and conquering Hungarians. *Current Biology 32/13:* 2858–2870.e7.

SCHÜTZ OSZKÁR–MARÓTI ZOLTÁN–TIHANYI BALÁZS et al. 2025. Unveiling the origins and genetic makeup of the „forgotten people": A study of the Sarmatian-period population in the Carpathian Basin. *Cell, 188, 15:* 4074–4090.e11.

SZEIFERT BEA 2023. *A korai magyarsághoz köthető Volga-Urál-vidéki temetők humán csontanyagának archeogenetikai vizsgálata.* Doktori értekezés. Eötvös Loránd Tudományegyetem.

SZŐKE BÉLA MIKLÓS 2021. *Die Karolingerzeit in Pannonien.* Mainz, Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums.

VYAS, DEVEN N.–KONCZ ISTVÁN–MODI, ALESSANDRA et al. 2018. Fine-scale sampling uncovers the complexity of migrations in 5th–6th century Pannonia. *Current Biology, 33, 18:* 3951–3961.e11.

Population Composition and Connections of the Early Medieval Carpathian Basin in Light of Archaeogenomic Evidence

The Carpathian Basin was a region of remarkable cultural and population dynamics in the early medieval era, shaped by multiple migrations and interactions. In recent years, archaeogenomic research has provided a new dimension to the study of these processes by enabling the direct genetic characterization of individuals and communities. Building on 103 whole genome dataset dated to the 6th–11th centuries CE, our previous study

(GERBER–CSÁKY–SZEIFERT et al. 2024) focuses on the western part of the Carpathian Basin (Transdanubia), a region that has so far been underrepresented in archaeogenomic sampling. By integrating these newly published datasets with previously available genomic data, we conducted Carpathian Basin–wide analyses covering the 5th–12th centuries CE. These analyses were based on more than 500 genome-wide samples, allowing us to examine both the local genetic structure and the network of population connections across the region.

Our analyses revealed that approximately 40% of the examined individuals represent a genetically local population, forming three major clusters with southern, northern, and intermediate (gradient-like) European-type genetic profiles. These groups show distinct temporal and spatial patterns, suggesting regional diversity and gradual homogenization after the 10th century. Alongside the European background, varying proportions of Eastern Eurasian and Near-Eastern/Caucasian genomic ancestry components were also detected, reflecting the genetic impact of incoming groups such as the Avars and the Hungarian Conquerors.

Identity-by-descent (IBD) analyses demonstrated complex kinship and population-level relationships both within and between cemeteries. Zalavár and Székesfehérvár showed different degrees of genetic continuity through time: Zalavár exhibited continuity between successive burial horizons from the 9th to the 12th century, while in Székesfehérvár the earliest phase was separated from later ones. The results also highlight the diverse origins of individuals buried in these power centers. In Zalavár, for example, an individual from the earliest horizon showed genetic affinities with Uralic, Hungarian-associated populations, suggesting that this prominent site already attracted people from distant regions during the pre-Conquest period.

Overall, the results indicate that external influences and internal demographic rearrangements played a contributing role in shaping the genetic landscape. The observed regional variation and the homogenization process that began the 10th century reflect a period of intensified integration and reorganization within the Carpathian Basin's population.

Agyagási Klára

A Kárpát-medencei török helynévfejtések felülvizsgálata*

1. Bevezetés

A magyar helynévkutatás (és benne a török helynévfejtés) a kezdetektől fogva karöltve működött a magyar őstörténet-kutatással. Ez a kutatási terület ugyanis három tudományág együttműködésével érhet el eredményeket: ezek a történettudomány, a magyar és a török nyelvtörténet, illetve a névkutatás, az onomasztika. Rögtön felmerül a kérdés: mi a turkológia kompetenciája a Kárpát-medencei helynévfejtések területén? Nyilvánvaló, hogy ez a tudomány a helynevek keletkezésének első, etimológiai fázisában tud érdemi állításokat megfogalmazni. Igen gyakran képes a török eredetű köznevek személynévvé, ritkábban helynévvé válásának tényét dokumentálni, és végül a korai írott forrásokban megjelenő helynévi adatok forrásértékéhez és az írásképek nyelvi adatokként való értelmezéséhez tud hozzászólni.

A török eredetűnek feltett Kárpát-medencei helynevek összefoglaló feldolgozása mindeddig nem történt meg. A magyar névtudományban az e körbe vonható helynevek etimológiai magyarázatát KISS LAJOS megadta ugyan az 1988 előtti magyarországi turkológiai szakirodalom alapján (beleértve a TESz.-t és LIGETI 1986-os monográfiáját is) a Földrajzi nevek etimológiai szótára (FNESz.) vonatkozó szócikkeiben, de ez az anyag értelemszerűen az egyes helynevek alá rendezve szétszórtan érhető el. A 80-as éveket követően a magyar nyelv török jövevényszavainak és a velük kapcsolatba hozható személy- és földrajzi névanyagnak a kutatása nemzetközi szintre tevődött át. Nagy lökést jelentett a kutatás felgyorsulásában PETER GOLDEN Khazar Studies című monográfiájának megjelenése 1980-ban, melyben a különböző 9–10. századi forrásokban előforduló kazár glosszákat, többnyire méltóságnevekből alakult tulajdonneveket elemzett a szerző (GOLDEN 1980). Itt kell megemlítenünk, hogy a 80-as évektől napjainkig számos nagy terjedelmű ótörök és középtörök nyelvi forrás kritikai kiadása is megvalósult, és napvilágot látott MARCEL ERDAL kitűnő monográfiája az ótörök szóképzésről (ERDAL 1991). Ugyancsak fontos állomást jelentett a névkutatásban a

* A tanulmány az MTA 200 ünnepi programsorozat keretében rendezett Nyelvek és népek a középkori Magyarországon című konferencián 2025. június 12-én elhangzott előadás szerkesztett változata.

DOI: 10.35528/Helynevtort/19/06

RÁSONYI LÁSZLÓ által gyűjtött és BASKI IMRE által egybeszerkesztett Onomasticon Turcicum (Török személynévi adattár) 2007-es megjelenése Bloomingtonban (RÁSONYI–BASKI 2007). A közelmúltban jelent meg JENS WILKENS kiadásában az ujgur írásos ótörök nyelvemlékek szókészletének szótári feldolgozása (2021) és HENDRYK BOESCHOTEN kiadásában az arab írásos középtörök (zömében középkipcsak) nyelvemlékek szókészletének szótára (2022). Utóbbi a kun-kipcsak eredetű szavak történeti hátterének dokumentálását teszi lehetővé. A legjelentősebb előrelépést azonban RÓNA-TAS ANDRÁS és BERTA ÁRPÁD 2011-ben angol nyelven megjelent, a West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian 1–2. (Nyugati ótörök. Török jövevényszavak a magyarban) című nagymonográfiája jelenti (WOT.). Ebben a szerzők a magyar nyelv ótörök jövevényszavai alapján rekonstruálják annak a nyugati ótörök nyelvjárásnak a szókészletét, melynek nyelvváltozataival a magyarsággal az idő tájt kapcsolatban álló ótörök népesség beszélt. Ez a rekonstrukció egyben lehetőséget nyújt a viszonylag hosszú ótörök korban lezajlott, rendszerszerű nyugati ótörök fonológiai változások körének megállapítására és a változások relatív időrendjének meghatározására is.

2. Török eredetű személynévből származó településnevek

A török eredetűnek feltételezhető személy- és tulajdonnevek vizsgálatával nem lényegtelen előzmények után először GOMBOCZ ZOLTÁN foglalkozott 1915-ben Árpádkori török személyneveink című tanulmányában (1915). Ebben 43 török eredetűnek tartott magyar személynevet tárgyal, köztük 24-hez rendel magyar helynévi adatot. A tanulmány úttörő alapmű a témában, mert rögtön kijelöli, adatolja és elemzi a török eredetűnek minősített személynévből származó településnevek 4 típusát:

a) névkölcsönzéssel alakult török totemisztikus személynévből származó helynevek, vö. az *Ákos* személynév az *Ákos* településnévben ’helység Közép-Szolnok megyében’, lásd még *Ákosmonostora:* 1342: *Akusmonustora* hn. (Cs. 1: 549); *Akus* szn. ’Árpád-kori szn.’; vö. kun *Akus* ’dux Cunorum’ szn. < kun *aq kuš* ’fehér sólyom’ (GOMBOCZ 1915: 8–9).

b) névkölcsönzéssel alakult török személynévből származó helynevek, vö. a *Tas* személynév a *Tass* településnévben ’helység Bács-Kiskun megyében’ 1421: *Tass* hn. (Cs. 1: 36); 1138 *Tosu* szn. ’servus in villa Tamach’ (MES. 1: 90, 92); vö. kipcs. *Taš* ’Emir Hasszán fia’ (HAMMER-PURGSTALL 1840: 296) < köztörök *taš* ’kő’ (GOMBOCZ 1915: 21–22).

c) névkölcsönzéssel igenevekből alakult török személynévből származó helynevek, vö. az *Álmos* személynév az *Álmosd* településnévben ’falu Bihar megyében’ 1261: *Almusd* hn. (Cs. 1: 602); 1268: *Almus* szn. ’iobagio Zulugageuriensis’ szn. (MES. 1: 554); vö. 920: المس [almïš] ’volgai bulgár uralkodó’ szn. (Ibn Fadlan) < *al-mïš* ’vett’ (GOMBOCZ 1915: 26–27).

d) török méltóságnevekkel és tiszteleti jelzőkkel alakult személynévből származó helynevek, vö. az *Aba* személynév az *Aba* 'falu Hont megyében', illetve az *Abád* 'helység Heves megyében' településnévben: 1252: *Aba* hn. (ÁÚO. 2: 224), 1324: *Abod* és *Obud* hn. (A. 2: 169); 1095: *Oba* szn., 1263: *Obad* (Vas megye) hn. (ÁÚO. 11: 530), vö. *Toŋuz-Aba* 'besenyő főúr' (Anonymus) < ótörök *apa* 'der Vater, älterer Bruder' (GOMBOCZ 1915: 18–19).

GOMBOCZ a vizsgált helynevekben megőrzött török közneveket kun, besenyő vagy köztörök eredetűként határozza meg, mai terminológiával a keleti ótörök nyelvjárás két különböző kipcsak változatából eredőknek. A nevek forrásnyelvének nyelvi minősítése mögött háromféle érv húzódik. Az elsőnek megfelelően a szóban köztörök hangtani kritérium fordul elő, pl. az *Ákos*, *Tas* és *Álmos* névben a szóvégi *-š* (melynek bolgár-török megfelelője *-l*, az ún. lambdacizmus jelensége, vö. WOT. 1104–1107), vagy az *Aba* névben a szóközépi intervokális *-p-* másodlagos zöngésülése *(-p- > -b-),* mely kipcsak vonás, és egyébként a Codex Cumanicus (1298) nyelvezetében is előfordul (GABAIN 1959: 52). A második érv szerint, ha a szó hangtani felépítése semleges, vagyis nincs benne bolgár kritérium, akkor GOMBOCZ szerint az a szó automatikusan köztörök alakú. A harmadik érv az lehet, ha a szóban bolgár-török hangtani kritérium fordul elő, mely kizárja a köztörök eredetet. Ilyen példája azonban nincs GOMBOCZnak az általa megállapított bolgár-török hangtani kritériumok alapján. A modern turkológia azonban már lényegesen szélesebb körű érvrendszert tud a bolgár-török — mai terminológiával ogur — típusú nyugati ótörök származtatás bizonyításának szolgálatába állítani.

A vizsgált névanyagban GOMBOCZnál előfordul a *Tiván* személynév, mely *Tivánd* település nevében őrződött meg, és amelyet GOMBOCZ a köztörök totemisztikus nevek között tárgyal: 1219: villa *Tiuan,* 1213: *Tyyand* hn. (VárReg.); 1234: *Tyuan, Tywan* (Árpád-kori nemes és közrendű emberek neve, Cs. 3: 664); vö. ótör. *Bäl-Toγan Tutuk* szn. < ótör. *toġan* 'falcon, sólyom'. A ma. *Tiván* szn. forrása egy besenyő **Tyγan* v., **Tywan* szn. (GOMBOCZ 1915: 10–11).

Mai tudásunk szerint e szóban a szóközépi *-g-*nek a *-v-* képviselete kizárja a köztörök (kipcsak) származtatást. A keleti ótörökben és annak kipcsak változatában ugyanis a *-g-* megőrződik, amint azt a szó fennmaradt alakjai mutatják: k. ótör. (ujg) *togan* 'Falke', *čoġan, čaġan* 'id.' (WILKENS 2021: 725), *Toġan* 'Bestandteil von Personennamen' (i. h.), *toġan* 'falcon of some kind' (CLAUSON 1972: 470), kkipcs. *toġan* 'falcon' (BOESCHOTEN 2022: 341), egyetlen mai törökségi ismert alakja a törökországi török *dogan* 'sólyom' (TRSz.). Ezzel szemben a nyugati ótörökben a *-g- > -w-*vé változik. Ez a változás valósult meg a magyar helynévben csakúgy, mint a volgai bulgár nyelvjárásokban. A központi volgai bulgár nyelvjárás vonatkozó adata egy 1307-es sírfeliratban maradt fenn, de ugyanez az eredmény látszik a csuvas volgai bulgár elődjében is: ny. ótör. **ogul*

'fiú' > ny. ótör/volg. bulg.$_2$ **aγul* > volg. bulg. (1307) *awl -i* (Ps3Sg) 'fia' (RÓNA-TAS 1976: 159, ERDAL 1993: 143–145), vö. k. ótör *oġul* 'offspring, child' (CLAUSON 1972: 83); ny. ótör. **ogul* 'fiú' > ny. ótör./volg. bulg.$_3$ **aγul* > **ȧwul* > **ȧwŭl* > csuv. *ĭvăl* 'id.' (AGYAGÁSI 2019: 157).

A *toγan* > *tiván* köztörök származtatásával szembeni további ellenérv, hogy a keleti ótörök első szótagi *o*-nak soha nem *ï* a képviselete a magyarban. A hátul képzett *ï* akkor fordulhat elő, ha az ótörök szóban már az *o*- záródott *u*-vá és az *u* delabializálódott, mikorra a magyarba került. (A magyarban pedig idővel az /ï/ és /i/egybeesett /i/-ben.) Ez a hangváltozás azonban a nyugati ótörökre jellemző, amint azt a 'víz' jelentésű szó nyugati ótörökben lezajlott változása és a nyugati ótörök alak magyarba került megfelelője szemlélteti: őstör. **sub* 'víz' > ny. ótör. **suw* > **sïw* > **šïu* → ősma. *šiu* > ma. *sió* (WOT. 728), vö. k. ótör. *suv* 'water' (CLAUSON 1972: 783), csuv. *šĭv* 'voda' (CsRSz.).

A GOMBOCZ által tárgyalt *Tiván* személynév történetének helyes rekonstrukciója tehát a következő: ny. ótör. *togan* 'sólyom' > *tuγan* > *tïwan* 'id.' > *Tïwan* szn. → ősma. *Tiván* szn.

A nyugati ótörök *o* > *u* > *ï* változás eredményét mutatja egy olyan méltóságnévvel alakult nyugati ótörök személynév, majd a belőle létrejött magyar személy- és helynév is, melynek török eredetű magyar személynévi megfeleltetésével sem GOMBOCZ, sem más nem foglalkozott a 90-es évekig. A méltóságnév a keleti ótörök rovásírásos feliratokból jól ismert *boyla,* mely a kán utáni második legmagasabb főméltóságot jelentette a keleti türk kaganátusban (vö. *boyla* 'a high title, the exact significance of which is uncertain', CLAUSON 1972: 385). Magyar megfelelője a *Béla,* mely nevet I. Béla Árpád-házi uralkodó (1060–1063) viselte, és mely név a *Bélavár* településnévben őrződött meg: 1332–1337: *Belauar* hn. (ORTVAY 1: 298). A nyugati ótörök *boyla* méltóságnév személynévi előfordulása a görög betűs dunai bolgár feliratokban többféle írásképpel maradt fenn: *βοιλαζ, βοηλα* [boila], *βώνλα* [buila], *πηλε* [bilä] (BEŠEVLIEV 1963: 238, 299, 340). A feliratok keletkezésének pontos időrendje nem állapítható meg, az viszont ismert, hogy Omurtag dunai bolgár fejedelem (814–831) fiainak már szláv neve volt (PRITSAK 1955: 14). Tehát a *boyla* méltóságnév személynévi használata a 9. század közepe előtt kellett, hogy kialakuljon. A szó eltérő írásképeit sorba állítva pontosan kirajzolódik, hogy az *o* > *u* > *ï* ~ *i* változás a dunai bolgárban, a nyugati ótörök egyik területi változatában zajlott le. A *boyla* nyugati ótörök személynévként egy másik független forrásban, a nagyszentmiklósi kincs 21-es számmal jelzett csészéjének a feliratán is előfordul a *ΒΟΥΗΛΑ ΖΟΑΠΑΝ* [Buila župan] szószerkezetben. Amint arra RÓNA-TAS rámutatott, e török személynév és szláv tisztségnév által alkotott jelzős szószerkezet csak az elszlávosodó avar nyelvű környezetből magyarázható (1990: 24). Az elmondottak alapján a magyar *Béla* személynév nyugati ótörök *boyla* méltóságnévből való származtatása pontosan

rekonstruálható: ny. ótör. *boyla* 'méltóságnév' > *buyla* 'személynév' > *bilä ~ bïla* → ősma. *béla* 'személynév' (WOT. 1166).

3. Török köznévi eredetű folyónevek

A török eredetűnek vélt földrajzi nevek sorában a következő típust MELICH JÁNOS határozta meg az erdélyi folyóneveket vizsgálva. MELICH hipotézise szerint a Karassó ~ Krassó és a Küküllő folyót bolgár-török nyelvű népesség nevezte el. A *Krassó* folyó nevét a **kara šuγ* (> **šuv* > **šïv*) 'fekete víz' szóösszetételre vezette vissza (1925–1929: 29–36). A rekonstrukció a víz jelentésű szó tövét tévesen határozza meg, és nem nyújt magyarázatot a szókezdő *š* megjelenésére a bolgár-török szóban. A szó őstörök alakja **sub,* a szóvégi *-b* > *-v* változás mind a keleti ótörökben, mind a nyugatiban lejátszódott (CLAUSON 1972: 783), ennek eredménye inkább korjelző, semmint nyelvmeghatározó jelentőségű. Utóbbi szempontjából fontosabb a magánhangzó változása. A szóban az *u* delabializálódása játszódott le, amint azt már a *Tïván* esetében is láttuk. Az *u* > *ï* változás másodlagosan létrehozta a szókezdő *sï-* hangkapcsolatot, melyben az új másodlagos *i/ï* hang korán kiváltotta az *s* > *š* változást a nyugati ótörök nyelvterület szinte egészén. A *si/ï* > *ši/ï* változás egyébként a nyugati ótörökben az *s*-t követő hosszú magánhangzók diftongizálódásával indult *(sā* > *s̯ia),* de második lépcsőben kiterjedt minden szókezdő *si/ï* hangkapcsolatra, amit a csuvas szókészlet bizonyít (AGYAGÁSI 2019: 55–58). Szóvégi helyzetben megőrződött a dunai bolgárok sorszámnévképzőjében (vö. WOT. 1165), jelen van egy 1307-es volgai bulgár sírfeliraton (vö. RÓNA-TAS 1976: 166), és kimutatható a kazányi tatár központi nyelvjárásának volgai bulgár szubsztrátumnyelvi elemei között (vö. AGYAGÁSI 2021). A magyar nyelv nyugati ótörök jövevényszavai mind az elsődleges, mind a másodlagos folyamat eredményeit visszatükrözik: ny. ótör **sār* 'mud, marsh' (vö. k. ótör. *saz* 'id.') > **s̯iar* > *šar* → ősma. *šar* > *sár* 'id.'(WOT. 689); ny. ótör. **sipiriγ* 'broom' (vö. k. ótör. *sipirgi* 'id.') → ősma. *šipireü̯* > *seprő* 'id.'(WOT. 710). Ebbe a sorba tartozik az erdélyi *Karassó ~ Krassó* folyónév (< **kara šiu̯*) második eleme is: ny. ótör. **suw* 'víz' > **sïw* > **šïw* > *šïu̯* → ősma. **šiu* > *šió* 'id.' (WOT. 728).

A *Kara šiu̯* jelzős szószerkezet, mely a beszélt nyelvben egy intonációs egységet képez. Ebben az eredetileg két autonóm lexikális egység közül a jelzői funkciójú elveszti önálló intonációját. Ennek következtében a szóban egyetlen domináns szóhangsúly realizálódik, szabályosan az utótag utolsó szótagjának magánhangzóján, így a négy szótagú szerkezet első szótagjának magánhangzója oly mértékben válik hangsúlytalanná, hogy gyakran kiesik. Így áll elő a *Krassó* alakváltozat.

Összegezve az elmondottakat, MELICH rekonstrukciója ugyan helyesbítésre szorult, de a folyónév bolgár-török/nyugati ótörök ogur származtatása helyes.

A *Küküllő* esete más. MELICH HUNFALVYra is támaszkodva feltételezte, hogy a török *köken* 'kökény' szónak volt egy bolgár-török *kökel* alakváltozata, melyhez egy *-ek* kicsinyítő képző járult. Ennek szóvégi *k*-ja másodlagosan zöngésült és spirantizálódott, ami bolgár-török hangtani kritérium: *küküllő* ← bolgár-török **küküleγ* 'kökényes' ~ **kükeleγ* < **kükel* 'kökény'+ *-eγ* < **kükel* + *-ek* kicsinyítő képző, vö. ótör. *küken* 'kökény' (MELICH 1925–1929: 30–36). Csakhogy az újabb kutatás kiderítette, hogy a magyarba került ótörök *köken* alak képzett szó: a *kök* 'kék' az alapszó, melyhez *-(g)än* denominális képző járul, ez pedig növényneveket képez (vö. ERDAL 1991: 85–89, WOT. 581–582). A szóvégi *-n* tehát a denominális képző részeként grammatikai jelentést hordoz, így az ótörökben nem cserélhető fel *-l*-lel. Viszont az továbbra is fennáll, hogy a folyónév jelentése 'kökényes', mert a nevet a közeli szláv környezetben *Trnava*-ként használják, ami pontosan ugyanazt jelenti. A folyónév magyarázatára egy más korai ótörök szóképzési modell kínálkozik.

A kiinduló szótő a 'kék' jelentésű ótörök szó, de *kōke* alakban. Mint tudjuk, a kései őstörök és a korai ótörök nyelv fonotaktikai modellje magánhangzóra végződő struktúra volt (AGYAGÁSI 2019: 153–154). Ezt a korai nyugati ótörökből a mongolba került jövevényszavak támasztják alá: őstör. **ekize* > ny. ótör./ogur **ekire* 'kettős, iker' (vö. k. ótör. *ekkiz* 'twin' CLAUSON 1972: 119) → mong. *ikire* 'id.' (DOERFER 1965: 190), lásd még ma. *iker* (WOT. 450–452); őstör. **kōke* > ny. ótör./ogur **kōke* 'kék' (vö. k. ótör. *kōk* 'the sky, sky-coloured, blue, blue-gray' CLAUSON 1972: 708, DOERFER 1967: 1677) → mong. *köke* 'blue, sky blue, green' (LESSING 1960), lásd még ma. *kék* (WOT. 519–521); őstör. **küzäne* > ny. ótör. *kürene* 'görény' (vö. k. ótör. *küzän* 'polecat', CLAUSON 1972: 761) → mong. *kürene* 'skunk, polecat, weasel' (LESSING 1960), lásd még ma. *görény* (WOT. 355–357).

Később, az ótörök nyelvemlékes korban a szóvégi magánhangzók lekoptak, a magyar nyelv nyugati ótörök jövevényszavai már ezt a stádiumot képviselik. De korai képzett szavakban az eredeti prototörök struktúra néha még felbukkan. A *kōke* 'kék' jelentésű szóból az ugyancsak őstörök eredetű **-lig* ellátottságképzővel (ERDAL 1991: 139–154) jöhetett létre a **kökelig* alak, melynek etimológiai jelentése 'kékes'. A *Küküllő* név származástörténete tehát a következő módon rekonstruálható: őstör. **kōke* 'kék' > korai ny. ótör./ogur **kōke* + **lig* > ny. ótör. **kökelig* > **kükelig* > **kükeliγ* > **kükeliu̯* → ma. **kükeleu̯* >> *Küküllő.*

A szó nyugati ótörök történetében az első szótagi *ō* a képzett alakban lerövidült, majd az *ö* itt is záródott *ü*-vé, a szóvégi gutturális zárhang pedig bejárta a spirantizálódás és vokalizálódás lépéseit (részletesen lásd WOT. 1079–1083). A folyónév a honfoglalás előtt keletkezett, és a nyugati ótörök ogur nyelvjárásának dunai bolgár vagy avar változatát beszélőktől származik.

4. Török eredetű, szláv közvetítésű helynevek

MELICH a török eredetűnek feltett földrajzi nevek között a török eredetű, szláv közvetítésű típust is megjelölte. Ezt képviselné a *Laborc* folyónév. Ebben egy *Alp Bars* 'Hős Párduc' nevű földtulajdonosról nevezték volna el a folyót (MELICH 1925–1929: 18). Az állatnevekkel alakult összetett személynevek a törökségben gyakoriak. A szláv közvetítést bizonyítandó, a nyíltszótagúság javára történt struktúraváltás (olC > laC) is e származtatás mellett szólhatna. Azonban gondot okoz, hogy a török hagyományban az *Alp* előtaghoz soha nem kapcsolódott *Bars* utótag. Az összetett személynevekben mind az *Alp,* mind a *Bars* csak előtagként fordul elő (vö. RÁSONYI–BASKI 2007: 53–54, 121–122). Csuvas és tatár településnevek tőalakjából ugyan rekonstruálható egy *Al-Bars* 'Vörös Puma' név (RÁSONYI–BASKI 2007: 41), de minthogy nincs más földtulajdonosról elnevezett személynévi eredetű török folyónévi párhuzam, ez a származtatás jelentéstani okokból vitatható.

A szláv közvetítésű török eredetű földrajzi nevek típusának létezését azonban megerősíti két településnév a magyarban, a *Terem* és a *Teremi.* Ezeket a következőképpen tárgyalta KISS LAJOS: Terem 'helység Szabolcs-Szatmár megyében' 1341: *Banknetereme* [Bánknétereme] hn. (Cs. 1: 487). A 'palota, udvarház' értelmű magyar *terem*-ből keletkezett (FNESz.); Teremi (1299/1580: usque eccl-m *Teremi* vocatam (Gy. 2: 187). A *terem* főnév + *-i* helynévképző származéka (FNESz.). A *terem* alapszó szláv eredetű jövevényszó, közvetlen forrása bizonytalan (TESz.).

Azonban a *Terem* földrajzi név az 1341-es adatnál jóval korábban, 871 előtt már előfordul a Conversio Bagoariorum et Carantanorum c. karintiai latin nyelvű forrásban *Term-pehrc* [term-perg] vagyis *Termhegy* alakban (WOLFRAM 1979: 140), és 950 előttről *Τερμαζονσ* [Termäčü] formában személynévként Konstantinosnál (MORAVCSIK 1984: 49). A *terme* 'the wooden grate of the walls of a felt tent, tent' (LESSING 1960) szó a mongolban is megvan, mint korai ótörök jövevényszó. A szó történetét RÓNA-TAS tárta fel 1996-os tanulmányában (1996a). Amint arra rámutatott, e szó írott török forrásból csak a 13. század végéről kerül elő *termä* alakban (Codex Cumanicus, DRIMBA 1973: 266), melynek jelentését a kódex kiadói a szöveg kontextusa alapján 'szentély'-nek értelmezték. LIGETI azonban e jelentést a *termä* szó fölé írt latin glossza alapján megalapozottan helyesbítette 'sátor, palota-sátor' kifejezésre (1967: 438). A kun szónak kimutathatóak szabályos megfelelései a modern török nyelvekben: tat. *tirmä* 'jurta', bask. *tirmä* 'vojločnaja jurta', kzk. *terme* 'vojločnaja jurta'; tkm. *tärim* 'nižnjaja čast' ostova turkmenskoj kibitki', hak. *tirme* 'rešetka na verxu jurty' (TYENYISEV 2001: 503–504; WOT. 901–903). Ha ezek az adatok összefüggnek, a *Term-perhc* jelentése 'Sátorhegy' lenne.[1]

[1] *A Conversio*-t kiadó WOLFRAM a „Term-perhc" helyen álló templomot a Balaton környékére („im Bereich des Plattensees") lokalizálta (1979: 141).

A magyar szó magyarázatára az egyik lehetőség a közvetlen kölcsönzés feltevése a nyugati ótörök *terme* alakból. Ekkor az ótörök szóvégi *-e* hang birtokos személyragként értelmeződhet a magyarban, ezért másodlagosan elvonással jöhet létre belőle a *terem.* Csakhogy a közép-európai térségben a 9. és 13. század között felbukkan az egyházi szláv két szótagú *trěmъ* 'torony', és számos déli szláv nyelvben is adatolt a szó köznévi előfordulása: egyh. szl. *trěmъ* 'turris (torony)'; blg. *trem* 'parvis, portail, appentis (várakozó portál)'; szh. *trȉjem* 'porticus, Halle (csarnok)', kaj-h. *trém* 'domus, aedificium plurium contignationum (ház, többszintes épület)'; szlov. *trêm* 'verlängerte Dachtraufe (meghosszabbított eresz)', melyeknek eredete szintén magyarázatra szorul. Ezek ugyanis KNIEZSA szerint nem ősszláv eredetűek (1974: 771). Adódik a magyar és a szláv adatok összefüggésének feltevése, a történeti összefüggés azonban a TESz. szerint bizonytalan. Ha viszont figyelembe vesszük a magyar *terem* szóval kapcsolatba hozott törökségi hátteret is, úgy a török, magyar és délszláv adatok kirajzolják egy korai nyugati ótörök *termĕ* 'sátor' jelentésű szó megjelenését a honfoglalás előtt a balkáni térségben és Pannóniában, ahol a szót valamivel később a honfoglaló magyarok is átveszik. A korai nyugati ótörök alakban a szóvégi magánhangzó ugyanaz a rövid, illetve már redukálódott fonetikai minőség (sorvadó hang) lehetett, mint amilyen a *köke* szóvégi magánhangzója a *Küküllő* szótövében (lásd fentebb, és vö. mong. *terme*), és amelyik a közvetlen ótörök–magyar nyelvi kapcsolatok idejére már lekopott. A **termĕ* alakot közvetlenül a karintiai német *(Term-pehrc)* és a pannonszláv nyelvjárás[2] kölcsönözhette a nyugati ótörök ogur nyelvjárásának avar változatából megvalósítva utóbbiban az átvétel során az ősszláv nyíltszótagúsági normát *(*termĕ → *tremъ).* Innen kerülhetett a szó a honfoglalás után a magyarba. A magyar a pannonszláv szókezdő mássalhangzó-torlódást magánhangzó betoldásával oldotta fel, érvényesítve saját strukturális normáit, mint ahogy az történt a magyar nyelv hasonló szerkezetű szláv jövevényszavaiban. A magyar *terem* szó történetét tehát a következőképpen lehet rekonstruálni: ny. ótör./ogur/avar **termĕ* 'sátor' → pannonszláv **tremъ* 'csarnok, ház' → ősma. **teremu̯i* > ma. *terem* 'palota, udvarház'. A szó szemantikájának változása pontosan leköveti a lakás célú építmény jellegének folyamatos változását az avar nomádok előkelői által használt (nemez)sátortól a letelepedett népek nagyobb zárt közösségi tereit jelölő szilárd építményeiig.

[2] Az ősszlávból kivált pannonszláv nyelvjárás történeti-fonetikai sajátosságainak és területi elhelyezkedésének bemutatását JEVGENYIJ HELIMSZKIJ közölte 1993-as konferenciaközleményében éppen a magyar nyelv korai szláv jövevényszavainak elemzése eredményeképp.

5. Török eredetű népnévvel és törzsnévvel alkotott magyar helynevek

A török eredetűnek feltett helynevek következő típusát a török eredetű népnévvel és törzsnévvel alkotott magyar helynevek jelentik. Ezek keletkezéstörténete egy lényeges kérdésben különbözik az eddig tárgyaltaktól. Míg ugyanis az előző esetekben a magyar nyelv előzményébe a nyugati ótörök különböző változataiban már személynévként vagy földrajzi névként használt szavak kerültek be, az alább következő fejezetekben olyan helynevek vizsgálatára kerül sor, melyek ótörök eredetű közszói átvételből a magyar nyelvben váltak földrajzi nevekké. A névalkotást tehát a magyar nyelvű közösség végezte, és így a név magyar eredetűnek minősül. Ettől függetlenül a névalkotáshoz felhasznált elemek, az ótörök jövevényszavak kutatástörténetében születtek fontos új eredmények, melyek részei a modern helynévmagyarázatoknak.

NÉMETH GYULA A honfoglaló magyarság kialakulása című monográfiájában (1930/1991) a kazárok, baskírok és a dunai bolgárok elnevezéseit, a hétmagyar törzsszövetség, az erdélyi fejedelmi ház és a Turul-dinasztia neveit vizsgálta e nevek törökségben előforduló hangtani párhuzamainak jelentéstani hasonlóságai alapján. Törzsnévi és népnévi rekonstrukciói olyan történeti előfeltevéseken alapulnak, melyek mára többségükben nem igazolódtak.

A törzsnévi rendszerek (különösképpen a magyar) az ő felfogása szerint ugyanis a nomád hadrend szervezeti leképződését mutatták nyelvi eszközökkel (NÉMETH 1930/1991: 182–213), ami azt jelenti, hogy előbb jött létre egy centrális (törzsszövetségi szintű) haderő, melyben a részt vevő törzsek nevei utólag igazodtak a törzsek hadrendben elfoglalt helyzetéhez vagy funkciójához. Holott történetileg előbb alakultak meg a törzsek, és nevezték meg magukat (vagy őket mások) sokszor mára már nem azonosítható motivációjú identitásjelzővel (a törzsnévvel), és csak ezt követte a törzsszövetségek létrejötte és közös haderejének megszervezése.

A népnevek eredetmagyarázata NÉMETH könyvében a szerző másik előfeltevésén nyugszik, mely szerint a népnevet vagy a törzsszövetség nevét viselő etnikum és a nevet adó etnikum ugyanannak a nyelvnek a hordozói köréből kerül ki. Ezen az elven alapul nála a török népnevek jelentéstani és grammatikai csoportjainak osztályozása (1930/1991: 56–108). Ez az állítás lehet igaz (mint pl. a *Hetumoger* törzsszövetség nevének esete), de az ellenkezőjét is látjuk a törökségi népnevek sorában (vö. a *baskír* példáját, lásd AGYAGÁSI 2024: 55–64). A népnevek származásának és a nevet viselő etnikum nyelvének bonyolult viszonyát más helyen, a kazárok kapcsán NÉMETH is jelzi. A kazárok esetében NÉMETH a történeti források híradásai alapján feltételezi, hogy többnyelvűek voltak, beszélték a bolgár, türk, szabir és a magyar nyelvet (1930/1991: 166–170), de a *kazár* népnév eredetére vonatkozóan átveszi GOMBOCZ (1912: 198) vélekedését annak köztörök (nála „türk") jellegéről (NÉMETH 1930/1991: 168). E népnév számos helységnévben megőrződött (KRISTÓ–MAKK–SZEGFŰ 1973–1974: 12), az eredetére

vonatkozóan pedig a 80-as évek utáni kutatások jelentősen módosították GOMBOCZ és NÉMETH álláspontját. Ehelyütt a legkorábbról adatolt, valóságosan létező *Kazár* településnév kapcsán következzenek az újabb eredmények.

KISS LAJOS a *Kazár* helynévről az alábbiakat írja: „*Kazár* 'helység Nógrád megyében Salgótarjántól délkeletre' [1406: *Kazar,* Cs. 1: 100]. A kabarokkal a magyarsághoz csatlakozó kazár néptöredék itt letelepült csoportjára emlékeztet. A *kazár* [1150 k./13–14. sz. Cosar: An.11] népnév eredete vitatott." (FNESz).

A népnév eredetéről először GOMBOCZ nyilatkozott (1912: 198). A névnek a 9. és 10. századi muszlim forrásokban arab írással világosan, kipontozott *z* betűvel írott alakjaira, valamint a Nyesztor-féle orosz krónika szóközépi *z*-vel írott formájára hivatkozva GOMBOCZ azt a megállapítást tette, hogy a kazárok nem beszélhetnek bolgár-török nyelven, mert a nevükben szóközépi *-z-* hang fordul elő a bolgár-törökben elvárható rotacizmus helyett. GOMBOCZ tehát feltételezte, hogy a nevet viselő etnikum neve az etnikum saját nyelvének sajátosságait reprezentálja. Mint láttuk, ezt az álláspontot osztotta NÉMETH is (1930/1991: 168). Azonban a 80-as évek elején a korai ujgur kaganátus három rovásírásos felirata került elő, melyben a kazár név *qasar* formában jelenik meg. A feliratok 740 és 759 közötti időre datálhatók. RÓNA-TAS ANDRÁS (1982, 1983) és L. BAZIN (1983) ennek alapján szinte egyszerre állapította meg, hogy a kazárok eredeti legkorábbi török elnevezése *qasar* alakban létezett, mely név az ujgur kaganátusból kiváló egyik törzs elnevezése lehetett. A kazár névnek tehát volt egy korai, 8. századi, illetve még korábbi előfordulása szókezdő *k*-val és szóközépi *sz*-szel, valamint egy későbbi formája, melyben *x-* a szókezdő mássalhangzó, és *-z-* a szóközépi. A korai alakokat GOLDEN idézi további arab, bizánci, héber, szláv, perzsa, örmény, grúz és kínai forrásokból (1980/1: 123). Ezek filológiai összefüggéseire vonatkozóan 5 hipotézist állított fel (1992: 233–234), és kételyeket fogalmazott meg a *kazár* név pontos eredetének megállapíthatóságát illetően. Nos, ezeknek a korai adatoknak a filológiai összefüggéseit részletesen tárgyalja RÓNA-TAS (WOT. 513–515), és arra a megállapításra jut, hogy ezek valamennyien kétféle népnévi alakra mennek vissza, mint a muszlim források és a rovásírásos feliratok adatai: *qasar* és *xazar*. A továbblépéshez valójában két kérdésre kell szakmailag megalapozott választ adni: 1) mely nyelv belső szabályos történeti változási rendjébe illeszkedik a 8. század után lejátszódott a *q-* > *x-* és az *-s-* > *-z-* változás, valamint 2) mi az etimológiája a korai *qasar* alaknak.

A *q-* > *x-* változás két egymástól független nyugati ótörök nyelvi forrásból is kimutatható. Az első Quvrat, Magna Bulgária fejedelmének nevében olvasható, mely a 7. század végéről a fejedelem pecsétgyűrűjén maradt fenn *Hovratu* formában (RÓNA-TAS 1996b: 180). A másik adat 921/922-ből származik: Ibn Fadlan naplójában a nyírfa nevében szerepel szókezdő *x-* (*ḫaḏïŋ,* vö. ótörök *qadïŋ,* TOGAN 1939/1966: 32). Ugyanakkor a magyar nyelv nyugati ótörök jövevényszavainak jelentős részében a szókezdő *k-* megőrződött, csak kisebb részében

változott *h*-vá (WOT. 1074–1077). Mindez azt jelenti, hogy a *q-* > *x-* változás a nyugati ótörök nyelvjárás ogur változatának globális változása volt, mely azonban időben hosszan elhúzódott, és területileg eltérő ütemben zajlott. Ha viszont e népnév részt vett egy hosszan elhúzódó nyugati ótörök hangváltozásban, akkor a hangtest többi elemére is a nyugati ótörök változási mechanizmusokat kell érvényesnek tekinteni. Az *-s-* > *-z-* változás, ami egy intervokális zöngétlen spiráns zöngésedését jelenti, általánosan végbement a keleti ótörökben és a nyugati ótörök nem ogur típusú változatában, amit a Codex Cumanicus is megörökít. A nyugati ótörök nem ogur változatában létrejött *z*-s alak viszont nehézségek nélkül elterjedhetett a nyugati ótörök ogur változatában is, minthogy az ogur változatban létezett átmenetileg intervokális *-z-* (amit a magyar *búza* és *túzok* szavak tanúsítanak, vö. WOT. 186, 956) a *-d-* > *-δ-* > *-z-* > *-r-* változás közbülső részeredményeként.

A *kazár* népnév etimológiáját a korábbi irodalom a szó *z*-vel előforduló változatából török nyelvi alapon vezette le (összefoglalóan lásd GOLDEN 1980/1: 126–127), ami mára a *qasar* alak ismeretében aktualitását vesztette. A *qasar* alak török nyelvi alapon való származtatására nem történt újabb kísérlet.

A már megfejtett népnevek jelentős részéről bebizonyosodott, hogy idegen eredetűek, és ez valószínű a *kazár* esetében is. Ugyanis a népnév mindig valamilyen lényeges megkülönböztető sajátosságot nevez meg, mely alapján az adott nép mint közösség egyértelműen azonosítható és elkülöníthető más, azonos időben létező, hasonló életmódot folytató csoportosulásoktól. Az ilyen szemiotikai differentia specificát többnyire a környezet más tagjai hozzák létre. A nomád népek körében fontos megkülönböztető sajátosságként működött a közösség vezetője által betöltött tisztség vagy méltóság neve. Magyar vonatkozású példával szolgálva idézhető az Arany Horda bukását követően született muszlim források egy csoportja, melyben a keleten maradt magyarokat *bülär bašġurd* ’(volgai) bolgár baskír=magyar’ néven említik, míg a Kárpát-medencébe vándorolt magyarok neve *kelär bašġurd* ’király baskír=magyar’ (AGYAGÁSI 2024: 56). A *kazár* névvel összefüggésbe hozható méltóságnév RÓNA-TAS kutatásai szerint (WOT. 515) a 783-ban Afganisztánban trónra lépett Turk Shahi dinasztia vezetőjének titulusa: *From kesar*, vagyis *Róma caesar*-ja. Itt a *kesar* elem Iulius Caesar nevére megy vissza, mely már Európában méltóságnév lett (Kaiser, Tsar), és amely iráni közvetítéssel jutott el a türkökhöz, alakváltozatai pedig tovább vándoroltak Tibetbe és a mongolokhoz. A *kesar* alak a türkökhöz jutva szabályosan vált *qasar* alakúvá. Az ujgur kaganátusból kiváló törzs vezetője ezt a címet viselhette, mely idővel a vezetőről a törzset is jelölte, illetve később a törzsszövetség vezértörzsének nevévé vált. A magyarba került népnév tehát a következő történeti utat járhatta be: *Caesar* szn. → ir. *kesar* méltóságnév → k. ótör. *qasar* > *qazar* méltóságnév > törzsnév ~ ny. ótör. *qazar* ~ *xazar* méltóságnév > törzsnév > népnév → ma. *kazar* népnév > földrajzi név.

Mint fentebb láttuk, NÉMETH módszertana fölött eljárt az idő, de van olyan népnév, a *besenyő*, melynek magyarázata a NÉMETH által kijelölt nyomon folytatható tovább.

A *besenyő* népnév tőalakban és képzett formában is számos magyar helynévben maradt fenn (okleveles és helynévi előfordulásait lásd GYÖRFFY 1990: 123–169, RÁCZ 2011: 17–27, 2016: 35–37). A népnévi eredetű helynév nyelvi hovatartozásának tárgyalásához azonban elég, ha egy előfordulását vesszük górcső alá: *Besenyőd:* 1214/1550: *Beſeneud* hn. A *besenyő* népnév *-d* képzős származéka (FNESz.), melyet NÉMETH a következőképpen értelmez morfológiailag: *Besenyő* < *bečenek* < *Beče* 'személynév'+ *-ne* (kicsinyítő képző) + *-k* (képző közelebbről nem azonosított funkcióval) (1930/1991: 90). A TESz. némileg eltérő módon tárgyalja a népnevet: *Besenyő* hn. és szn. ← **bäčänäγ* ~ *bäšänäγ:* ótörök eredetű. A *Bäčä* személynév kicsinyítő képzős változata (TESz.). A probléma a kicsinyítő képzővel van. ERDAL az ótörök írott szövegekből csak *-(A)n* kollektívumképzőt mutat ki (1991: 91–92), de példái között egyetlen ótörök népnév sem szerepel, csak maga a 'nép' jelentésű *bodun* szó. Nincs *-n-* vagy *-ne-* alakú kicsinyítő képző sem a keleti ótörök írott forrásokban. A NÉMETH által idézett mai oguz *čepni* törzsnév nevében előforduló *-ni* elem és egyáltalán maga a törzsnév török eredete pedig történetileg nem bizonyított.

A *besenyő* népnév egy belső 11. századi keleti ótörök forrásban fordul elő *bäčänäk* alakban, az összes többi forrásadat a török világon kívülről származik: ar.-pe. *bäčänäk,* lat. *Bisseni, Bessi Pizenaci,* görög *Patzinakoi*, grúz *pačinak-i,* örm. *Pacinnak* 'törzsnév' (GOLDEN 1992: 264). Amint látható, a szónak a latin forrásokban van egy rövid változata, más helyeken a szó képzett. A rövid, latin források által megörökített *Bessi* alak megfeleltethető egy ótörök *bäčä* 'ragadozómadár' szó (vö. WOT. 120) latin többes számú alakjának, melyből alakulhatott egy ótörök totemisztikus eredetű személynév (lásd NÉMETH 1930/1991: 90), majd törzsnév, amint azt GYÖRFFY (1990: 105) már felvetette, de e szó ujgur összetett méltóságnév kezdő elemeként (*bäčä-apa-ičräki*) is adatolt (RÁSONYI–BASKI 2007: 129). Idáig NÉMETH etimológiai ötlete igazolást nyert. Azonban a képzett alak NÉMETH által kijelölt morfémái nem azonosíthatóak pontosan az ótörök alapján. A *bäčänäγ* < *bäčänäk* nem vezethető le a *bäčä* kicsinyítő képzős származékaként. Mindez azt jelenti, hogy itt két névvel van dolgunk. A másik, hosszú alak etimológiai magyarázatára RÓNA-TAS tett javaslatot (WOT. 121–122). Véleménye szerint ez a népnév abból a nyugati ótörök *baǰanak* 'sógor' jelentésű rokonsági terminusból alakult, mely a csuvasban és pár keleti török nyelvben őrződött csak meg. (Ugyanilyen jelentéssel *baǰa* alak létezik a mongolban korai nyugati ótörök jövevényszóként.) A török adatok mindegyikében szóközépi *-ǰ-* fordul elő, ami legalábbis szokatlan az ótörökben. (Hasonló eset a nyugati ótörökbe került, végső fokon kínai eredetű vándorszóban fordul elő: *ǰinǰü* 'gyöngy',

WOT. 402). A magas és mély hangrendű alakok történeti viszonyának pontosabb tisztázása pedig további kutatást igényel.[3]

A török eredetűnek feltett helynevek között a következő alcsoport nem névtipológiai, hanem etimológiai szempontból különbözik az eddigiektől.

6. A „kettős névadás" esete

A most következő nevek névtipológiai szempontból a török méltóságnevekkel alakult személynévi eredetű helynevekhez visznek vissza. Ezt a típust még GOMBOCZ nevezte meg. Példái között felsorolta az *Üllő* helynevet, melyet a keleti török *ilig* méltóságnévi eredetű személynévből származtatott. Az *ilig* 'uralkodó, fejedelem' méltóságnévről megjegyzi, hogy *Iélεχ* alakban Konstantinos is megörökítette Árpád fiának neveként, de ez csak egy tökéletlen írásképe az *ilig*-nek (GOMBOCZ 1915: 47–48). A görög íráskép hitelességét 10. és 13. századi muszlim források vonatkozó adataival igazolta GOLDEN (1980: 184–185). Az arab betűs írásképek lehetséges kiejtett formáiként GOLDEN **yilik* ~ **yilig* vagy **yelek* ~ *yeleg* alakokat ad meg. Az *Üllő, Ilig* és *Yelex* viszonyát a 60-as, 70-es években többen vizsgálták, ezeket foglalta össze a FNESz.: *Üllő* 'helység Pest megyében Budapesttől DK-re': 1332*: Illew* hn., 1452: *Illew* hn.; 950 előtt: *Iélεχ* szn. (Konstantinos); 1139/1329*: vleu* szn., 1252: *Yllw* szn. (ÁÚO. 7: 398) < ótör. *elig* (FNESz.).[4]

Ezt követően LIGETI LAJOS úgy értelmezte a forrásadatokat, hogy az *Üllő* helységnévhez kétféle ótörök méltóságnév rendelhető. Az *Ilig* volt a keleti ótörök (vö. *ellig* 'having a realm', CLAUSON 1972: 141 < *el* 'birodalom'+ *-lig*), ahol a *-lig* ellátottságképző (vö. ERDAL 1991: 139–155) szóvégi *-g* hangjának a spirantizálódása a magyarban játszódott le, a *Yelex* pedig a szókezdő *y*-protézis miatt a csuvasos kritérium hordozója: *Üllő* < *illeγ* < óma. *illeg* ~ *ilig* ← keleti ótörök (besenyő?) *illig* < ótör. *el-lig* 'uralkodó', míg *Yelex* < óma. *yelex* ← kabar-kazár **yiliγ* < *el-lig* 'király < államszervezettel rendelkező' (LIGETI 1979: 457). Szerinte az *Üllő* és a *Yelex* viszonya a kettős névadás esete. LIGETI Árpád fiának nevét eleinte kabar eredetűnek gondolta (i. h.), majd álláspontját később kazárra módosította (1986: 94).

A modern turkológia LIGETI vélekedésével szemben nagyszámú példán bizonyította (WOT. 1080–1082), hogy az ótörök szóvégi *-g* spirantizálódása majd

[3] A besenyő etnogenezisről a legújabb összefoglalót lásd PILIPČUK 2017.

[4] Megjegyzendő, hogy a FNESz. tévesen ugyanezen ótörök méltóságnévhez kapcsolja etimológiailag az *Ilk* földrajzi nevet: *Ilk* 'helység Szabolcs-Szatmár megyében Vásárosnaménytól nyugatra' (1322: *Elk,* FNESz.). Feltehetőleg török eredetű szn.-ből keletkezett magyar névadással. Előzménye az ótör. *elig* 'kormányzó, uralkodó' (FNESz.). Ez a származtatás azért nem lehetséges, mert etimologikus szóvégi *-g*-nek történetileg sem a törökben, sem a magyarban nem lehet *-k* a fejleménye.

vokalizálódása nyugati ótörök sajátosság is, így mind az *Üllő*, mind a *Yelex* származhat a kazárból: ny. ótör. **el-lig* méltóságnév > *illig* > kazár *illiγ* > **yilliγ* → óma. *yeleγ* méltóságnév > személynév, vö. *Ιέλεχ* (Konstantinos) (WOT. 2011: 1170), illetve ny. ótör. **el-lig* méltóságnév > **illig* > kazár **illiγ* méltóságnév → óma. *Illeγ* személynév > *Illeü* személynév > helynév >> *Üllő.* A kétféle kazár hangalak a kölcsönzés idején mindössze annyiban különbözött egymástól, hogy a nyugati ótörökben épp megjelenő *y-* protézis (más szóval az *i-* > *yi-* változás) az egyik területi változatban (kazár **illiγ*) az adott szót még nem érintette, míg a másik területi változatban (kazár **yilliγ*) már lezajlott. A *-g* > *-γ* változás magyar régiségkritérium és ogur hangtani kritérium egyidejűleg.

7. Nyugati ótörök közszói kölcsönzéssel alakult helynevek

Végül a török eredetűnek feltett helynevek utolsó típusát a közelmúltban RÓNA-TAS ANDRÁS vetette fel. Az ide tartozó nevek olyan magyar helynevek, amelyek nyugati ótörök eredetű magyar közszóból származnak. RÓNA-TAS ANDRÁS nagymonográfiájában a nyugati ótörök közszói kölcsönzéssel alakult személynévi vagy foglalkozásnévi eredetű helynevekre hívja fel a figyelmet azzal, hogy a köznevek etimológiai szócikkeinek elején, a magyar történeti adatok között idézi a közszavak földrajzi nevekben vagy személynévként megőrzött formáit. Ezek puszta személynévi, illetve foglalkozásnévi eredetűek, vagy helynévképzővel alakult nevek lehetnek. A török köznévi eredetű helynevek jelentős részét a FNESz. is adatolja, de pontos eredetüket a WOT. rekonstruálja:

Buza 'romániai helység Erdélyben Szamosújvártól (Gherla) délkeletre' (1220/1550: *Buza,* Gy. 2: 63) helynév. Az alapjául szolgáló szn. a ma. *búza* növénynévből való (FNESz.).

Búza személynév (1213: *búza,* ÁSz.) < óma. **būza* ← ny. ótör. **buγδay* (vö. k. ótör. *bugday* 'wheat' WOT. 186). A ma. főnév intervokális *-z-* mássalhangzója a nyugati ótörök *-d-* > *-δ-* > *-z-* > *-r-* változás *z* fokát őrzi.

Csősz 'helység Fejér megyében Székesfehérvártól délre' (1192/1374/1425: *Cheusci*, Gy. 2: 358). A ma. *csősz* foglalkozásnévből származik. A ma. főnévnek az Árpád-korban '(királyi) kikiáltó, hírvivő, hirdető' volt a jelentése. A magyarba a *csősz* főnév a török nyelvekből került (FNESz.).

A foglalkozásnév a magyarban nyugati ótörök jövevényszó: *Csősz* helynév < ma. *csősz* foglalkozásnév < óma. **čäüš* foglalkozásnév ← ny. ótör. **čäwiš* (k. ótör. *čabïš, čavuš* 'army commander' WOT. 271).

Diós 'romániai helység Erdélyben Kolozsvártól (Cluj-Napoca) észak-északnyugatra; *Deuşu* (1283/1414/1568: *Gyos,* Gy. 3: 346). A ma. *dió,* R. *gyió* fanévnek az *-s* képzős mn.-i származékából alakult. Olyan falura utal, mely diófával benőtt helyen található (FNESz.).

A *dió* szó nyugati ótörök jövevényszó a magyarban: *dió* < **ǰïwo* < **ǰïγaᵤ* < **ǰïγaγ* ← ny. ótör. **ǰïγaγ*, *ǰaγaγ* (vö. k. ótör. *yagak, yaŋak yïŋak* 'nut walnut',

WOT. 294). A *dió* alak a nyugati ótörök szókezdő *ǰ-* ómagyar kori megőrződésére, majd későbbi dezaffrikálódására példa. Az *-aγ* > *-aų* > *-ó* változás a szó végén nyugati ótörök hangtani kritérium és magyar régiségkritérium egyidejűleg.

Gyapjú 'romániai helység Nagyszalonta (Salonta) és Nagyvárad (Oradea) között; *Gepiu* (1332–1337, Gy. 1: 621). Talán a ma. *gyapjú* 'göndör szőrzet' főnévből keletkezett, esetleg személynévi áttétellel (FNESz.).

A helynév a ma. *gyapjú* főnév tőalakjából származik: ma. *gyapjú* < óma. **ǰapγu* ← ny. ótör. **ǰapaγu* (vö. k. ótör. *yapagu* 'a thick mass of wool', WOT. 366). Az ótörök szókezdő *ǰ-* ma. *ď* [*gy-*] megfelelése nyugati ótörök hangtani kritérium.

Ökrös 'romániai helység az Alföld peremén Nagyszalontától (Salonta) délkeletre; *Ucuriş* (1344: *Vkrus,* FNESz.). A ma. *ökrös* 'ökrökkel foglalkozó, rendelkező, ökröket tartó' melléknévből keletkezett (FNESz.).

A melléknév töveként szolgáló főnév az *ökör*, mely nyugati ótörök jövevényszó a magyarban. Ma*. ökör* < **ökür* < **ükür* ← ny. ótör. **ökür,* vö. k. ótör. *öküz* 'ox' (WOT. 662–667). A szó nyugati ótörök hangtani kritérium (rotacizmus) hordozója.

Szakál (1284/1410 *Zakal,* Gy. 1: 663) helynév, *Zacal* (+1085, ÁSz) személynév. A *szakál* szó nyugati ótörök jövevényszó a magyarban: *szakál* < óma. **sakal* ← ny. ótör.**sakal* (vö. k. ótör. *sakal* 'beard', WOT. 758).

Tinód 'romániai helység Élesdtől (Aleşd) keletre; *Tinăud* (1274>1340: *Tynod* Gy. 2: 187). A helynév a ma. *tinó* 'ivartalanított bikaborjú' fn. *-d* helynévképzős származéka (FNESz).

A *tinó* nyugati ótörök jövevényszó a magyarban: *tinó* < óma. **tana* ← ny. ótör. **tana* (középtör*. tana* 'calf'). A szó indoiráni jövevényszó a nyugati ótörökben (WOT. 909).

Amint az a felsorolt nevek alapjául szolgáló töveket tárgyaló etimológiai szócikkek érveléséből nyilvánvaló, a helynevek köznévi tőalakjai már a magyar nyelvbe beépült ótörök jövevényszavak voltak, mielőtt belőlük a személynévi, foglalkozásnévi eredetű helynevek létrejöttek volna.

8. Összegzés

A fent bemutatott kutatás eredményeit négy pontban lehet összefoglalni.

1. A korai ómagyar nyelvben a végső soron török előzményre visszavezethető, de több esetben valójában magyar névadással akalult földrajzi neveknek 6 fő típusának 9 alvariánsát tudjuk kimutatni.

2. A keleti ótörök alakokra és a nyugati ótörök ogur és kazár változataira visszamenő nevek a magyarság honfoglalás előtti nyelvéből jöttek a Kárpát-medencébe név- vagy szókölcsönzéssel.

3. A nyugati ótörök dunai bolgár és avar változataira visszavezethető neveket a magyarság a Kárpát-medencében vette át a helyi lakosság nyelvéből.

4. A honfoglalókkal betelepülő keleti népcsoportok nem hagytak maguk után török helynévképzési mintákat követő helyneveket.

Helyneveket létrehozó török nyelvű népcsoportként csak a kunok jelennek meg a tatárjárás előtt és pár évvel később a Kárpát-medencében. A kunok betelepülését követően a nomád életformáról a letelepült életformára történő váltás során keletkezett helynévi anyag hivatalos okiratokban való korhű dokumentációja igen csekély mértékű és alig kutatott (RÁSONYI 1927, 1957–1958, 1966). Mindaz, ami a mai kun helynévkutatás számára még hozzáférhető, az zömében a kunok 16. századi elmagyarosodása után, a kunok már magyarul beszélő leszármazottai körében hagyományozódott kun szubsztrátumnyelvi töredék: családnevek, tájszavak és földrajzi nevek. A tulajdonnévi és helynévi anyag felgyűjtésében és kutatásában születtek értékes eredmények (MÁNDOKY 2012: 182–186, BASKI 2024: 138–149). További eredmények a kun helynévanyag kutatásában az eddig nyelvtörténetileg feldolgozatlan Mária Terézia korabeli és annál későbbi katonai térképek mikrotoponímáinak vizsgálatától várhatók.

Rövidítések

ar.-pe.: arab-perzsa
bask.: baskír
blg.: (szláv) bolgár
csuv.: csuvas
egyh. szl.: egyházi szláv
hak.: hakasz
fn.: főnév
hn.: helynév
ir.: iráni
kai-h.: kaj-horvát
kkipcs.: középkipcsak
k. ótör.: keleti ótörök
kzk.: kazak
ma.: magyar
mong.: mongol
ny. ótör.: nyugati ótörök
óma.: ómagyar
ótör.: ótörök
örm.: örmény
ősma.: ősmagyar
őstör.: őstörök
szh.: szerbhorvát
szlov.: szlovén
szn.: személynév
tat.: kazányi tatár
tkm.: türkmén
volg. bulg.: volgai bulgár
volg. bulg.$_2$: a volgai bulgár nyelv központi nyelvjárása
volg. bulg.$_3$:a csuvas nyelv volgai bulgár nyelvjárási előzménye

Irodalom

A. = NAGY IMRE szerk., *Anjoukori okmánytár 1–6.* Budapest, 1878–1891. TASNÁDI NAGY GYULA szerk., *Anjoukori okmánytár 7.* Budapest, 1920.

AGYAGÁSI KLÁRA 2019. *Chuvash historical phonetics.* Wiesbaden, Harrassowitz Verlag.

AGYAGÁSI KLÁRA 2021. A központi kazányi tatár nyelvjárás volgai bulgár elemeinek kontaktusnyelvészeti státuszához. *Keletkutatás 32/2:* 25–34.

AGYAGÁSI KLÁRA 2024. A baskír nyelv helye a török nyelvek között, és a baskír nyelv volgai bulgár kapcsolatai. In: KLIMA LÁSZLÓ–TÜRK ATTILA szerk., *Magna Hungaria nyomában – baskírok és a baskír nép szerepe a magyarok korai történetében.* Budapest, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Martin Opitz Kiadó, HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont. 55–71.

ÁSz. = FEHÉRTÓI KATALIN, *Árpád-kori személynévtár. (1000–1301).* Budapest, Akadémiai Kiadó, 2004.

ÁÚO. = WENCZEL GUSZTÁV, *Árpádkori új okmánytár 1–12.* Pest, [később] Budapest, 1860–1874.

BASKI IMRE 2024. *Advancements in Turkology. Selected writings and lectures (1979–2024).* Budapest, Bíró family Printing and Publishing.

BAZIN, LOUIS 1983: Pour une nouvelle hypothèse sur l'origine des Khazars. *Materialia Turcica 7/8 (1981–1982):* 51–71.

BEŠEVLIEV, VESELIN 1963. *Die Protobulgarischen Inschriften.* Berliner Byzantinische Arbeiten 23., De Gruyter.

BOESCHOTEN, HENDRYK 2022. *A dictionary of Early Middle Turkic.* Leiden–Boston, Brill.

CLAUSON, sir GERARD 1972. *An etymological dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish.* Oxford, Clarendon Press.

Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában 1–3., 5.* Budapest, 1890–1913.

CsRSz. = Скворцов, М. И., *Чувашско-русский словарь. Издательство «Русский язык».* Москва, 1982.

DOERFER, GERHARD 1965. *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen 2.* Wiesbaden, Harrassowitz Verlag.

DOERFER, GERHARD 1967. *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen 3.* Wiesbaden, Harrassowitz Verlag.

DRIMBA, VLADIMIR 1973. *Syntaxe comane.* Bucureşti–Leiden.

ERDAL, MARCEL 1991. *Old Turkic Word Formation 1–2.* Wiesbaden, Harrassowitz Verlag.

ERDAL, MARCEL 1993. *Die Sprache der wolgabolgarischen Inschriften.* Wiesbaden, Harrassowitz Verlag.

FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára 1–2.* Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988.

GABAIN, ANNAMARIE 1959. Die Sprache des Codex Cumanicus. In: DENY, JEAN et al. szerk., *Philologiae Turcicae Fundamenta.* Wiesbaden, Franz Steiner Verlag. 46–73.

GOLDEN, PETER B. 1980: *An historico-philological inquiry into the origins of the Khazars 1–2.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

GOLDEN, PETER B. 1992. *An introduction to the history of the Turkic peoples.* Wiesbaden, Harrassowitz Verlag.

GOMBOCZ ZOLTÁN 1912. *Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache.* Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 30. Helsinki, Société Finno-Ougrienne.

GOMBOCZ ZOLTÁN 1915. *Árpádkori török személyneveink.* A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 16. Budapest.

Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza 1–4.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1963–1998.

GYÖRFFY GYÖRGY 1990. *A magyarság keleti elemei.* Budapest, Gondolat Kiadó.

HAMMER-PURGSTALL, JOSEPH 1840. *Geschichte der Goldenen Horde in Kiptschak, das ist: Der Mongolen in Russland.* Pesth, Hartleben.

HELIMSZKIJ, JEVGENYIJ 1993. Хелимский, Е. А., Ранняя славянская христианская терминология в венгерском языке. In: Н. И. Толстой szerk., *Славянское языкознание. XI Международный съезд славистов. Братислава, сентябрь 1993 г. Доклады российской делегации.* Москва, Наука. 46–64.

KNIEZSA ISTVÁN 1974. *A magyar nyelv szláv jövevényszavai 1–2.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

KRISTÓ GYULA–MAKK FERENC–SZEGFŰ LÁSZLÓ 1973, 1974. *Adatok a „korai" helynevek ismeretéhez 1–2.* Acta Historica Szegediensis. Tomus 44, 48. Szeged.

LIGETI LAJOS 1967. Turkológiai megjegyzések szláv jövevényszavainkhoz. *Magyar Nyelv 63:* 427–441.

LIGETI LAJOS 1979. Régi török eredetű neveink III. In: SCHÜTZ ÖDÖN szerk., *A magyar nyelv török kapcsolatai és ami körülöttük van 2.* Budapest, Kőrösi Csoma Társaság, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára. 442–469.

LIGETI LAJOS 1986. *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

LESSING, FERDINAND 1960. *Mongolian–English dictionary.* Berkeley–Los Angeles, University of California Press.

MÁNDOKY KONGUR ISTVÁN 2012. *Kunok és magyarok.* Közzéteszi MOLNÁR ÁDÁM. Budapest, Molnár Kiadó.

MELICH JÁNOS 1925–1929. *A honfoglaláskori Magyarország.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.

MES. = *Monumenta ecclesiae Strigoniensis 1–2.* Ordine chronologico disposuit, dissertationibus et notis illustravit FERDINANDUS KNAUZ. *3.* Collegit et edidit LUDOVICUS CRESCENS DEDEK. Strigonii, 1874–1924.

MORAVCSIK GYULA 1984. *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

NÉMETH GYULA 1930/1991. *A honfoglaló magyarság kialakulása.* Második, bővített és átdolgozott kiadás. Közzéteszi BERTA ÁRPÁD. Budapest, Akadémiai Kiadó.

ORTVAY TIVADAR 1894. *Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején a pápai tizedjegyzékek alapján feltüntetve 1.* Budapest.

PILIPČUK JA. V. 2017. Пилипчук, Я. В. , Этногенез и миграции Печенегов. *Archivum Eurasiae Medii Aevi 23:* 207–256.

PRITSAK, OMELJAN 1955. *Die bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren.* Wiesbaden, Harrassowitz Verlag.

RÁCZ ANITA 2011. *Adatok a népnévvel alakult régi településneveink történetéhez.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 19. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.

RÁCZ ANITA 2016. *Etnonimák a régi magyar településnevekben.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 37. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.

RÁSONYI LÁSZLÓ–BASKI IMRE 2007. *Onomasticon Turcicum 1–2.* Bloomington, Indiana University.

RÁSONYI NAGY LÁSZLÓ 1927. Török eredetű helynevek. *Nyelvtudományi Közlemények 46:* 464–469.

RÁSONYI NAGY LÁSZLÓ 1957–1958. Les noms toponymiques Comans du Kiskunság. *Acta Linguistica 7:* 73–146.

RÁSONYI NAGY LÁSZLÓ 1966. A Kiskunság középkori helyneveihez. *Magyar Nyelv 62:* 164–170.

RÓNA-TAS ANDRÁS 1976. A Volga-Bulgarian Inscription from 1307. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae 30:* 153–186.

RÓNA-TAS ANDRÁS 1982. A kazár népnévről. *Nyelvtudományi Közlemények 84:* 349–380.

RÓNA-TAS ANDRÁS 1983. Újabb adatok a kazár népnév történetéhez. *Nyelvtudományi Közlemények 85:* 126–133.

RÓNA-TAS ANDRÁS 1990. Die Inschrift des Nadelbehälters von Szarvas. *Ural-Altaische Jahrbücher (N. F.) 9:* 1–30.

RÓNA-TAS ANDRÁS 1996a: An „Avar" word: *terem*. In: BERTA ÁRPÁD–BRENDEMOEN, BERNT–SCHÖNIG, CLAUS szerk., *Symbolae Turcologicae. Studies in honour of Lars Johanson on his sixtieth birthday.* Transactions 6. Stockholm, Swedish Research Institute in Istanbul. 181–188.

RÓNA-TAS ANDRÁS 1996b. *A honfoglaló magyar nép.* Budapest, Balassi Kiadó.

TYENYISEV 2001. Тенишев, Эдгем Рахимович, *Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Лексика.* Второе издание, дополненное. Москва, Наука.

TESz. = BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–3.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967–1976.

TOGAN, A. ZEKI VALIDI 1939/1966. *Ibn Faḍlān's Reisebericht.* Leipzig, Deutsche Morgenländische Gesellschaft. Reprint: Nendeln, Liechtenstein.

TRSz. = Мустафаев, Э. М.–Э. Старостов, Л. Н., *Турецко-русский словарь.* Москва, Издательство «Русский язык», 1977.

VárReg. = KARÁCSONYI JÁNOS–BOROVSZKY SAMU, *Az időrendbe szedett váradi tüzespróba-lajstrom az 1550-iki kiadás hű másával együtt.* Budapest, 1903.

WILKENS, JENS 2021. *Handwörterbuch des Altuigurischen.* Herausgegeben von der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen. Göttingen, Universitätsverlag Göttingen.

WOLFRAM, HERWIG 1979. *Conversio Bagoariorum et Carantanorum. Das Weissbuch der salzburger Kirche über die erfolgreiche Mission in Karantanien und Pannonien.* Wien–Köln–Graz, Böchlaus Nachf.

WOT. = RÓNA-TAS ANDRÁS–BERTA ÁRPÁD, *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian 1–2.* Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 2011.

Reassessment of Turkic Toponymic Etymologies in the Carpathian Basin

The present study has two objectives. First, it aims to compile a typology of place names in the Carpathian Basin that have been presumed to be of Turkic origin in the earlier secondary literature. Accordingly, it distinguishes six principal categories of such toponyms. Second, it seeks to demonstrate how the advances achieved in recent decades within the field of historical Turkology have modified the conclusions of toponymic interpretations published in the twentieth century. Through the phonological analysis of sixteen geographical names, the study illustrates that significant new findings published in 2011 concerning the phonology of the Western Old Turkic language variety. In some cases the author refutes the hypotheses underlying earlier explanations of place names and in other instances she provides evidence in support of new etymological interpretations.

Dudás Előd

Magyar–déli szláv nyelvi kapcsolatok a középkorban*

1. Bevezetés

Nem csupán szakmai, de tágabb körben is köztudott, hogy a magyar nyelvet közvetlenül a honfoglalást követően jelentős szláv nyelvi hatás érte. Erről vall a magyarba került nagyszámú szláv jövevényszó, amelyek feldolgozását KNIEZSA ISTVÁN (1955) végezte el. Munkája kiemelten fontos mérföldkő volt a hazai szlavisztikában, de tágabb értelemben a magyar nyelvtudományban is, hiszen a nagy elődök, Asbóth Oszkár és Melich János nyomán haladva adott átfogó és a tudomány akkori állása szerinti legpontosabb képet a magyar nyelv szláv jövevényszavairól. Az elmúlt évtizedekben ZOLTÁN ANDRÁS kutatásaival és eredményeivel bővültek ezen ismereteink (2024), főként a magyar–szláv nyelvi érintkezések korai szakaszára vonatkozóan. Így ma már tudjuk, hogy a magyarok a Kárpát-medencébe való érkezésük után az itt élő pannóniai szlávokkal kerültek kapcsolatba, akik azonban nyelvi szempontból nem voltak egységesek, mivel szláv jövevényszavaink hangtani jellemzői nyugati szláv (pl. *rab, villa*), nyugati–középső déli szláv[1] (pl. *lencse, ragya*) és keleti déli szláv[2] (pl. *mezsgye, mostoha*) jellegzetességeket őriznek, illetve ilyen eredetre utalnak (lásd ZOLTÁN 2017: 3–5). Emellett az is bizonyított, hogy a honfoglalás korában a magyarba került szláv jövevényszavak szubsztrátum jellegűek (ZOLTÁN 2024: 19).

A magyar nyelvet ért intenzív szláv nyelvi hatás minden bizonnyal a magyar feudális állam megszilárdulásának idejéig, azaz a 11. század végéig tartott (HADROVICS 1989: 13). A 12. századtól kezdve fordulat állt be a magyar–szláv nyelvi érintkezésekben, és immáron a magyar kezdett el a szomszédos szláv nyelvekre hatni (HADROVICS 1989: 13). Jelen dolgozatban a déli szláv nyelveket ért közép-

* A tanulmány az MTA 200 ünnepi programsorozat keretében rendezett Nyelvek és népek a középkori Magyarországon című konferencián 2025. június 12-én elhangzott előadás szerkesztett változata.

[1] ZOLTÁN ANDRÁS hivatkozott tanulmányában a déli szláv, azon belül is a horvátok és szlovénok elődeinek nyelvjárása megfogalmazást használja.

[2] ZOLTÁN ANDRÁS hivatkozott tanulmányában a bolgár jellegű vagy bolgár(szláv) kifejezést használja.

DOI: 10.35528/Helynevtort/19/07

kori magyar nyelvi hatást, annak történelmi keretét kívánom bemutatni, és a lehetőségekhez mérten konkrét példákkal, azaz magyar jövevényszavakkal igazolni a középkorban a déli szomszédaink nyelveit, nyelvjárásait ért magyar hatást.

2. A déli szláv nyelvek

A szláv nyelveket hagyományosan három nagy csoportra, keleti, nyugati és déli szláv nyelvekre szokás osztani. A déli szláv nyelvek szinkrón szempontból további alcsoportokba sorolhatók.

Nyugati déli szláv nyelv a szlovén. Első nyelvemlékei a 972 és 1038 között keletkezett *Freisingeni nyelvemlékek* (Brižinski spomeniki), amelyek egyúttal az első latin betűs szláv nyelvemlékek is. A szlovén nyelv fejlődése régiók szerint külön utakon járt, hiszen egészen a 19. század közepéig csupán regionális irodalmi nyelvek voltak (központi szlovén, karintiai szlovén, muravidéki szlovén, kelet-stájer szlovén). A 19. század derekán indult meg a szlovén nyelv egységesítése mentén a nyelv standardizációja, amelynek eredményeképp a század második felére kialakult a szlovén irodalmi nyelvi norma.

Középső déli szláv nyelvek a horvát, a szerb, a bosnyák és a montenegrói. A középső déli szláv nyelvterületen használatos standardot egészen az 1990-es évek közepéig szerbhorvát, ritkábban horvátszerb néven nevezték, amelynek sorsát voltaképpen a Jugoszláv Szocialista Föderatív Köztársaság (Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija) széthullása pecsételte meg, hiszen az ország megszűnésével egyúttal a közel 150 éves közös standard sem élt tovább, függetlenül attól, hogy az sosem volt teljesen egységes, mindig is voltak területi változatai (BUGARSKI 2005: 162; 2009: 137). A szerbhorvát kérdéssel kapcsolatban alapos áttekintést nyújt NYOMÁRKAY ISTVÁN (1997) tanulmánya, míg a jelenlegi nyelvi helyzettel kapcsolatban én magam írtam összefoglalást (DUDÁS 2024a). A középső déli szláv nyelvek történeti fejlődése a 19. századot megelőzően egészen más körülmények és lehetőségek között zajlott, azaz a közös standard kiépítésének idejéig ezek a nyelvek más-más úton jutottak el. Ebből a sokszínűségből kellett aztán egy egységes standardot teremteni, amely mint említettük, sosem volt teljesen egységes.

A horvátoknál az írásbeliség kezdetei a 9. századra tehetők. A középkort a többnyelvűség (latin, óegyházi szláv, horvát népnyelv) és több írásrendszer (glagolita, cirill, latin) használata jellemezte, amelyek egymással párhuzamosan voltak használatban, míg a 16. század végére egyértelművé vált a latin betűs írás térnyerése. A nyelvjárásokhoz kapcsolódóan a 15. századtól regionális irodalmi nyelvek fejlődtek, így ča-horvát, što-horvát és kaj-horvát (MOGUŠ 1993: 52), amelyek jelentős szépirodalmi művekkel, szótárakkal, grammatikákkal rendelkeztek, és így érte őket a 19. század egységesítő standardizációja.

A szerbeknél az írásbeliség szinte kizárólag az egyházon belül élt (HADROVICS 2000: 32), és az ortodox szlávoknál jellemző módon is alakult, azaz erős

egyházi szláv nyelvi hatás alatt állt. Ebbe idővel népnyelvi elemek keveredtek, így alakult ki a szerb-szláv (srpskoslovenski) nyelvváltozat, amely egészen a 18. századig volt használatban (IVIĆ 1986: 111). Ekkor a szerb egyház kapcsolatai egyre szorosabbá váltak az orosz ortodox egyházzal, amelynek nyelvi következménye is volt: a szerb-szlávot felváltotta az orosz-szláv (ruskoslovenski), azaz az oroszos típusú egyházi szláv nyelv (IVIĆ 1986: 163). A 18. század második felében, a felvilágosodás eszméinek hatása alatt jelentette meg műveit DOSITEJ OBRADOVIĆ (1783), aki szerint népnyelvi alapokra kell támaszkodni, ha valaki szerb nyelven akar írni. A 18–19. század fordulójára ráadásul kialakult egy szlavenoszerb (slavenosrpski) nyelvváltozat is, amelyet a magyarországi szerb polgárság beszélt, és az orosz-szláv, a szerb népnyelv és az orosz nyelv érdekes keverékének tekinthető (IVIĆ 1986: 171). A szerb nyelv története jelentős fordulatot vett VUK STEFANOVIĆ KARADŽIĆ munkásságának köszönhetően, aki nemcsak az első szótárat és nyelvtant jelentette meg (1814, 1818), hanem a szerb cirill betűs írást is modernizálta.

A bosnyákoknál gazdag középkori írásbeliség alakult ki (első nyelvemlék 1189-ből), amely szinte kivétel nélkül a cirill betűs írás helyi, nyugati változatához, a bosančica-hoz köthető. A törökök 1463-ban foglalták el Boszniát, és a török korszak egészen 1878-ig tartott, amikor az Osztrák-Magyar Monarchia annektálta Boszniát (JAHIĆ–HALILOVIĆ–PALIĆ 2000: 43). A 17. század során keletboszniai nyelvjárási alapon alakult ki irodalmi nyelvi hagyomány. A mai bosnyák standard a délszláv háborút (1992–1995) követően jött létre.

A montenegróiaknál az írásbeliség kezdetei a 12. századra tehetők, és a Cirill- és Metód-féle ó(egyházi)szláv hagyomány folytatásaként értelmezhetők. A 15. század végétől az írásbeliség nyelve a helyi, montenegrói nyelvjárásokon alapuló nyelvváltozat lett, amely egészen az 1830-as évekig maradt használatban (ČIRGIĆ 2011: 34–35). A montenegrói nyelv standardizációjának lehetőségét az önálló Montenegró létrejötte teremtette meg, amely 2007-ben az állam hivatalos nyelvének a montenegróit kiáltotta ki. Ezt az ugyanabban az évben megjelent alkotmányban is rögzítettek.

Keleti déli szláv nyelvek a bolgár és a macedón, illetve keleti déli szláv nyelv Cirill és Metód nyelve, a kihalt ó(egyházi)szláv is. Mivel a keleti déli szláv nyelvekkel a magyarnak nem volt szoros kapcsolata, így a továbbiakban csupán a nyugati és középső déli szláv nyelvterületről lesz szó.

3. A magyar–déli szláv nyelvi kapcsolatok eddigi kutatása

A magyar–déli szláv nyelvi kapcsolatok kutatásának a hazai szlavisztikában nagy hagyománya van, gazdag szakirodalommal rendelkezik, legalábbis a középső déli szláv nyelvterületre vonatkozóan. A magyar–szlovén nyelvi kapcsolatok kutatása nem volt ennyire középpontban, igaz ugyan, hogy a magyar hatás is csekélyebb volt, mint a középső déli szláv nyelvterületen.

A magyar–déli szláv nyelvi kapcsolatok kutatásához elsőként MUNKÁCSI BERNÁT (1882) járult hozzá egy tanulmánnyal. Szótárakból gyűjtött anyag alapján dolgozta fel a déli szláv (tulajdonképpen a horvát és a szerb) nyelvekbe került magyar szavakat. Röviden kitért egyes hangtani és szemantikai kérdésekre is, ám e munka kritikájaként róható fel, hogy sem a jövevényszavak koráról, sem pedig azok szóföldrajzi elhelyezkedéséről nem nyújt semmilyen információt (HADROVICS 1985: 40). Az első világháború idején a budapesti Horvát Nyelv és Irodalmi Tanszék akkori vezetője, SZEGEDY REZSŐ (1915) foglalkozott a kaj-horvát nyelvjárást ért magyar hatással, amelyet Nikola Krajačević 1663-ban megjelent evangéliumfordításai alapján dolgozott fel. Munkájában rövid áttekintést nyújtott a kaj-horvát regionális irodalmi nyelv történetéről és a magyar jövevényszavak mellett rámutatott a magyar mintára alakult tükörszavakra, továbbá egyes mondattani jelenségekre, amelyek esetében feltételezhető a magyar minta követése. KNIEZSA ISTVÁN (1935) egy hosszabb tanulmány elé szánt vázlatban foglalkozott a kaj-horvát keresztény terminológiával, amelyben a magyar jövevényszavakon kívül megemlíti azokat a tükörkifejezéseket is, amelyek magyar hatást mutatnak. Sajnos a hosszabb tanulmány nem készült el, ugyanakkor ez egy fontos lépcsőfok volt a magyar–horvát nyelvi kapcsolatok kutatásának történetében.

A horvátot és szerbet ért magyar hatás legszakavatottabb és legelhivatottabb kutatója kétségkívül HADROVICS LÁSZLÓ volt, aki évtizedeken át kutatta a nyelvi kapcsolatok különböző formáit (a jövevényszavak, a tükörszavak problémáit, valamint helyesírási kérdéseket). A téma történelmi és kultúrtörténeti hátterének megismerését a magyar–déli szláv szellemi kapcsolatokat bemutató kötete segíti (1944). A témához kapcsolódó első nyelvészeti témájú írása a magyar jövevényszavak szóföldrajzi elterjedését feldolgozó tanulmánya (1942). Az ezt követő évtizedekben számos munkája jelent meg a szerbhorvát (horvát és szerb) nyelv magyar jövevényszavairól és azok átvételének egy-egy részletkérdéséről. Több évtizedes kutatásait zárta le a szerbhorvát nyelv magyar jövevényszavairól szóló monográfiájának (1985) megjelentetésével, amely történeti-etimológiai szótár formájában ismerteti a jövevényszavakat, ugyanakkor bőséges bevezető fejezetek segítik az olvasót a témával való megismerkedésben. A szótári részt a magyar–horvát és a magyar–szerb nyelvi kapcsolatok történeti hátterének bemutatása, a forrásművek és a téma addigi kutatásainak ismertetése, a magyar szavak beilleszkedésének kérdése, a szóképzés, a tükörszavak problémájának ismertetése vezeti be. Az igényesen, bőséges példatárral ellátott szócikkeket a kötet végén a különböző mutatók zárják.

HADROVICS LÁSZLÓ mellett elsősorban NYOMÁRKAY ISTVÁNt kell kiemelnünk, aki rendszeresen írt a magyar–horvát nyelvi kapcsolatokról összefoglaló jelleggel (NYOMÁRKAY 1989a) általános ismereteket nyújtva, de önálló tanulmányt szentelt a régi kaj-horvát szótárak magyar elemeinek is (NYOMÁRKAY

2006). NYOMÁRKAY ISTVÁN foglalkozott a burgenlandi horvátot ért magyar hatással is (NYOMÁRKAY 1990), és önálló monográfiája jelent meg a horvát nyelvújításra gyakorolt magyar hatásról (NYOMÁRKAY 1989b), amelyben a magyar mintára képzett horvát tükörszavakat dolgozta fel. A burgenlandi horvátban lévő magyar szavakat is tartalmazza burgenlandi horvát nyelvtörténeti szótára (NYOMÁRKAY 1996). A burgenlandi horvátot ért magyar hatással újabban VIG ISTVÁN (2007) foglalkozott önálló tanulmányban. Egy nyelvtörténeti és egy háromnyelvű burgenlandi horvát–horvát–német szótárból gyűjtött össze 57 magyar jövevényszót, s dolgozta fel azokat önálló szócikkekben.

A magyar–horvát nyelvi kapcsolatok kutatása az elmúlt két évtizedben néhány újabb tanulmánnyal, könyvfejezettel bővült. Ezek közt elsőként kell említeni ŽAGAR-SZENTESI ORSOLYA (2005) tanulmányát, amely a magyar jövevényszavaknak a horvát nyelv rendszerébe való beilleszkedésével foglalkozik. Részletesen bemutatja a fonéma- és morfémahelyettesítést, amelyet számos példa illusztrál. Horvát részről elsősorban a magyar jövevényszavak státuszával, számával és jelentésváltozásaikkal kapcsolatban jelentek meg újdonságnak számító eredmények (GLUŠAC 2016, KATALINIĆ 2016), míg mások a magyar nyelven megjelent horvát nyelvtanokkal foglalkoztak (MLIKOTA–LEHOCKI-SAMARDŽIĆ 2021, ČIPANJ-BANJA 2024).

A magyar–szlovén nyelvi kapcsolatok első kutatója PÁVEL ÁGOSTON volt. A vashidegkúti (Cankova) szlovén nyelvjárás hangtanáról írt művében fogalmazta meg azt a gondolatot, hogy a magyar nyelv hatása elsősorban a szókincsben érhető tetten, de a hangtanban is vannak olyan jelenségek, amelyek leginkább magyar nyelvi hatással magyarázhatók (1909: 6). Később a kéziratban maradt vend nyelvtanában is megemlítette a magyar hatást, amelyet konkrét példákkal mutatott be a nyelvtan szókészletről szóló fejezetében (PAVEL 2013: 316–318). KNIEZSA ISTVÁN (1942/2000) szintén foglalkozott a muravidéki szlovén (nála hazai szlovén) nyelvet ért magyar hatással. Véleménye szerint a muravidéki szlovén „valósággal át van itatva magyar elemekkel" (1942/2000: 148). A témáról az első terjedelmesebb tanulmány MARIA PETROV-SLODNJAK (1978) nevéhez fűződik, aki tíz 18–19. századi forrás alapján gyűjtötte össze és dolgozta fel a magyar jövevényszavakat. Elmondható, hogy tanulmánya a téma első olyan feldolgozása, amely megpróbált részletesebb áttekintést nyújtani, és az általánosságok szintjén túllépve konkrét fonológiai, morfológiai és szóalkotási kérdéseket is tárgyalt. ZSILÁK MÁRIA (2003) a Beltinci tájszótár magyar jövevényszavait dolgozta fel. A jövevényszavakat fogalomkörök szerint csoportosította, de vizsgálta a fonéma- és morfémahelyettesítés eseteit is sokszor párhuzamba állítva azokat a szlovák nyelv magyar jövevényszavainak adaptációjával. Az elmúlt időszakban a muravidéki szlovén irodalmi nyelv magyar jövevényszavainak kutatása LUKÁCSNÉ BAJZEK MÁRIA (BAJZEK LUKAČ 2005, BAJZEK 2009) nevéhez kötődik. Mindkét

tanulmányban a Küzmics István 1771-es Újszövetség-fordításában fellelhető magyar hatással foglalkozott. Küzmics tudatos nyelvi purizmusa ellenére is számos magyar jövevényszó található a fordításban (BAJZEK LUKAČ 2005: 438). A négy évvel későbbi tanulmány bevezető része elsősorban a magyar–szlovén és szlovén–magyar nyelvi kapcsolatok eddigi szerény mértékű kutatásainak miértjére keresi a választ, míg a továbbiakban a fordítás magyar mintáit ismerteti, konkrét szövegrészletekkel igazolva, hogy a fordító használta a magyar nyelven megjelent korabeli evangélikus Szentírás-fordításokat.

A magyar–szlovén nyelvi kapcsolatok kutatása az utóbbi bő egy évtizedben néhány új tanulmánnyal gyarapodott, amelyek ezen kapcsolatok egy-egy részproblémáját tárgyalták (DUDÁS 2011a, 2011b, 2013, 2014a, 2015, 2016), továbbá két összefoglaló jellegű áttekintés is készült a magyar–szlovén nyelvi kapcsolatokról (DUDÁS 2014b, 2021). A sok-sok részkutatás lezárásának is tekinthető a muravidéki szlovén irodalmi nyelvet ért magyar hatásról szóló monográfia (DUDÁS 2024b), amely bevezető fejezeteiben a nyelvi kapcsolatok történeti hátterét, a magyar jövevényszavak beilleszkedését és átvételük idejét mutatja be, továbbá önálló fejezetben ismerteti a tükörszavakat, tükörfordításokat is. A kötet gerincét a magyar jövevényszavak történeti-etimológiai szótára adja, amely több mint 600 magyar eredetű szó etimológiai magyarázatát tartalmazza. Az etimológiai magyarázatokat gazdag példatár egészíti ki, amely 18–19. századi forrásokból származik. Minden magyar jövevényszót lehetőség szerint három példa szemléltet, mégpedig a forrásokban nyomon követhető legkorábbi és utolsó előfordulás, valamint egy, a két időpont közötti adat.

4. A déli szláv nyelvterület a középkorban

A mai déli szlávok őseinek legnagyobb része a feltételezett szláv őshaza területéről a Kárpátokon átkelve, a Kárpát-medencén keresztül érkezett meg a Balkán-félszigetre. Letelepedésük nem egy nagy összefüggő területet érintett, hanem a félsziget különböző részein jöttek létre szláv telepek. A szlovénok ősei a Keleti-Alpok területén és az ottani folyók vízgyűjtőjén telepedtek meg a 6. század utolsó évtizedeiben (ŠTIH–SIMONITI–VODOPIVEC 2008: 19–20).

A 7–8. században még nem beszélhetünk önálló szláv nyelvekről, csupán ősszláv dialektusokról, hiszen ez még az ősszláv korszak. Ugyanakkor ezen nyelvjárások között már megindult egyféle dialektológiai differenciálódási folyamat, amely a keleti, nyugati és déli szláv ágra való elkülönüléshez vezetett. Az egyes csoportok közötti különbségek hangtani jellegűek, bár természetesen voltak közös izoglosszák is, például a déli és nyugati ág között. A régebbi szlavisztikai szakirodalom az ősszláv korszak végét a 10. század végére tette, ám megerősödött az a vélemény, miszerint az ősszláv korszak utolsó egységes, azaz minden csoportot érintő hangváltozása — a redukált magánhangzók (jerek) kiesése vagy teljes értékű magánhangzóvá válása — jelenti magának az ősszláv korszaknak a

végét. Ez a folyamat a 12. század végére zárult le, de nyelvjárási szinten akár ennél sokkal tovább is maradhattak nyomai. A szlavisztikai szakirodalomban azonban használják az általános szláv korszak/nyelv kifejezést is, amellyel a klasszikus ősszláv korszak és az önálló szláv nyelvek kialakulása közötti időszakot, valamint akkori nyelvállapotát jelölik meg. Ez a kifejezés a hazai szlavisztikában egyáltalán nem honosodott meg.

Az ősszláv korszak lezárulta után már önálló szláv nyelvekről, valamint nyelvjárásokról beszélhetünk. A szlovénoknál élesen elkülönül az alpesi és a pannon régió, amelyek közül a magyaroknak csupán utóbbival volt kapcsolata, méghozzá a legkeletibb szlovén nyelvjárással, a muravidéki szlovénnal. A horvát nyelvterület a *mi?, mit?* jelentésű kérdő névmás alapján három nagy nyelvjárásra osztható: a ča-horvátra, a kaj-horvátra és a što-horvátra. Ezeken a nyelvjárásokon, — vagy pontosabban nyelvjárási csoportokon — belül számos további dialektus van. A bosnyák, montenegrói és szerb nyelvterület egészén a što nyelvjárás dialektusait beszélték, amelyek egyrészt különböznek a horvát nyelvterület što-dialektusaitól, másrészt közöttük is vannak különbségek, amelyek a nyelvi rendszer valamennyi szintjén megjelennek. A szerb nyelvterület délkeleti részén pedig egy önálló, a szomszédos što-dialektusoktól jelentős mértékben különböző nyelvjárást, a torlak nyelvjárást beszélik. Ez a nyelvjárás számos archaizmusával (az ősszláv jer és a szótagképző *-l* megőrzése) és a szerb nyelvjárásokra egyáltalán nem jellemző innovációjával (analitikus deklináció, az infinitivus elvesztése) (IVIĆ 1985: 110–111, LISAC 2003: 143) teljesen különbözik a nyelvterület többi részén használt nyelvjárásoktól, és a bolgárral, macedónnal mutat sok közös vonást.

A középkori nyelvjárási állapot ismertetése azért bír különös jelentőséggel, mert a magyar nyelv a középkorban ezekkel a nyelvjárásokkal volt kapcsolatban, a magyar eredetű elemek ezen nyelvjárások valamelyikében honosodtak meg. Kivételt csupán a torlak nyelvjárás jelent, amelynek a magyarral sem a középkorban, sem pedig később nem volt semmilyen kapcsolata.

5. Magyar–horvát nyelvi kapcsolatok

A déli szláv népek közül a magyaroknak a horvátokkal voltak a legintenzívebb és legszorosabb kapcsolatai, ami elsősorban geopolitikai okokkal magyarázható. A magyar–horvát kapcsolatok szempontjából döntő jelentőségűnek bizonyult, hogy az 1075 és 1089 között uralkodó Dmitar Zvonimir horvát király felesége I. Béla magyar király lánya, Ilona volt. Dmitar Zvonimir (1089-ben bekövetkezett) halála után Ilona fivére, Szent László magyar király igényt tartott a horvát trónra, és támadást indított Horvátország ellen. 1090-ben seregeivel el is foglalta Zágrábot, ahol püspökséget alapított. A zágrábi püspökséget az esztergomi érsekség alá rendelte, és így a magyar egyházszervezetbe kapcsolta be. Ugyanakkor Szent László nem tudta befolyását és uralmát kiterjeszteni a horvát területek egészére,

ez csupán utódjának, Könyves Kálmánnak sikerült. 1102-ben a magyar kútfőkben *Tengerfehérvár*-nak nevezett Biogradban írták alá a *Pacta Conventa* nevű dokumentumot, amely a horvát–magyar perszonálunió létrejöttét rögzítette. Ugyanekkor Könyves Kálmánt horvát királlyá is koronázták. Ettől kezdve egészen az első világháború végéig a mindenkori magyar király egyúttal horvát király is volt. Horvátország a perszonálunió kötelékében egészen a középkor végéig megőrizte szuverenitását és területi önállóságát. A több mint 800 éves államközösség természetesen kiváló körülményeket biztosított a magyar–horvát kapcsolatoknak, így a nyelvi kölcsönhatásnak is.

A horvát nyelvet ért magyar nyelvi hatás nem volt egyforma intenzitású a horvát nyelvterületen, ugyanis nyelvjárásonként eltérő mértékű magyar hatásról beszélhetünk. A legjelentősebb magyar hatással a kaj-horvát nyelvterületen, azaz a történelmi Zágráb, Varasd és Kőrös vármegyékben, Szlavónia nyugati részén, valamint a Muraközben számolhatunk. A kaj-horvátnak mint a magyar nyelvterülettel közvetlenül is érintkező nyelvjárásnak egyfajta közvetítő szerepe is volt a horvát nyelvterület más nyelvjárásai és távolabban fekvő területei felé. HADROVICS LÁSZLÓ szavaival élve a magyar jövevényszavak sokszor kaj-horvát szűrőn át jutottak el a távolabbi horvát nyelvjárásokba. A magyar hatás számottevő nyomot hagyott a szlavóniai što-horvát dialektusokban is, ám ez nem középkori, hanem későbbi, jellemzően 17–18. századi jelenség (1942: 106), így az itteni magyar jövevényszavak újabb, fiatalabb réteget képviselnek. A magyar jövevényszavak némelyike a ča-horvát nyelvjárásba is eljutott, amely a kaj-horváttal közvetlenül is érintkezik. Ča-horvát dialektusokat beszéltek az Isztriai-félszigeten, a Kvarner-öbölben, Észak-Dalmáciában, Közép-Dalmácia jelentős részén, valamint az északi és középső szigeteken. A *beteg* 'betegség', *rusag* 'ország', *šereg* 'sereg' szavak a gazdag horvát reneszánsz irodalmi művekben is adatolhatók. Magyar hatásról Dél-Dalmáciában és a déli szigeteken tulajdonképpen nem beszélhetünk, mivel ezekkel a területekkel a Magyar Királyságnak egyáltalán nem volt kapcsolata, így magyar jövevényszavak sem kerültek be az itt beszélt što-dialektusokba.

A magyar eredetű szavak nem ritkán több alakváltozatban is előfordulnak a horvát nyelvterület különböző részein. Mindez az adott szavak átvételének eltérő idejére utal. A magyar *város* főnév például a kaj-horvátban *varaš* alakváltozatban adatolt, míg a többi horvát nyelvjárásban mindenhol a *varoš* alakváltozat ismert. Ebben az esetben jól látszik, hogy a kaj-horvát *varaš* a régebbi átvétel, mivel ez az archaikusabb hangtani változat. Ezzel szemben a magyar *ország* főnév a kaj-horvátban és a szlavóniai što-dialektusokban *orsag* alakváltozatban ismert, míg a ča-horvát nyelvterületről a *rusag* alakváltozat adatolt. Ez utóbbi a régebbi, viszont okkal feltételezhetjük, hogy egykor a kaj-horvátban is meglehetett ez az alakváltozat, amelyet később kiszorított a modernebb *orsag* forma.

A jövevényszavak legrégibb rétegének feltárásában a magyar nyelvtörténet, vagyis a történeti hangtan és történeti szemantika nyújt segítséget. A magánhangzók nyíltabbá válása előtti állapotát tükrözik a *đunđ* 'gyöngy', *gumb* 'gomb', *(h)egeduš* 'hegedűs', *mertuk* 'mérték', *peruš* 'peres', *rusag* 'ország', *šipuš* 'sipos' magyar jövevényszavak (HADROVICS 1942: 109–111). Az egykori magyar diftongusokból alakulhatott egyes jövevényszavak *-ov* végződése: *aldov* 'áldozat', *akov* 'akó', *birov* 'bíró', *(h)alov* 'háló' (HADROVICS 1942: 113). A történeti szemantika nyújt segítséget a *beteg* főnév kapcsán is, ugyanis az a régi magyar 'betegség' jelentésben élt a horvátban. A példaként felsorolt magyar eredetű szavak tehát a jövevényszavak legrégebbi rétegét képezik, amelyre egyes hangalaki vagy szemantikai sajátosságok engednek következtetni. Ezek mellett középkori eredetű magyar jövevényszó a *šereg* 'sereg' és a *varaš* 'város' is, amelyek a horvát reneszánsz szerzők műveiben is előfordulnak.

6. Magyar–szlovén nyelvi kapcsolatok

A magyar–szlovén nyelvi kapcsolatok színtere a Muravidék volt. Ez a mai Szlovénia keleti, a Mura folyón túl fekvő része, amelyet északról az osztrák–szlovén, keletről a magyar–szlovén, míg délről a horvát–szlovén államhatár fog közre. Ez a terület a 9. században még ritkán lakott volt, a 11. század végére, valószínűleg 1090 körül, a magyar gyepű részévé vált (ZELKO 1996: 95–97). Ettől kezdve ez a Muráig húzódó terület egészen az első világháborút követő békedöntésig a Magyar Királyság, majd később az Osztrák-Magyar Monarchia részét képezte. A Muravidék északi része Vas vármegyéhez, míg a Muraszombattól délre fekvő része Zala vármegyéhez tartozott. A terület egyházigazgatási szempontból sem volt egységes, mert a Vas vármegyei rész a győri püspökség, míg a Zala vármegyei a zágrábi püspökség fennhatósága alatt állt. Ez a megosztottság az egész középkor folyamán fennmaradt. A magyar–szlovén nyelvi kapcsolatok szempontjából fontos megemlíteni e vidék magyar lakosságát is, amely elsősorban a déli végeken, Alsólendván és környékén, tehát a Hetés itt fekvő területein volt jelentős. Magyarok éltek az északi vidékeken is, mégpedig az Őrség néhány településén, Őrihodostól délre, a mai magyar–szlovén államhatár mentén. A magyar lakosság jelenléte feltételezi azt is, hogy már a kezdetektől, azaz a magyarok letelepedése óta kialakultak a közvetlen nyelvi kapcsolatok feltételei.

A Muravidéken beszélt szlovén nyelvjárás, a muravidéki szlovén, nagy fokú hasonlóságot mutat a tőle délre beszélt kaj-horvát dialektusokkal. A jelentős hasonlóság ellenére természetesen különbségek is megfigyelhetők, amelyek a nyelv valamennyi szintjén jelen vannak, mégis talán a hangtanban a legnyilvánvalóbbak. A muravidéki szlovénban van /ö/ és /ü/ fonéma, emellett nagyon gazdag diftongusokban is. E két fonéma a kaj-horvátban nincs meg, továbbá a diftongizálódás sem olyan erőteljes, mint a muravidéki szlovénban.

A muravidéki szlovén magyar jövevényszavaival kapcsolatban megállapítható, hogy hasonló réteg mutatható ki, mint a kaj-horvátban. Ennek oka egyrészt a magyar nyelvvel való közvetlen kapcsolatokban keresendő, amely a kaj-horvát esetében is fennállt, másrészt fontos hangsúlyozni, hogy a Muravidék déli része a zágrábi püspökséghez tartozott, amely tulajdonképpen teljes egészében lefedte a kaj-horvát nyelvjárásterületet.

A dél-muravidéki papok is elsősorban a zágrábi egyházmegyében végezték tanulmányaikat, tehát a keresztény terminológia magyar elemei vagy magyar hatást mutató latin eredetű elemei akár így is átkerülhettek a muravidéki szlovénba.

A jövevényszavak legrégibb rétegének feltárásában, csakúgy, mint a horvát esetében, a magyar történeti hangtan és szemantika nyújt segítséget (DUDÁS 2024b: 76–78). A magánhangzók nyíltabbá válása előtti állapotát őrizték meg a *džündž* 'gyöngy', *fotif/fotiv* 'fattyú' főnevek. A labializáció előtti állapotot tükrözik a *bin* 'bűn', *mertik* 'mérték' és *pišpek* 'püspök' szavak. A jövevényszavak legrégibb rétegébe tartozik a *varaš* 'város' főnév is, valamint a *jal* 'álnokság' és *beteg* 'betegség', amelyek a magyarban élő eredeti főnévi jelentést őrizték meg a mai melléknévi jelentés helyett. E két szó jelentésváltozásának történetéről részletesen HADROVICS ír (1992: 215–216).

7. Magyar–szerb nyelvi kapcsolatok

A magyar–szerb nyelvi kapcsolatok nem voltak annyira intenzívek és szorosak, mint a magyar–horvát vagy a magyar–szlovén kontaktusok. Ennek elsődleges oka, hogy a Magyar Királyságnak sokáig nem voltak közvetlen kapcsolatai a középkori szerb állammal. Ez részben a földrajzi távolsággal magyarázható, részben pedig azzal, hogy a szerbek az ortodoxia miatt Bizánc érdekszférájába tartoztak, míg a magyarok a kereszténység felvételével egyértelműen az európai kultúrkörhöz csatlakoztak, amely élesen elkülönült a keleti ortodox világtól.

A magyar–szerb kapcsolatokban a 14. század végén állt be jelentős fordulat. Ekkor Stefan Lazarevics szerb despota jelentős birtokokat kapott Luxemburgi Zsigmondtól a Bánátban, a Szerémségben, Temesvár és Arad környékén, majd később Szatmárban is (STEPANOVIĆ 2000: 8–9). Cserébe a magyar király azt várta, hogy a szerb martalócok megvédik a királyság déli határát a mindinkább veszélyt jelentő oszmán-törököktől. A magyar–szerb kapcsolatok majd csak a mohácsi vész után válnak rendszeresebbé, hiszen az azt követő évszázadokban nagy számban telepedtek meg szerbek a Magyar Királyság területén, ám ennek részletesebb tárgyalása már túlmutat a jelen írás keretein.

Mivel a magyar–szerb kapcsolatok szinte már csak a középkor utolsó száz évére váltak intenzívebbé, érthető, hogy a magyar jövevényszavak száma is jóval csekélyebb, mint a horvát vagy a muravidéki szlovén esetében. Csupán a *herceg* 'herceg', *rusag* 'ország', *šarkan* 'sárkány' és *varoš* 'város' jövevényszavak esetében állítható, hogy azok már a középkorban is megvoltak (NYOMÁRKAY 1989a:

304). Érdekes, hogy később már csak a *herceg* és *varoš* főnév maradt meg, mert a *rusag* archaikussá vált, a *šarkan* főnevet pedig kiszorította az azonos jelentésű török eredetű, végső soron perzsa *aždaja ~ aždaha*.

8. Magyar hatás a középkori Boszniában

A középkori Boszniával, amely 1463-ig, a török megszállásig volt önálló, a Magyar Királyságnak csupán alkalmi kapcsolatai voltak. Így természetesen a magyar nyelvi hatás sem volt olyan mértékű, mint a horvát nyelvterületen, amelyet szoros kapocs fűzött a magyarokhoz. Ráadásul a török hódítás nyomán kibontakozó iszlamizáció nem csupán vallási, hanem jelentős kulturális, sőt nyelvi változással járt (HADROVICS 1942: 107). A nyelvi változás úgy értendő, hogy a boszniai és hercegovinai nyelvjárásokat szinte elárasztották az oszmán-török jövevényszavak, amelyek között szép számmal vannak arab, perzsa eredetűek is. Ez a nyelvi hatás az élet minden területére kihatott. Így fordulhatott elő, hogy a középkorban még meglévő magyar eredetű *rusag* 'ország' szót kiszorította a *vilajet* (1942: 108). Erről a területről a középkorból még a *bir* 'bér', *helda* 'hölgy', *herceg* és a *varoš* főnév adatolható (HADROVICS 1985: 26). Az utóbbi két lexéma a bosnyákban napjainkban is használatban van.

9. Összefoglalás

A középkori magyar–déli szláv nyelvi kapcsolatoknak fontos művelődéstörténeti jelentőségük van, mivel arra utalnak, hogy a magyarok ebben az időben rendszeres kapcsolatban álltak déli szomszédaikkal, különösen a 12. századtól kezdődően. A nyelvi kapcsolatok a kaj-horvát és a muravidéki szlovén területen hagyták a legmélyebb nyomot, vagyis azokon a területeken, amelyek közvetlenül is érintkeztek a magyarokkal és a magyar nyelvvel. A Muravidék ráadásul a magyar állam- és egyházigazgatás fennhatósága alá tartozott, míg a kaj-horvát területeken a horvát–magyar perszonálunió és a zágrábi püspökségnek az esztergomi, később kalocsai érsekséghez való tartozása nyújtott alapot a közvetlen érintkezéseknek. A történeti hangtan és szemantika segítségével az is igazolható, hogy az említett két nyelvjárási régióban némely magyar jövevényszó sokkal korábban meghonosodhatott, mint azt az első írásos előfordulása jelzi. A kaj-horvát emellett távolabbi horvát nyelvjárások felé is közvetített némely magyar eredetű szót, hozzájárulva ezzel azok nagy fokú elterjedéséhez. A középkori Boszniával és Szerbiával csupán alkalmi kapcsolatai voltak a magyaroknak, így nem meglepő, hogy a középkorban csak néhány szó került át ezeknek a területeknek a nyelvjárásaiba. A magyar–déli szláv kapcsolatok a középkort követően is éltek, így a középkori viszonyok bemutatása a teljesség igénye nélkül születhetett csak meg. A magyar–déli szláv nyelvi kapcsolatok későbbi alakulásának és eredményeinek

ismertetése által nyerhető csak áttekintés arról, hogy a magyarnak milyen intenzív kapcsolatai voltak déli szomszédaink nyelveivel, és mennyi magyar jövevényszó, valamint magyar mintára alakult tükörszó, tükörkifejezés terjedt el ezekben a nyelvjárásokban, nyelvekben.

Irodalom

Bajzek Lukač, Marija 2005. Madžarske izposojenke v Küzmičevem prevodu Novega zakona. In: Jesenšek, Marko szerk., *Knjižno in narečno besedoslovje slovenskega jezika*. Maribor, Slavistično društvo. 436–448.

Bajzek Mária 2009. Küzmičev prevod *Novega zakona* v luči prevzemanja besed iz madžarščine. *Studia Slavica Academiæ Scientiarum Hungaricæ 54:* 345–357.

Bugarski, Ranko 2005. *Jezik i kultura*. Beograd, Biblioteka XX. vek.

Bugarski, Ranko 2009. *Nova lica jezika.* Beograd, Biblioteka XX. vek.

Čipanj-Banja, Rene 2024. Munkácsyjeva gramatika *Horvát Nyelvtan* i njezina morfološka sastavnica. In: Rišner, Vlasta–Glušac, Maja–Mlikota, Jadranka szerk., *Od norme do uporabe 3.* Osijek–Zagreb, Filozofski fakultet u Osijeku–Hrvatska sveučilišna naklada. 273–302.

Čirgić, Adnan 2011. *Crnogorski jezik u prošlosti i sadašnjosti*. Podgorica, Institut za crnogorski jezik i književnost–Matica crnogorska.

Dudás Előd 2011a. Madžarski jezikovni vpliv v besedišču Martjanske pesmarice. *Jezikoslovni zapiski 17:* 35–72.

Dudás Előd 2011b. Madžarski kalk hištvo in sorodno v stari knjižni prekmurščini. *Slovenski jezik/Slovene Linguistic Studies 8:* 35–43.

Dudás Előd 2013. Magyar hatás a muravidéki szlovén helyesírásban. *Magyar Nyelvőr 137:* 110–115.

Dudás Előd 2014a. Vprašanje časa prevzema madžarskih izposojenk v prekmurski knjižni jezik. *Jezikoslovni zapiski 20:* 135–144.

Dudás Előd 2014b. Madžarsko-slovenski jezikovni stiki v Prekmurju. In: Ditmajer, Nina szerk., *PhiloSlovenica: Mednarodno znanstveno srečanje doktorskih študentov slovenistike in slavistike. Zbornik študentske sekcije Slavističnega društva Slovenije 2.* Maribor, Slavistično društvo. 21–32.

Dudás Előd 2015. Morfonološko prilagajanje madžarskih izposojenk prekmurskega knjižnega jezika in njihove besedotvorne značilnosti. *Jezikoslovni zapiski 21:* 85–98.

Dudás Előd 2016. A magyar jövevényszavak beilleszkedése a muravidéki szlovén irodalmi nyelv rendszerébe. *Magyar Nyelv 112:* 444–450.

Dudás Előd 2021. Madžarske izposojenke v slovenščini. In: Šekli, Matej–Rezonič-nik, Lidija szerk., *Slovenski jezik med slovanskimi jeziki*. Ljubljana, Slavistično društvo Slovenije. 431–441.

Dudás Előd 2024a. Az újšto-alapú standard nyelvek – szociolingvisztikai áttekintés. In: Lukács István szerk., *A horvát fenotípus a szláv kultúrákban és nyelvekben*. Budapest, ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszék. 207–225.

DUDÁS ELŐD 2024b. *Nemeski kincs: magyar hatás a muravidéki szlovén irodalmi nyelvben*. Budapest, ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszék.

GLUŠAC, MAJA 2016. Hungarizmi u suvremenim rječnicima hrvatskoga jezika. In: LUKÁCS ISTVÁN szerk., *Od početaka do danas: 120 godina kroatistike u Budimpešti.* Budapest, ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszék. 163–177.

HADROVICS LÁSZLÓ 1942. A horvátban lévő magyar elemek szóföldrajzi és időrendi problémái. In: *Emlékkönyv Melich János hetvenedik születésnapjára*. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság. 104–116.

HADROVICS LÁSZLÓ 1944. *Magyar és déli szláv szellemi kapcsolatok.* Budapest, Magyar Szemle Társaság.

HADROVICS LÁSZLÓ 1985. *Ungarische Elemente im Serbokroatischen*. Köln–Wien–Budapest, Akadémiai Kiadó–Böhlau Verlag.

HADROVICS LÁSZLÓ 1989. A magyar nyelv kelet-közép-európai rokonsága. In: BALÁZS JÁNOS szerk., *Nyelvünk a Duna-tájon.* Budapest, Tankönyvkiadó. 7–46.

HADROVICS LÁSZLÓ 1992. *Magyar történeti jelentéstan*. *Rendszeres gyakorlati szókincsvizsgálat.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

HADROVICS LÁSZLÓ 2000. *Srpski narod i njegova crkva pod turskom vlašću.* S francuskoga preveo MARKO KOVAČEVIĆ. Zagreb, Nakladni zavod Globus.

IVIĆ 1985. Павле Ивић, *Дијалектологија српскохрватског језика. Увод и штокавско наречје*. Нови Сад, Матица српска.

IVIĆ 1986. Павле Ивић, *Српски народ и његов језик*. Београд, Српска књижевна задруга.

JAHIĆ, DŽEVAD–HALILOVIĆ, SENAHID–PALIĆ, ISMAIL 2000. *Gramatika bosanskoga jezika*. Zenica, Dom Štampe.

KARADŽIĆ, VUK 1814. Вук Стефановић Караџић, *Писменица сербскога іезика по говору простога народа.* У Виенни.

KARADŽIĆ, VUK 1818. Вук Стефановић Караџић, *Српски рјечник, истолкован њемачким и латинским ријечима*. У Бечу.

KATALINIĆ, KRISTINA 2016. O promjenama značenja hungarizama u hrvatskom jeziku. In: LUKÁCS ISTVÁN szerk., *Od početaka do danas: 120 godina kroatistike u Budimpešti.* Budapest, ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszék. 149–162.

KNIEZSA ISTVÁN 1935. *Magyar hatás a kaj-horvát keresztény terminológiában*. Budapest, Honyánszky Nyomda.

KNIEZSA ISTVÁN 1955. *A magyar nyelv szláv jövevényszavai 1/1–2*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

KNIEZSA ISTVÁN 1942/2000. Magyar–szláv nyelvi érintkezések. In: SZEKFŰ GYULA szerk., *A magyarság és a szlávok*. Kisebbségkutatás könyvek. Budapest, Lucidus Kiadó. 137–152.

LISAC, JOSIP 2003. *Hrvatska dijalektologija 1. Hrvatski dijalekti i govori štokavskog narječja i hrvatski govori torlačkog narječja*. Zagreb, Golden marketing–Tehnička knjiga.

MLIKOTA, JADRANKA–LEHOCKI-SAMARDŽIĆ, ANA 2021. *Mađarska sastavnica hrvatske gramatikografije 19. stoljeća.* Osijek–Zagreb, Filozofski fakultet Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku–Hrvatska sveučilišna naklada.

MOGUŠ, MILAN 1993. *Povijest hrvatskoga književnoga jezika*. Zagreb, Globus.

MUNKÁCSI BERNÁT 1882. Magyar elemek a déli szláv nyelvekben. *Nyelvtudományi Közlemények 17:* 66–126.

NYOMÁRKAY ISTVÁN 1989a. A magyar és a szerbhorvát nyelv kapcsolata. In: BALÁZS JÁNOS szerk., *Nyelvünk a Dunatájon*. Budapest, Tankönyvkiadó. 291–350.

NYOMÁRKAY ISTVÁN 1989b. *Ungarische Vorbilder der kroatischer Spracherneuerung*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

NYOMÁRKAY ISTVÁN 1990. Über die ungarischen Elemente der Gemeinsprache der burgenländischen Kroaten. *Studia Slavica Academiæ Scientiarum Hungaricæ 36:* 293–299.

NYOMÁRKAY ISTVÁN 1996. *Sprachhistorisches Wörterbuch des Burgenlandkroatischen mit einem rückläufigen Verzeichnis der Titelwörter.* Budapest, Akadémiai Kiadó–Znanstveni Institut gradišćanskih Hrvatov–Wissenschaftliches Institut der Burgenländischen Kroaten.

NYOMÁRKAY ISTVÁN 1997. A szerbhorvát nyelvkérdés. *Magyar Nyelvőr 121:* 204–213.

NYOMÁRKAY ISTVÁN 2006. Mađarska građa u kajkavskim rječnicima. U Habdelićevu Dictionaru i Jambrešićevu Lexicon Latinu. *Filologija 46–47:* 217–225.

OBRADOVIĆ, DOSITEJ 1783. Доситеј Обрадовић, *Писмо Харалампују*. Леипзиг.

PÁVEL ÁGOST 1909. *A vashidegkuti szlovén nyelvjárás hangtana*. Magyarországi szláv nyelvjárások 1. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.

PAVEL, AVGUST 2013. *Prekmurska slovenska slovnica/Vend nyelvtan.* Fordította: BAJZEK LUKAČ, MARIJA, szerkesztette: JESENŠEK, MARKO. Zora 100. Bielsko-Biała–Budapest–Kansas–Maribor–Praha, Mednarodna založba.

PETROV-SLODNJAK, MARIA 1978. Zu den ungarischen Lehnwörter in der regionalen Schriftsprache des Prekmurje in 18. und 19. Jahrhundert. *Studia Slavica Academiæ Scientiarum Hungaricæ 24/2:* 295–328.

STEPANOVIĆ 2000. Предраг Степановић, *Говори Срба у Мађарској.* Будимпешта, Самоуправа Срба у Мађарској.

ŠTIH, PETER–SIMONITI, JANKO–VODOPIVEC, PETER 2008. *Slovenska zgodovina: družba – politika – kultura*. Ljubljana, Inštitut za novejšo zgodovino–Sistory.

SZEGEDY REZSŐ 1915. *Adalékok a horvát kajnyelvjárás hungarizmusainak történetéhez: Petretics Péter evangéliumos könyve*. Budapest, Franklin Társulat.

VIG ISTVÁN 2007. Lexikalische Besonderheiten des Burgenlandkroatischen. In: VIG ISTVÁN, *Sprachkontakte im Alpen-Adria-Raum*. Studia Romanica Savariensia 2. Savaria–Szombathely, Institut für Romanistik der Hochschule Berzsenyi Dániel. 107–115.

ŽAGAR-SZENTESI ORSOLYA 2005. Hrvatski u dodiru s mađarskim jezikom. In: SOČANAC, LELIJA szerk., *Hrvatski jezik u dodiru s europskim jezicima. Prilagodba posuđenica*. Zagreb, Nakladni zavod Globus. 51–83.

ZELKO, IVAN 1996. *Zgodovina Prekmurja*. Murska Sobota, Pomurska založba.

ZOLTÁN ANDRÁS 2017. Szláv jövevényszavaink néhány időrendi és nyelvföldrajzi kérdése. *Magyar Nyelv 113:* 1–9.

ZOLTÁN ANDRÁS 2024. *Slavo-Hungarica: tanulmányok a szláv–magyar nyelvi kapcsolatok köréből*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 243. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.

ZSILÁK MÁRIA 2003. Hungarian Loanwords in the Dialect Dictionary of Béltince. *Studia Slavica Academiæ Scientiarum Hungaricæ 48/1–3:* 335–342.

Contacts Between Hungarian and South Slavic Languages in the Middle Ages

Linguists and historians of language have long known that Slavic languages had a strong and intense influence on Hungarian. Numerous studies and monographs have been published on these influences and on Slavic loanwords in Hungarian. At the same time, Hungarian also had an impact on the surrounding Slavic languages. This study presents the linguistic contacts between Hungarian and South Slavic languages in the Middle Ages and the various consequences of these contacts. It first provides a brief overview of the standard South Slavic languages today, as well as of previous research on the influence of Hungarian on these languages. The following chapter introduces the linguistic situation of the South Slavic language area during the Middle Ages. The main focus of the study is the presentation of the influence of Hungarian on the South Slavic languages, described language by language or dialect by dialect. The Hungarian linguistic influence was most significant in Kajkavian Croatian and in the Slovene in use in the Mura region.

Hoffmann István

Helynévmintázatok etnikumtörténeti hátteréről*

1. A helynevek mint történeti források régóta a település- és népiségtörténeti kutatások figyelmének középpontjában állnak, különösen a magyarság Kárpát-medencebeli történetének arra a korai időszakára vonatkozóan, amelyből ezekről az ismeretkörökről csak igen gyér írásos forrásanyaggal rendelkezünk. E témakörben a helynevek forrásként való alkalmazásához az a tapasztalat nyújt kellő ösztönzést, hogy a helynevek keletkezésének nyelvi körülményei többnyire jól meghatározhatók. Vagyis megállapítható, hogy a nevek mely nyelvben jöttek létre, és nyelvtörténeti eszközökkel meghatározható az is, hogy keletkezésükkor milyen nyelvi elemekkel miféle szemantikai tartalmat fejeztek ki. Mindezekből pedig következtethetünk a kérdéses hely lakóinak nyelvi viszonyaira a helynév keletkezésekor, és ismereteket kaphatunk magáról a helyről, annak természeti vagy éppen társadalmi jellegzetességeiről is.

Példaként említhetjük az 1211-ben keletkezett Tihanyi összeírásban szereplő *Füzegy* falut (in villa *Fuzegy*), amely a tihanyi apátságnak a Balatontól délre, Belső-Somogyban fekvő birtokaként szerepel. Nevét kétségkívül arról a *Füzegy* folyóról kapta, amely mellett feküdt, és amelyet a Tihanyi apátság alapítólevele 1055-ben ugyancsak említ *(fizeg ~ fyzeg).* A patakot a mellette levő fűzfákról nevezhették el a növénynevekhez gyakran kapcsolódó *-gy* helynévképző felhasználásával. Az, hogy a falu a rajta átfolyó patakról vette a nevét, jellegzetes településnév-adási mód volt a középkorban. A birtokot 1055-ben azonban még *Disznó* néven említik *(gisnav),* ami a helybeli disznótartásra éppúgy utalhatott, mint a somogyi erdőkben bizonyára gyakran feltűnő vaddisznókra. Az ilyen típusú neveknek szintén számos példáját ismerjük a régiségből. Ez a *Disznó,* majd *Füzegy* néven szereplő falu a 13. század második felétől tűnik fel a később állandósuló *Apáti*-ként (1267/1297: *Apaty*) birtokosára, a tihanyi apátra utalóan. (A fentiekhez lásd HOFFMANN 2010: 98–103, KOVÁCS 2015: 169–170.)

Az itt bemutatott nevek mindegyike kétségkívül a magyar nyelvben keletkezett, ami azt jelzi — a forrásokban található, ide lokalizálható további nevekkel

* A tanulmány az MTA 200 ünnepi programsorozat keretében rendezett Nyelvek és népek a középkori Magyarországon című konferencián 2025. június 12-én elhangzott előadás szerkesztett változata. Készült az MTA Magyar Nemzeti Helynévtár Program keretében.

DOI: 10.35528/Helynevtort/19/08

együtt —, hogy az adott időszakban a birtokon, a településen magyar nyelvű népesség élt.

2. Az ilyen jellegű névvizsgálat nyelvtörténeti eszközökkel történik, közelebbről az etimológia módszerével, amelynek segítségével — a névben található elemek azonosítása révén — meghatározzuk a nevek keletkezési körülményeit. Nagy hiányossága azonban ennek az eljárásnak az, hogy a név keletkezési idejére vonatkozóan többnyire nem tudunk megállapításokat tenni, mivel a vizsgálat alapjául szolgáló adatok csupán a nevek meglétét jelzik, s nem utalnak a keletkezés korára.

Ennek a kronológiai problémának a megoldására a 20. század derekán tipológiai módszert dolgozott ki KNIEZSA ISTVÁN, aki a magyar helyneveket típusokba sorolta, és az ezekhez tartozó nevek keletkezési idejét konkrét időhatárokhoz kötötte. Ez alapján született meg a későbbiekben az a tudományok széles körében használt térkép, amely a 11. századi Magyarország nyelvi-etnikai képét kívánta bemutatni (KNIEZSA 1938).

Ez az eljárás azonban a mai ismereteink alapján számos kérdést illetően korrekcióra szorul, ami pedig maga után vonja az eredmények szükségszerű kiigazítását is. A magyar névkutatók e teória alapján ugyanakkor helyesen ismerték fel azt, hogy a településnevek egyes típusai bizonyos korszakokban feltűnően gyakran jelentkeznek a forrásokban. Ám ebből nem következtethetünk arra — ahogyan azt korábban gondolták —, hogy a típusba tartozó minden névegyed az adott korban keletkezett volna. A névtípusok között azonban kétségkívül megmutatkoznak az egymáshoz képest kirajzolódó relatív kronológiai viszonyok.

Ennek szemléletes példájaként idézhetjük fel a középkori Bihar megye névmintázatának változását. E térség településnév-típusai között a személynévből alakult egyrészes településnevek a 12. század végén az összes településnév több mint kétharmad részét tették ki. A többi névtípus előtérbe kerülése következtében a 16. század végére viszont már csak a nevek bő negyedét adták ezek a nevek. Ezzel szemben a 12. században a kétrészes településnevek még csak mutatóban voltak jelen, a 16. században azonban már a településnevek harmada e névtípusba tartozott. A két településnév-típus tehát markáns kronológiai eltérést mutat.

A relatív kronológia módszere a nevek nagyobb csoportjainak, típusainak az időbeli összevetésében nyújt segítséget. A vizsgálatok időbeli kiterjesztése emellett az egyes nevek elemzésében is nagy haszonnal jár. A hagyományos etimológiai elemzés a név keletkezésének pillanatára összpontosítja a figyelmet, az ennek helyébe lépő helynév-rekonstrukció viszont a név egész történeti alakulásmódját végigkíséri, és a nyelvi változások követése révén — ahogyan a fentebb említett *Disznó ~ Füzegy ~ Apáti* esetében is láttuk — lehetővé teszi a név rendszerbeli helyzetének pontos felmérését. A helynév-rekonstrukció módszere nem

merül ki azonban pusztán a kérdéses helyet jelölő név teljes adatsorának figyelembevételében és elemzésében, hanem megvizsgálja a névnek a hasonló alakszerkezetű, illetve szemantikai tartalmú nevekhez való viszonyát is a magyar névrendszer egészében.

Emellett elemezni kell a szóban forgó névnek a lokális névkörnyezetbe való illeszkedését is, jelen esetben például azt, hogy *Disznó* birtokon a *Füzegy* folyónév mellett csupa magyar eredetű helynév, illetve helymegjelölés szerepel: a *Mogyoró-kerék (munarau kerekv),* a *Füzegy aszója (fizeg azaa)* vagy az *Ölyves megyéje (uluues megaia).* Ez utóbbi név egyúttal azt is szemlélteti, hogy csakis az efféle komplex vonatkozási rendszerben mutatkozhatnak meg a nevekben ténylegesen rejlő szemantikai tartalmak: előtagként ebben a névben ugyanis nem közvetlenül az *ölyv* madárnév melléknévi alakja szerepel, hanem *Ölyves* falu megnevezése. (A fentiekhez lásd HOFFMANN 2010: 101–106.)

A fenti helynévpéldák felvillantása is jelzi azt, hogy milyen előnyökkel jár a helynevek keletkezését és változását, bonyolult kapcsolatrendszerét figyelembe vevő helynév-rekonstrukciós eljárás alkalmazása, amely együtt használandó az egyes helynévtípusok relatív kronológiai viszonyba történő állításával.

3. Amikor a helyneveket történeti forrásként használjuk, mindig tisztában kell lennünk azzal, hogy ennek során elsődlegesen magukról a nevekről fogalmazhatunk meg állításokat, ezek térbeli és időbeli jellegzetességeit elemezve pedig egy-egy térség helynévmintázatairól, illetve ezek változásairól tehetünk megállapításokat. A helynévmintázatok elemzése révén az is lehetővé válik, hogy megfelelő módszertani eljárások alkalmazásával az adott térségben élő névhasználó közösségek nyelvére is következtessünk. Vagyis a helynévmintázatok jellegéből az adott terület nyelvi térszerkezetét, illetve ennek változását mérhetjük fel. A nyelvi térszerkezet megismerésében, különösen a valós időviszonyainak a vizsgálatában a nyelvtudományi, a nyelvtörténeti vizsgálatok eszközeivel azonban csak részismereteket tárhatunk fel, a teljes kép felvázolásához nélkülözhetetlen a történettudomány és a régészet ismeretanyaga.

Még inkább igaz ez a megállapítás abban az esetben, ha a nyelvek mögött etnikumokat is szeretnénk felmutatni: e kutatási feladat már jócskán kívül esik a nyelvtudomány hatókörén, de az adott korra vonatkozóan maga a problémafelvetés is a megismerhetőség reális határát súrolja. Arra a kérdésre vonatkozóan például, hogy egy besenyő néptöredék, amely a nevét viselő településen él, meddig őrizte nyelvét, illetve besenyő azonosságtudatát, legfeljebb kivételesen ritka esetben találhatunk némi fogódzót.

Tanácsos tehát azt a módszertani elvet követni, hogy a nyelvész maradjon meg a régiségből ránk hagyományozódott helynevek nyelvi elemzésénél. Ezt az elemzést viszont a korábban mondottak szellemében igyekezzen minél összetettebb módon elvégezni, és eredményei révén adjon támpontokat, de talán még inkább tegyen fel kérdéseket a társtudományok művelői számára.

4. E komplex vizsgálat során nem hagyhatjuk figyelmen kívül az egyes helynévfajták eltérő társadalmi és nyelvi beágyazottságából adódó különbségeket. A névhasználathoz és a névhasználókhoz való viszonyuk alapján a helynevek három nagy csoportját célszerű elkülöníteni: a víznéveket, a településneveket és a mikroneveket vagy mikrotoponimákat. Az egyes névfajtákba tartozó nevek besorolása persze nem mindig egyértelmű: a csoportban egyaránt vannak prototipikus és perifériku elemek.

A víznevek csoportjának prototipikus tagjai a nagy és a közepes méretű folyóvizek, illetve a nagy kiterjedésű állóvizek megnevezései, mint például a *Duna,* a *Körös,* a *Marcal* vagy a *Balaton* neve. KISS LAJOS szerint ezek a nevek „valósággal nemzetközi tulajdonban vannak" (1999: 104): e szellemes megállapítás időbeli és térbeli összefüggésben is jól értelmezhető. Ezek legrégebbi rétege eredetének már a nyelvhez kötése is gyakran a nyelvtudományi rekonstrukció határán áll, mivel keletkezésük igen távoli időbe nyúlik vissza. Alakjuk nyelvből nyelvbe kerülve változik, ezért a névadó, illetve a névhasználó népesség nyelvi azonosítására kevésbé alkalmasak. A Kárpát-medence víznevei mély kronológiai rétegzettséget és nyelvi eredetbeli színességet mutatnak: óeurópai, germán, német, szláv és törökségi eredetű nevek egyaránt találhatók közöttük. E vizek térbeli kiterjedtségéből következően ugyanakkor alig van esélyünk arra, hogy nevük magyar nyelvbe kerülésének pontos helyét meghatározzuk.

A helynevek nyelvi lokalizációs értéke szempontjából a másik pólust a mikronevek képviselik. Ezek közé sokfajta név tartozik: hegyek, dombok, völgyek, források, halászóhelyek, rétek stb. megnevezései, amelyeket többnyire csak egy-egy település lakói ismernek. Ennélfogva viszont ezek a nevek pontos képet adnak a helyi közösségek nyelvi jellegzetességeiről. Értékelésükkor figyelembe kell azonban azt is venni, hogy az oklevelek kiállítói olykor a saját nyelvi lenyomatukat is rajta hagyták a latin szövegben szereplő magyar nyelvű szórványokon: a magyarul szereplő fanevek, a helyfajtát megjelölő földrajzi köznevek például gyakran nem a helyi nyelvhasználathoz, hanem az oklevél szövegezőjéhez köthetők.

A három névfajta közül a történeti szemléletű tudományszakok — köztük a nyelvtörténeti kutatások is — a legnagyobb figyelmet hagyományosan a településnevekre fordították. Funkciójukból adódóan keletkezésükkor ezekben rögzültek ugyanis leginkább a korabeli társadalmi viszonyok jellemző jegyei, ami eleve fontos forrásértéket biztosít számukra a tudományos kutatásban. E viszonyok változása megmutatkozik a nyelvi jellegzetességeik módosulásában is, és így a tipológiai elemzés relatív kronológiai értéket kapcsolhat hozzájuk. Nyelvi azonosító erejük egyfelől az adott település lakóira vonatkoztatható, de gyakran a környező térségek nyelvi jellemzésére is felhasználható.

A fenti körülményekből következően a helynévmintázatok alapszövetét a településnevek adják, amihez a mikronevek rétege lokális pontosításokkal járulhat

hozzá, a víznevek pedig többnyire az időbeli távlatok kitágításához nyújtanak segítséget.

5. A helynévmintázatok megrajzolása még egy-egy kisebb térség esetében is roppant időigényes feladat, mivel nemcsak az adott terület helyneveiről kell a lehető leggazdagabb helynévtárral rendelkeznünk, hanem — ahogyan korábban arról szó esett — a névanalógiák minél szélesebb körű ismerete is előfeltétele a sikeres munkának. Én magam a korábbiakban két tájegység, a Bakonyalja és a Zsitva völgye ómagyar kori névmintázatának vizsgálatát végeztem el (HOFFMANN 2017, 2019a, 2019b). Az elemzés fő szempontjának egyrészt a nyelvi térszerkezet rekonstruálását, illetve ennek változásának a felvázolását tekintettem, másrészt pedig a magyar névanyag tipológiai csoportjai közötti relatív kronológiai viszonyokat igyekeztem felderíteni. A továbbiakban e vizsgálatok néhány tanulságos részletét szeretném felvillantani, közülük is előtérbe helyezve azokat az eredményeket, amelyek azt mutatják, hogy az általam alkalmazott módszertan segítségével meghaladhatóvá váltak a korábbi ismeretek.

5.1. A Bakonytól északnyugatra fekvő Bakonyalja térségét öt folyóvölgy alkotja: a Gerence, a Tapolca, a Bitva, a Halyagos és a Torna völgye. E patakok közül négynek a neve szláv eredetű, a *Halyagos* az egyedüli, amely a magyarban keletkezett. Az ómagyar korban e tájon 176 településnevet tudunk adatolni: a nevek közül 165 biztosan a magyar nyelvben jött létre, vagyis magyar nyelvű névadóktól származik. Nyolc településnév bizonytalan vagy ismeretlen eredetű, és mindössze három névről állítja a korábbi szakirodalom egyöntetűen, hogy szláv eredetű (HOFFMANN 2019a: 14).

A *Vinár*-ról azt tartják, hogy szlávok adta neve egy szláv ’szőlőműves’ jelentésű foglalkozásnévből származik. Ha azonban a névrekonstrukciós eljárásnak megfelelően nemcsak szótöveket, képzőmorfémákat keresünk a névben, hanem figyelembe veszünk más körülményeket is, el kell vetnünk ezt a magyarázatot, mivel a Marcal folyó melletti mocsaras területen — ahol a falu található — szőlőműveléssel aligha számolhatunk. A Somló mint a régi szőlőhegy innen mintegy 20 km-re fekszik, ahol meg is találjuk a megfelelő foglalkozású szolgálónépekre utaló *Szőlős* nevű falvakat már az Árpád-korban is. A *Vinár* tehát nem tekinthető szláv eredetű helynévnek, hanem valójában szláv eredetű személynévből formáns nélkül alakult településnév, amely jellegzetesen magyar nyelvű névadókra utal. A másik két, korábban ide sorolt névről, a *Rendek*-ről és a *Zsemlér*-ről is megállapítható, hogy nem tartozhatnak egy régebbi, a magyart megelőző szláv településnév-rétegbe (HOFFMANN 2019a: 14–16).

A Bakonyalja ómagyar kori helynévmintázatát alapvetően tehát az jellemzi, hogy a nagyobb víznevek szláv eredetűek, a településneveket pedig magyar nyelvű névadókhoz köthetjük. Ez a sajátos kettőség csakis úgy magyarázható, hogy a honfoglaló magyarság itt élő szlávokra telepedett rá, és átvette tőlük az általuk

használt vízneveket, a településeket azonban maga nevezte el. Hogy ez a folyamat mikor zajlott le, az a 11. századtól adatolható nevek alapján nyelvészeti eszközökkel nem határozható meg. Mint ahogyan arra vonatkozóan is legfeljebb különféle lehetséges forgatókönyveket vázolhatunk fel csupán, hogy miért nem maradtak fenn az itteni szlávság településeinek a megnevezései. Mindazonáltal MELICHnek és KNIEZSÁnak azokat a korábbi megállapításait, miszerint az itteni szláv eredetű víznevek már „a IX. század második felében meglehettek" (MELICH 1925–1929: 379–381), illetőleg a 11. században „szláv lakosság Észak-Dunántúl területén kétségkívül a Bakony nyugati lejtőin található a legtömörebben" (KNIEZSA 1938: 424), vizsgálataim sajnos nem tudják megerősíteni, mint ahogyan persze cáfolni sem: az általuk említett körülményekre ugyanis a náluk felhasználtnál jóval bővebb névanyag sem ad semmiféle rálátást.

5.2. A Bakonyalja patakjainál jóval hosszabb folyású a felvidéki Zsitva vize, amelynek alsó szakasza alföldi jellegű térségben, felső szakasza pedig domb- és hegyvidéken halad. Az alsó szakasz névmintázata a korábban említett folyóvizek völgyével mutat egyezést: a szláv eredetű víznév környezetében ugyanis csakis magyar eredetű településneveket és mikroneveket találunk. Az itteni 57 település megnevezéséből csupán kettő ismeretlen eredetű, a többi pedig a magyarból származik, továbbá 17 ugyancsak magyar eredetű mikronévről is van e térségben tudomásunk. A teljes névmintázat vizsgálata lehetővé teszi többek között azt is, hogy a korábban szláv eredet gyanújába vont *Mercse ~ Mercsej* település nevét a középkorból adatolható *Mercs(e)* személynévhez kapcsoljuk, és a magyar *-j* helynévképzőt is azonosítsuk benne. Magyar eredetét erősíti emellett az a körülmény is, hogy a határában négy magyar mikronevet is említenek a források (HOFFMANN 2019b: 57–58).

A névmintázat mögött meghúzódó nyelvi térszerkezet azonban a bakonyaljai helyzettől eltérő megvilágítást kap akkor, ha az egész folyóvölgy névmintázatát megvizsgáljuk. A felső szakaszt ugyanis szláv és magyar településnevek vegyesen jellemzik, amiből arra következtethetünk, hogy a folyó szláv eredetű neve erről a részről kerülhetett át az alsó szakasz magyar lakosságának névhasználatába. A formálisan azonos névmintázat tehát a Bakonyalja és a Zsitva alsó folyása mentén eltérő nyelvi térszerkezetet takarhat: ez utóbbi térségben nem szükséges olyan szláv nyelvű lakosság jelenlétét feltételezni, amelyre a honfoglaló magyarság rátelepült volna.

A Zsitva felső szakaszának nyelvi térszerkezete az ómagyar korban vegyes, szláv és magyar nyelvi jelenlétre utal mind a településnevek, mind pedig a vízés a mikronevek körében. Az általam vizsgáltnál jóval kisebb névanyag alapján lényegében ezt állapította meg korábban KNIEZSA ISTVÁN (1938: 376), majd GYÖRFFY GYÖRGY (Gy. 1: 404, 423) és hozzá kapcsolódóan KISS LAJOS (1988) is. KRISTÓ GYULA közvetlen etnikumtörténeti források alapján pedig úgy vélte,

hogy a szlávok egy kisebb része már a magyarság ideérkezése előtt is itt élt, a többség viszont folyamatos későbbi betelepítés révén jelent meg a térségben (2003: 90, 95–96).

Ezeket az általános megállapításokat sok részletében pontosíthatjuk, konkretizálhatjuk és bővíthetjük a térség névmintázatának vizsgálatával. A szlávságnak a magyarok megtelepedése előtti jelenlétére utalnak a Zsitva azon mellékvizeinek a megnevezései, amelyek mentén a magyarból származó településnevek is kimutathatók: ilyen a *Dervence,* a *Topolnyica*, a *Rohozsnica* és a *Sztranya* patak neve, de ide sorolható a *Tribecs* hegység megnevezése is, amely kiterjedése és szélesebb körű ismertsége révén nem tekinthető mikronévnek. A szlávok itteni megtelepedésének központja Szelepcsény, Malonyán, Taszár, Kelecsény környéke lehetett, amit erősíthet az az elképzelés is, amely szerint a *Zsitva* neve a folyónak éppen ezen a szakaszán alakulhatott ki elsődlegesen. A folyónévben rejlő 'gabona' jelentésű ősszláv **žito* lexéma ugyanis kétségkívül gabonatermesztésre utalhat, amelyre sem a folyó feljebb fekvő, erdőktől kísért hegyi szakasza, sem az alsó szakasz vízjárta, mocsaras térsége nemigen lehetett alkalmas (HOFFMANN 2019b: 50–55, 68–69).

A névmintázat tüzetes vizsgálatával megállapításokat tehetünk a betelepülő népességre vonatkozóan is. *Szelezsény* nevében sziléziai betelepülőkre utaló szláv népnév rejlik, a helynév nyelvi jellege — hogy ti. szláv eredetű maga a településnév is — pedig arra utal, hogy a betelepülés szláv környezetbe történt, és a névadó az itteni szláv népesség volt, nem pedig a — bizonyára e térségbe csak később érkező — magyar nevet viselő szomszédos települések magyar nyelvű lakossága. *Nemcsény* lakói németek voltak, akik — ugyancsak a településnév jellegéből következtethetően — szlávok közé települtek be. *Marót* neve viszont nem szláv eredetű, ahogyan ezt a kutatók a számos ilyen településnévről tartották, hanem a régi magyar *marót* népnévből alakult, amelynek már az ómagyar korban használták a *morva* szinonimáját is, ahogyan az a település említéseiből is kitűnik. A magyarban használatos népnév a település neveként arra utal, hogy a morvák itt magyar nyelvi környezetben települtek le (HOFFMANN 2019b: 61, 65–66).

A vidék névmintázatának elemzése lehetőséget ad a nevekben megmutatkozó nyelvi kölcsönhatások vizsgálatára is. A magyarok korai jelenlétét ebben a térségben a szláv eredetű helynevek magyar nyelvi adaptációja is meggyőzően mutatja. Ez csaknem minden olyan név esetében jelentkezik, amelynek eredeti szláv hangszerkezete jelentősen eltér a magyar nyelvben szokásos formáktól. Ezek a változások ráadásul a nevek többségében már első feltűnésük alkalmával megmutatkoznak: megfigyelhető például a hangrendi kiegyenlítődés jelensége *(Nemcsény),* illetve a szó eleji bontóhang betoldódása *(Hrussó, Hurusó)* vagy egyszerre mindkettő *(Szelepcsény, Szelezsény, Kelecsény, Piliske)* és számos további módosulás is (HOFFMANN 2019b: 80–81).

Ha összegzésképpen a Zsitva alsó és felső szakasza névmintázatának néhány jellemző jegyét mennyiségi szempontból összehasonlítjuk, az alábbi képet kapjuk. A helynevek nyelvi eredet szerinti megoszlása az alsó szakaszon a korábban mondottak szerint csak magyar eredetű nevek meglétét mutatja, de a nevek kétharmad része a felső részen is a magyar nyelvből származik, ami számottevő magyar nyelvi jelenlétre utal. A magyar eredetű névkincs típusait összevetve pedig kitűnik az is, hogy az alsó térség névmintázata — főképpen a személynévi eredetű formáns nélküli nevek többlete révén — némileg archaikusabb, mint a felsőé. Ez a kis mértékű eltérés pedig azt jelezheti, hogy keletkezését tekintve a két névmintázat időben viszonylag közeli lehet egymáshoz.

6. Az itt bemutatott három térség helynévmintázata három különböző típust reprezentál, amelyek között formai egyezések és eltérések mutatkoznak, ezek pedig más-más történeti interpretációs lehetőségeket vetnek fel. A középkori Magyarország helyneveinek hasonló szempontok alapján történő feldolgozása bizonyára jelentősen bővíti majd a helynévmintázatokról való ismereteinket, ami azonban egyúttal a megválaszolandó kérdések sokaságát is elénk állítja majd.

Irodalom

Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza 1–4.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1963–1998.

HOFFMANN ISTVÁN 2010. *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 16. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.

HOFFMANN ISTVÁN 2017. A Bakonyalja etnikai viszonyai a honfoglalást követő évszázadokban. In: HAJBA RENÁTA–TÓTH PÉTER–VÖRÖS FERENC szerk., *„…ahogy a csillag megy az égen…”. Köszöntő kötet Molnár Zoltán tiszteletére.* Szombathely, Savaria University Press. 137–150.

HOFFMANN ISTVÁN 2019a. Magyar–szláv helynévmintázatok az ómagyar kori Bakonyalján. *Magyar Nyelvjárások 57:* 5–29.

HOFFMANN ISTVÁN 2019b. Ómagyar kori helynévmintázatok a Zsitva völgyében. *Helynévtörténeti Tanulmányok 15:* 49–88.

KISS LAJOS 1988. Magyarország földrajzi és társadalmi arculata az Árpád-korban. *Magyar Nyelv 84:* 129–155.

KISS LAJOS 1999. *Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében*. Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem.

KNIEZSA ISTVÁN 1938. Magyarország népei a XI.-ik században. In: SERÉDI JUSZTINIÁN szerk., *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján 2.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia. 365–472.

KOVÁCS ÉVA 2015. *A Tihanyi összeírás mint helynévtörténeti forrás*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 34. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.

KRISTÓ GYULA 2003. *Nem magyar népek a középkori Magyarországon.* Budapest, Lucidus Kiadó.

MELICH JÁNOS 1925–1929. *A honfoglaláskori Magyarország.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

On the Ethnohistorical Background of Toponymic Patterns

Place names constitute an important source for the study of history. Through linguistic analysis of names, linguistics provides valuable information for other historical disciplines. Traditionally, linguistic research has sought to elucidate the circumstances of name formation by examining the linguistic elements contained within names. A more complex analytical framework is offered by the more recently applied method of toponymic reconstruction, which broadens both the scope and the set of criteria of investigation. To determine the time of name formation, the method of relative chronology provides more realistic possibilities than earlier approaches. Relying on these newer methodological foundations, the present study offers analytical perspectives on the ethnohistorical background of naming practices and name usage. In doing so, it takes into account the differing degrees of embeddedness in name usage characteristic of individual types of place names, namely hydronyms, microtoponyms, and settlement names. From this perspective, settlement names yield the most complex body of information. To substantiate this claim, the study analyzes the toponymic patterns of two regions, Bakonyalja and the valley of the river Zsitva, while also outlining the possible social background of the similarities and differences observed among them.

Rácz Anita

Népnevek a helynevekben*

1. A népnévből alakult településnév mint az etnikai migráció jelölője

A Kárpát-medencében való megtelepedés kérdése régóta foglalkoztatja a régészeket és a történészeket, ennek ellenére a témában még ma is számos probléma tisztázatlan. A kérdést a 20. század első felében olyan kiváló nyelvészek is vizsgálták, mint MELICH JÁNOS, aki a Kárpát-medence honfoglalás kori etnikai állapotát helynevek megfejtésével kívánta felvázolni (1925–1929), vagy KNIEZSA ISTVÁN, aki hasonló, de részben megújított módszerrel leginkább a magyar szállásterület megrajzolásával foglalkozott (1938: 365–472). Később BENKŐ LORÁND főleg Anonymus gesztájának elemzésével kapcsolódott a témához (lásd főképpen 1998, 2002).[1] KRISTÓ GYULA bő két évtizede jelentette meg a Nem magyar népek a középkori Magyarországon című monográfiáját (2003), amelynek eredményei szintén nem hagyhatók figyelmen kívül. A népnévi eredetű településneveket nem csupán a honfoglalás kori állapotok rekonstruálására használták (és használják ma is), hanem a középkori Magyarország későbbi etnikai viszonyainak, illetve a migráció irányainak meghatározásához is. Ebben a kérdésben azonban nagy körültekintéssel kell eljárnunk, mivel a népnevet tartalmazó településnevek értékelése, forrásértéke több problémát is felvet.

Korábban a magyar történeti és régészeti irodalom döntő többsége minden népnévvel alakilag megegyező településnevet közvetlenül népnévre vezetett vissza, azaz a *Szász, Németi, Besenyőtelek* típusú településnevekből egyértelműen szász, német és besenyő etnikum jelenlétére következtetett. Ma már azonban általánosan elfogadott álláspont, hogy nem feltétlenül kell és szabad minden népnévi alapú településnevet így interpretálni: elképzelhető, hogy a népnév előbb személynévvé vált, s a személynévből — általában a birtoklás kifejezésére — született meg a helynév (vö. BÁRCZI 1958: 159, illetve Adatok 8, KISS 1997: 180). A népnévből alakult személynevek jelen voltak már az Árpád-kor magyar

* A tanulmány az MTA 200 ünnepi programsorozat keretében rendezett Nyelvek és népek a középkori Magyarországon című konferencián 2025. június 12-én elhangzott előadás szerkesztett változata. Készült az MTA Magyar Nemzeti Helynévtár Program keretében.

[1] Anonymusról és művéről lásd még e kötetben TÓTH VALÉRIA *Nyelvek és etnikumok a 13. század elejének Kárpát-medencéjében — Anonymus Gesta Hungarorum című munkája alapján* című tanulmányát.

DOI: 10.35528/Helynevtort/19/09

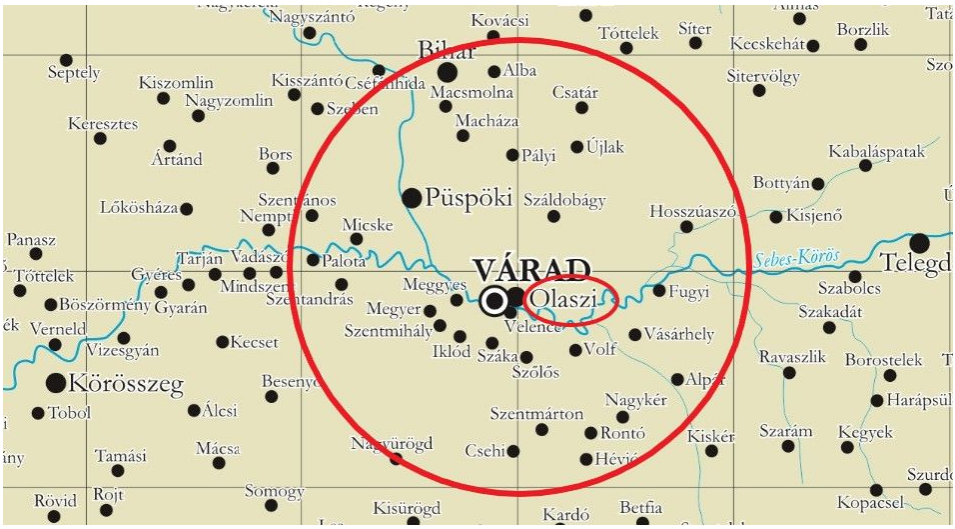
személynév-rendszerében is, és gazdagon képviselve vannak a később kialakuló családnevek körében is. Így például nyelvünk igen korán használatba vette személynévként az *orosz* népnevet. Az Árpád-kori személynévtár (ÁSz.) az *Uruz, Oruz, Huroz* címszó alatt közli adatait, amelyek között elsőként egy +1092/+1274-es datálású hamis oklevelet idéz *(Huroz).* Róna-Tas András is (*-di* képzős) személynévi megjelenést említ a népnévi tő legkorábbi előfordulásaként: 1086: *vruzdi* (WOT. *orosz,* ugyanezt lásd ÁSz. is). A *török* népnévnek ugyancsak korai személynévi előfordulását jelzi e szótár egy 1138/1329-es adatolású *Turcu* névforma idézésével. A sort számos más népnév példájával tudnánk bővíteni.

A fentebb mondottak szerint tehát hangsúlyozni kell, hogy a végső soron népnévre visszavezethető településnevekben az etnonimák különböző szemantikai tartalmúak lehetnek: valóban megjelenhet bennük a lakosság egységes vagy döntő népi hovatartozása, de utalhatnak arra is, hogy a települést egy adott etnikumhoz tartozó vagy éppen az etnikumhoz köthető valamely jellemző tulajdonsággal bíró tulajdonos birtokolja, de a birtokos neveként is szerepelhet a településnévben a népnév. Egy-egy település névadásának valós motivációja a települések történetét egyenként megvizsgálva, történeti források segítségével dönthető el, ám ha a források erről nem tudósítanak, a válasz végleg homályban marad.

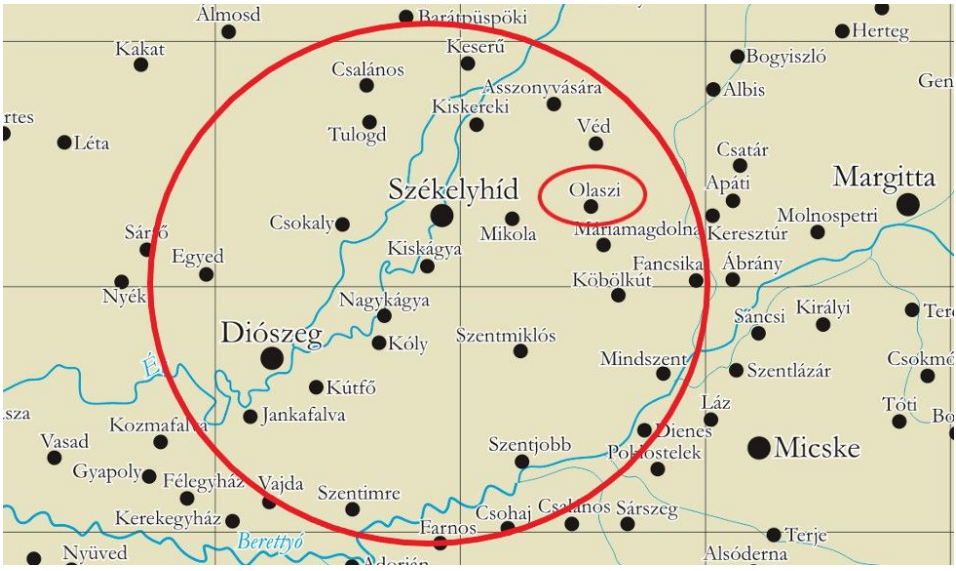
Emellett figyelembe kell azt is venni, hogy a településnév-adás motivációi között a lakosok etnikai hovatartozásának kifejezése csak az egyik lehetséges szempont, hiszen az is elképzelhető, hogy valamely egyéb jellemző, mint a lakosok foglalkozása, a természeti környezet sajátossága stb. lesz a névadás szemantikai alapja akkor is, ha az adott településen a környezetétől eltérő etnikum élt. Ráadásul egy meglévő településre történt betelepítés vagy betelepülés nem feltétlenül jelenik meg a névadásban, a település eredeti neve sokszor változatlan marad. Másfelől viszont etnikumjelölő értéke van a más nyelvekből származó helyneveknek is.

A téma óvatos megközelítése mindezek mellett még egy újabb kérdést is felvet: amennyiben bizonyosságot nyer, hogy a népnévi eredetű településnév valóban etnikumra utal, az utalás vajon csak a megnevezett település lakosságára vonatkoztatható, vagy emellett a település környezetének etnikai jellemzésére is alkalmas-e? A válasz megadásakor a településnevek nyelvi funkciója jelenthet kiindulópontot. A helynevek, így a településnevek legfőbb nyelvi szerepe az azonosítás, az identifikálás, a környezettől való egyértelmű megkülönböztetés. Ebből következően a népnévi eredetű településnevek megalkotója, a névadó leginkább a környezet lakossága lehetett. A helynevek fentebb említett megkülönböztető funkcióját a név csak akkor láthatta el, ha az etnonimával megnevezett település lakossága népességét tekintve eltért a megnevező lakosság etnikumától, azaz mintegy népszigetet alkotott. Ezt láthatjuk például a Bihar vármegyében található két *Olaszi* település, a Váradtól északra, a Sebes-Körös jobb partján fekvő későbbi Váradolaszi (1184: *Olasi;* EH. 700, Bunyitay 1: 39), 1215/1550: v. *Latinorum;*

Gy. 1: 648, Adatok 30: 22, VRH. 88: 340, EH. 700), illetve a Székelyhídtól kelet–délkeletre fekvő mai Engolaszi ([1291–1294]: *Olozy,* v.; Gy. 1: 648, Adatok 30: 11, VP. 299, EH. 700) esetében is. A települések környezetében csupa magyar eredetű nevet viselő település fekszik. Vagyis magyar környezetbe betelepült idegen nyelvű népességről van szó, amelynek a települését a környezetében élő magyar népesség jelölte meg magyar nyelvi elemekkel.

1. ábra: *Váradolaszi* és a környező települések

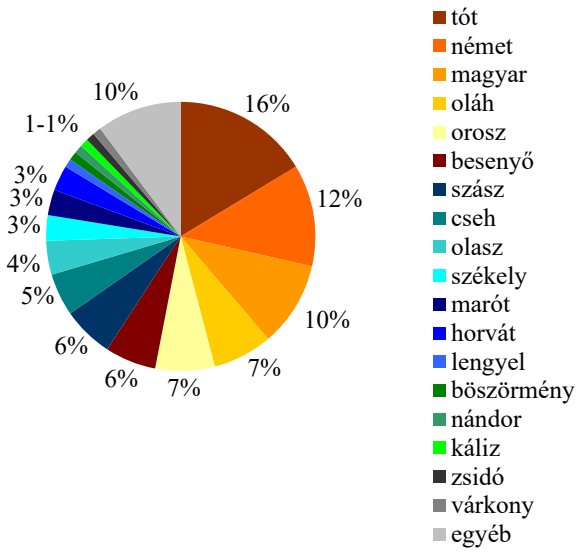

2. ábra: *Engolaszi* és a környező települések

Ugyanakkor arra is van példa, hogy hasonló szemantikai tartalommal szláv környezetben *Ruszka,* német környezetben pedig *Russdorf* az orosz népesség által lakott település neve. A korai ómagyar kori Abaúj vármegyében két *Ruszka* nevű település létezett, amelyek közül az egyik a megye középső részén feküdt, s először a 13. század végéről adatolható *Orosz* (1280>1358: *Vrs,* Gy. 1: 126) néven, a 14. sz. első felétől *Oroszi* (1324: *Vrsi,* Gy. 1: 126) névalakját ismerjük. A történész GYÖRFFY GYÖRGY megjegyzése szerint nevét az ide telepített oroszokról nyerte (Gy. 1: 126), s kapcsolatban lehet a szomszédos *Ruszka* (1220/1550: *Vruzca*) településsel (Gy. 1: 137). Mindez azt jelzi, hogy a környéken magyar lakosság is élt, ők adták az *Oroszi* nevet, de más szláv nyelvű népességet is feltételezhetünk, akiktől a *Ruszka* elnevezés származik. Abaúj megye keleti–északkeleti részén fekszik egy másik *Ruszka* (1303/1329: *Rupka [ɔ: Ruzka]*) nevű település, amelyet a források a 14. század elejéről őriztek meg. A betelepülés ez esetben is szláv nyelvi környezetbe történt. Szeben vármegyében, Nagyszeben mellett nyugat–északnyugatra feküdt a későbbi *Oroszcsűr* település, amelynek a legkorábbi, 14. század végi, latin nyelvre lefordított *villa Ruthenica* alakú első említése (1380, Adatok 12: 65, EH. 843, illetve lásd még 1403: *villa Rutenorum,* EH. 843) után a német nyelvű *Russdorf* változatai sorjáznak az oklevelekben (1380: *Ruszschalk,* 1403: *Reussdörfchen,* 1409: *Ruesdarf,* 1468: *Rwschdorffchÿn ~ Rewsdeorffchyn ~ Rwzdorffchen,* 1469: *Rewsdywrf,* 1488–1508: *Rewsdorffchin,* 1494: *Rwssdorffchyn ~ Rwssdorffchÿn,* 1496: *Rusdorffchÿn ~ Rusdorffchya,* 1501: *Reysbach,* 1503: *Rwsdorffgyn ~ Rysdorffgin ~ Rwszdorff,* 1506: *Rwzdorfken,* 1507: *Rwzdorffkyn,* EH. 843). A német nyelvű környezetben az oroszok faluját német nyelvi elemekkel jelölték meg. Mindebből tehát az következik, hogy a népnévi eredetű településnevek egyszerre utalnak az adott települések etnikumára és egyben a környezetének nyelvi–etnikai jellegére is.

2. A népnévi településnevek szemantikai sokszínűsége

Az ómagyar korban az etnonimákból létrejött településnevekben 37 népnév szerepel (RÁCZ A. 2011). Közülük néhány feltűnő gyakorisággal van jelen, a számarányukat mutatja az alábbi diagram. Összességében igen jelentős számban adatolhatók a *tót, német, magyar, oláh, orosz, besenyő, szász, cseh, olasz, székely, marót* és a *horvát* etnonimákat tartalmazó településnevek. Közülük a leggyakoribb három népnév *(tót, német, magyar)* az összes településnév 38%-ában, a leggyakoribb fent említett 12 pedig összesen a nevek több mint négyötöd részében szerepel.

3. ábra: Az etnonimák megoszlása az ómagyar kori településnevekben

Hogy az egyes etnonimák milyen mértékben vettek részt a magyar településnevek létrehozásában, azt nyelven kívüli körülmények határozták meg: mikortól és meddig volt kapcsolatban egy nép a magyarsággal, mennyire volt tartós a jelenlétük, vagy rövid idő alatt beolvadtak a többségi magyar népességbe.

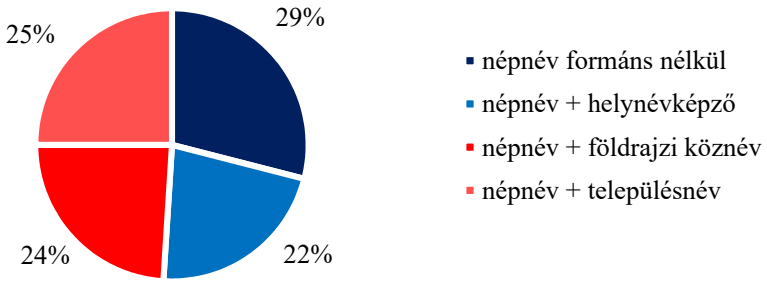
Feltűnhet, hogy a harmadik leggyakoribb névalkotó elem a *magyar* etnonima, amely a többi népnévtől némileg eltérő módon viselkedve döntően faluosztódás vagy idegen népesség mellételepülése esetén, utólag kapcsolódott egy már meglévő településnévhez jelzői előtagként.

3. A népnévi településnevek névszerkezeti-nyelvi jellemzői, típusok

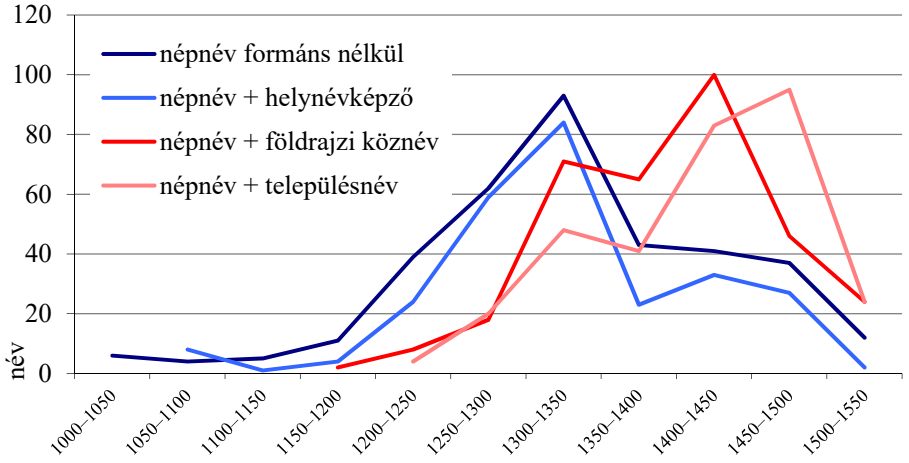
A helynevek morfológiai felépítésének vizsgálatát a legkorábbi helynév-tipológiák is kiemelkedő jelentőségű szempontként kezelték. KNIEZSA ISTVÁN a 20. század első felében rendszerezte a magyar helyneveket, amelynek során a népnévi alapú településneveknek egyszerű (képzetlen és képzett), valamint összetett morfológiai típusait különítette el (1943: 124). A népnévi eredetű településneveket egy évtizeddel ezelőtt összegyűjtő és szerkezeti szempontból azokat rendszerező munkámban (RÁCZ A. 2011) magam is felhasználtam ezeket a hagyományos tipológiai kategóriákat, de mellettük újabb szerkezeti csoportokat is elkülönítettem az alábbiak szerint: 1. A népnév alapalakban szerepel település neveként *(Tót, Tót > Fel/tót)*. 2. A népnév képzős alakban szerepel település neveként *(Tót-i)*. 3. A népnév települést jelentő földrajzi köznévvel szerepel település neveként *(Tót/falu)*. 4. A népnév jelzőként szerepel település neveként már meglévő településnév mellett *(Tót/vázsony)*. 5. A népnév nem települést jelentő földrajzi köznévvel áll település neveként *(Tótvölgy)*.

A továbbiakban e névtípusok névszerkezeti, nyelvi jellemzőit mutatom be, illetve e típusok kronológiai viszonyairól is szólok. Nem beszélek azonban az 5. pontban említett névtípusról, mivel az oda tartozó elnevezések névrendszertani szempontból a természeti névből alakult településnevek közé tartoznak, és azok jellemző sajátosságait mutatják, vagyis a népnév elsődleges szerepe e nevekben semmiképpen sem a települések lakóira történő utalás volt.

A népnévre visszavezethető településnevek szerkezeti típusait, illetve e típusok relatív kronológiai viszonyait mutatja a következő két diagram.

4. ábra: Az etnonimát tartalmazó településnevek szerkezeti típusai

5. ábra: Az egyes szerkezeti típusok relatív kronológiája
a népnévi településnevek körében

A kördiagramból kitűnik, hogy az adott szemantikai típuson belül a nyelvhasználók a helynevek alkotásában rendelkezésükre álló nyelvi lehetőségeket meglehetősen kiegyensúlyozottan használták fel. Az egyes típusok kronológiájában azonban jóval nagyobb eltérések mutatkoznak meg, ahogyan az a második diagramon látható. Ez utóbbi, az egyes településnevek első előfordulásának időviszonyait mutató diagramhoz egy fontos megjegyzést kell tennünk. A nevek kronológiai értékelésének alapvető problémája, hogy az egyes névadatok első írásbeli felbukkanása csak egészen kivételes esetben eshet egybe keletkezésük időpontjával. Minthogy azonban nem rendelkezünk olyan tudományos eszközökkel, amelyek segítségével minden kétséget kizáróan meg lehetne állapítani egy-egy helynév keletkezési korát, csakis az adatolásukra hagyatkozhatunk. Mivel a nevek első lejegyzésének esetlegessége nyilvánvalóan minden egyes nevet érint, ezért az egyes névtípusok egymáshoz viszonyított, relatív kronológiáját nagyobb névmennyiség esetén az első előfordulások is megbízhatóan kirajzolják.

A népnév az ómagyar korban (a honfoglalástól 1526-ig) legnagyobb arányban (29%) az alapalakjában szerepel településnevekben (1. típus). Ezekben az elnevezésekben az etnonima egyfelől minden névformáns nélkül vált egyrészes településnévvé (pl. *Tót, Német, Orosz* stb.). Másfelől olyan nevek is e kategória elemeinek számát gyarapítják, amelyekben egy eredetileg egyrészes népnévre visszavezethető név az idők során jelzői előtaggal egészült ki oly módon, hogy az eredeti név az újabb településnév második névrészében, a főtagban változatlan formában szerepelt (pl. ***Tót*** > *Fel/**tót,** **Tót*** > *Hosszú/**tót*** stb.). Így jöttek létre e kategória kétrészes elnevezései. Az ómagyar korban nincs olyan időszakasz, amikor ne alkalmazták volna ezt a névalkotási módot, de a névtípust képviselő elnevezések első megjelenései legnagyobb arányban a 14. század első felében idézhetők az oklevelekből.

Az etnonimát tartalmazó nevek kicsivel több mint egyötöde (22%) helynévképzővel (leggyakrabban *-i, -d,* pl. *Tóti, Németi, Oroszi, Oroszd, Szászd* stb.), morfematikus szerkesztés útján jött létre (2. típus). Ez a névalkotási mód — hasonlóan az alapalakban álló népnévből alkotott nevekhez — az ómagyar kor egész időszaka alatt hozott létre településnevet, de használatának kiemelkedő csúcsidőszaka névadataink szerint a 13. század második fele és a 14. század első fele közötti időintervallumra esik.

Azok az elnevezések, amelyekben az első névrészbeli etnonimát egy települést jelentő földrajzi köznév követi (3. típus, pl. ***Tót**/falu, **Német**/falu, **Orosz**/telek, **Szász**/város* stb.), e szemantikai névtípus közel egynegyedét teszik ki (24%). E struktúra népszerűsége a 14. századtól nő látványosan, s egészen a 15. század második feléig jelentős csoportként van jelen az etnonimákat tartalmazó településnevek sorában.

Ugyancsak egynegyed rész (25%) az olyan kétrészes elnevezések aránya, amelyekben a népnév korábbi, meglévő településnév előtt jelzőként szerepel

(4. típus, pl. *Almás* > ***Tót****/almás, Próna* > ***Tót****/próna, Rokolány* > ***Tót****/rokolány* stb.). Az altípus adatolásának kronológiai sajátosságát figyelve egyértelműen a 15. század a meghatározó időszak a típus történetében.

A névtípusok 5. ábrán bemutatott kronológiai különbségeinek legfőbb tanulsága az, hogy a formáns nélkül (1. típus), illetve a helynévképzővel (2. típus) népnévből alakult (egyrészes) helynevek jóval régebbiek, s a két típus első előfordulásainak felbukkanása szorosan követi egymást. Ezekhez képest a kétrészes nevek közül a népnévhez kapcsolt földrajzi köznévvel alakult elnevezések (3. típus) forrásokbeli megjelenése, illetve csúcsidőszaka legalább egy évszázadnyi eltolódást mutat, s újabb fél évszázadnyi késés látható a népnévi jelzőt tartalmazó másodlagos településnevek csoportjában (4. típus). Mivel a névtörténeti kutatások szerint ez a kronológiai különbség a településnév-rendszert általában is jellemzi, ezért a tárgyalt névtípusok alkalmasak arra, hogy segítségükkel a relatív kronológiájuk alapján a névrendszer többi elemeivel együtt településtörténeti következtetéseket vonjunk le.

A fentieket összegezve megállapíthatjuk tehát, hogy a népnévből alakult településnevek körében az egyes névalkotási módok közül az egyrészes neveket létrehozó metonimikus és morfematikus névalkotás jóval korábban vált gyakorivá, mint az összetétellel történő, kétrészes névformákat eredményező névalkotási forma.

4. Egyes népnevek településnévbeli megjelenésének tanulságai

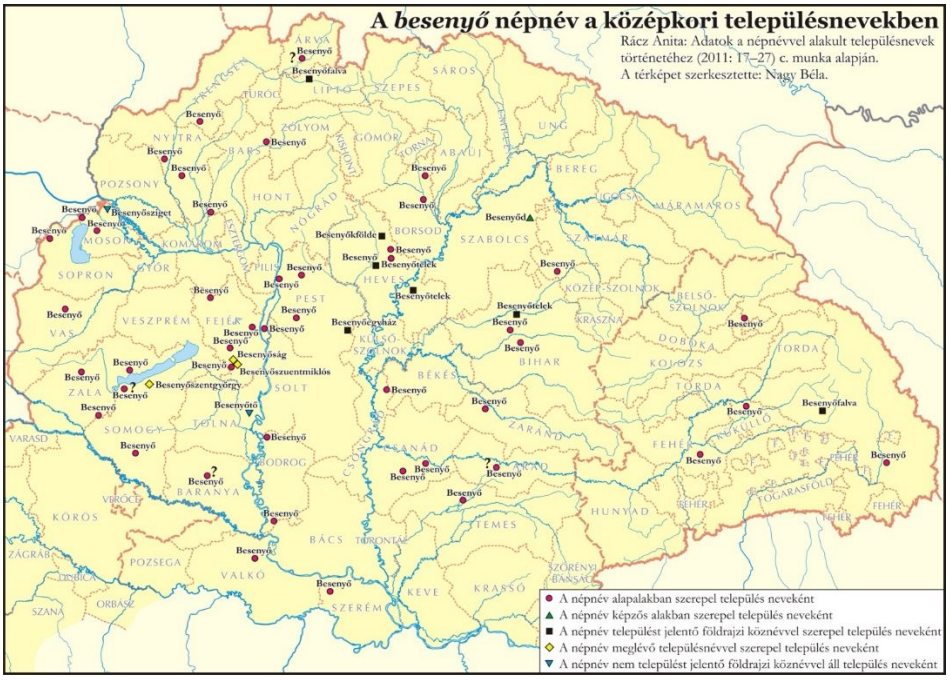
A névtörténeti vizsgálatok arról tanúskodnak, hogy az egyes népneveknek a különböző névtípusokban való megjelenése egymástól eltér, és ez a tulajdonságuk, illetve a hozzájuk köthető kronológiai sajátosságuk nagyban függ attól, hogy a magyarság az adott etnonima által jelölt idegen népességgel mikor ismerkedett meg, mikor jelent meg az a Kárpát-medencében, mikor alkottak jelentősebb arányú lakosságot, tartós volt-e a jelenlétük az ország területén, vagy rövid idő alatt beolvadás lett a sorsuk.

Az alábbiakban öt térkép mutatja meg, hogy az ómagyar kori településnevek közül a *besenyő,* az *orosz,* a *cseh,* az *olasz* és a *német* etnonimából alakult, a fent említett négy eltérő nyelvi struktúrát mutató elnevezések a Kárpát-medence mely területein fordultak elő.

4.1. *besenyő*

A besenyő népcsoport a tudomány mai álláspontja szerint egy kipcsak-török nyelvű etnikum volt, amely a belső viszályok, majd a nomád népek kelet–nyugat irányú mozgása következtében a Kárpát-medencébe érkező magyarság köréhez a honfoglalástól több alkalommal is csatlakozott. A 11. század közepétől a kelet felől érkező oguzok egyre nyugatabbra szorították őket, s a keleti sztyeppén idővel beolvadtak e népességbe, a nyugati területeken pedig a dunai bolgárokba és a magyarságba. Töredékeik még a 11. század folyamán is (nagyobb hányaduk a

század második felében) csatlakozhatott a magyarokhoz, és katonai segédnépként határvédelmi szerepet töltöttek be (vö. KRISTÓ 1987: 1099, KMTL. *besenyők, besenyő–magyar kapcsolatok,* MaMűL. 1. *besenyők*). Az e népcsoportot jelölő etnonimából az ómagyar korban alakult településnevek a Kárpát-medence területén elszórtan vannak jelen. A *besenyő* népnév többféle szerkezetű településnévben is előfordul, ám a térkép jól mutatja (piros pöttyök), hogy e nevek döntően formáns nélkül álló alakulatok. Ahogyan pedig fentebb láthattuk, e névtípus a legkorábbi településnév-réteget képviseli, aminek nyilvánvalóan köze van a magyarokhoz történt korai csatlakozásuknak, a korai települések és azok elnevezése kialakulásának idején a Kárpát-medencében való jelenlétüknek.

6. ábra: A *besenyő* népnév a középkori településnevekben

4.2. *orosz*

A honfoglaláskor a Kárpát-medencébe érkező magyarok jelentős szláv népességgel találták szemben magukat, s az e csoporthoz tartozó lakosság aránya a későbbi betelepítések révén is nőtt. A szláv népességen belül az egyik etnikumot a magyar nyelv az *orosz* névvel jelölte (megjegyzendő azonban, hogy egészen más etnikum állt ekkor mögötte, mint amit a mai magyar nyelvben a szó jelöl). Beköltözésüket a 11–12. századra teszik, de oroszok a magyar népességhez feltehetően már a honfoglalás előtti időszakban vagy a 10. század végén is csatlakozhattak, amikor az orosz őskrónika 996-os híradása szerint Oroszország fejedelme és István király között jó viszony állt fenn (GYÖRFFY 1958/1990: 61).

Az *orosz* etnonimával alakult elnevezések jellemzően a Kárpát-medence északkeleti–keleti részén vannak jelen, de igencsak elszórva az ország belső területein is előfordulnak. Figyelemre méltó, hogy a korábbi, egyrészes településnevek inkább ez utóbbi területeken adatolhatók, míg az összetett nevek az északkeleti–keleti, határmenti vidéken jellemzők. A korábban már említett *Ruszka* elnevezések a felvidéki, szláv környezetben bukkannak fel, míg a *Russdorf* a dél-erdélyi, szász környezetben jelenik meg.

7. ábra: Az *orosz* népnév a középkori településnevekben

4.3. *cseh*

A nyugati szláv népcsoporthoz tartozó, a magyar nyelvben *cseh* elnevezésű népesség 830 és 902 között a morvák befolyása alatt áll. Amikor 902-ben a magyarok a morvák területét elfoglalták, a két etnikum közvetlen kapcsolatba került egymással (KMTL. *csehek, cseh–magyar kapcsolatok,* NéprLex. *csehek*). A 11. században a Magyarország területére meginduló szláv bevándorlók egyik csoportját az ország nyugati területein a csehek adták (KRISTÓ 2003: 105). Jól mutatja ezt a *cseh* népnévből alakult településnevek dunántúli sűrűbb előfordulása. Ugyanakkor itt is feltűnő a korai, egyrészes névszerkezeti formák, azon belül a helynévképzővel alakult (zöld háromszögekkel jelölt) elnevezések túlsúlya, amely az etnikum korai megtelepedésére utalhat. A távoli vidékre, idegen nyelvi

környezetbe betelepülő népesség az újonnan alapított településnek azt a nevet adja, ahonnan elvándorolt. Ez mutatkozik meg Magyarország két *Prága* nevű települése esetében. Az egyik az egykori Zala megyében fekszik, s az oklevelekben elsőként a 15. század első felében tűnt fel (1436: *Praga*) (a mai Sümegprága, FNESz. *Sümegprága*); a másik a Nógrád megyei, elsőként a 15. század közepén települt, majd a 16. század második felében újratelepült (1573: *Praga*) település, a mai Gácsprága, szlovákul Praha (FNESz. *Gácsprága*).

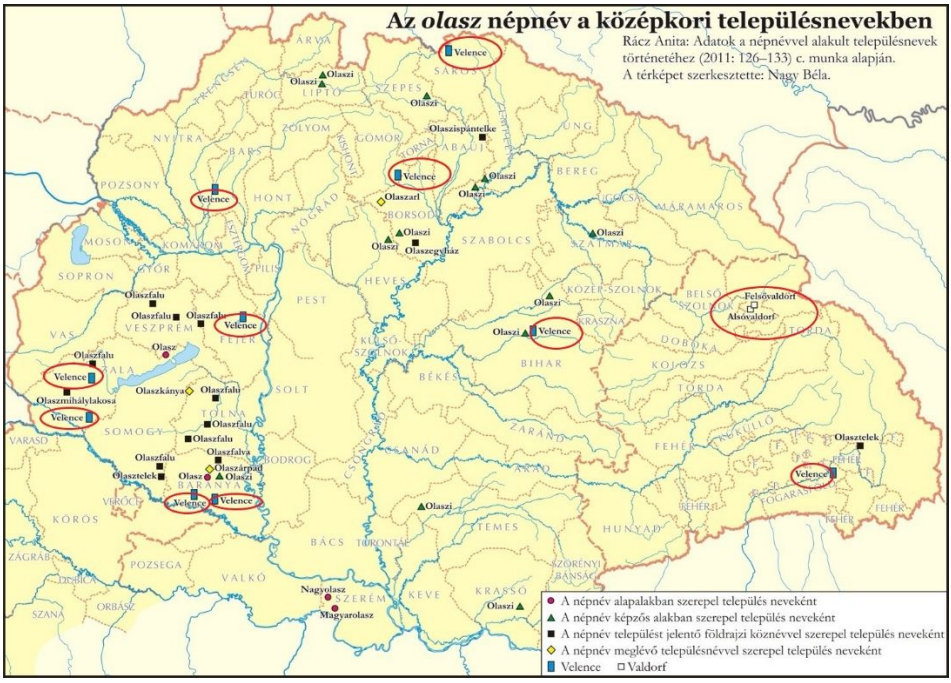
8. ábra: A *cseh* népnév a középkori településnevekben

4.4. *olasz*

A korai latin nyelvű források által *Latinus* vagy *Gallicus,* a német kútfőkben *Wallen* (német birodalmi, francia nyelvű alattvalók) néven említett népességet az ómagyar kori magyar nyelvhasználók az *olasz* megnevezéssel illették (vö. MaMűL. 4. *hospes*). A történeti kútfők alapján ezzel az etnikummal Magyarországon a 11. század végén már biztosan számolhatunk. A kereskedő és kézműves foglalkozást űző csoportjaik zömmel azokban a városokban telepedtek meg, amelyek már a tatárjárás előtt fontos szerepet játszottak (Eger, Esztergom, Nagyvárad, Óbuda, Pécs, Székesfehérvár), míg hiányoznak a tatárjárás után felemelkedő, jelentőssé váló városokban (Buda, Kassa, Nagyszombat, Pozsony, Sopron), amelyek kialakításában és felvirágoztatásában a németségnek volt döntő szerepe. A tatárjárást követő időszakban e népcsoportoknál is a magyarságba való beolvadás

volt a jellemző, ezalól kivételt jelenthettek az újlatin nyelvet beszélő Eger környéki telepesek, akik a középkor végéig őrizték etnikai hovatartozásuk tudatát (vö. KRISTÓ 2003: 167–177, lásd még BÁRCZI 1937: 404–405, NÉMETH 1936: 5–56, 90–93). A településnevek dunántúli és észak-magyarországi előfordulásai mellett ez esetben arra hívom fel a figyelmet, hogy a névtípusok közül a korai, jellemzően helynévképzővel alakult elnevezések (zöld háromszög) a Kárpát-medence északi részén, míg a jellemzően később virágkorát élő összetett névstruktúrájú elnevezések (fekete négyszög és sárga rombusz) a nyugati területeken figyelhetők meg. Ez a különbség a népcsoport megtelepedésének eltérő kronológiai rétegeire utalhat.

Itáliai, közelebbről Velence vidékéről való betelepülőkre utalnak a Magyarországon található, a térképen is feltüntetett *Velence* településnevek. Erdély területén pedig szász nyelvi környezetben két *Walldorf* településnek a megkülönböztetés céljával jelzővel bővült *Alsó-* és *Felsőwalldorf* névalakjai is feltűnnek.

9. ábra: Az *olasz* népnév a középkori településnevekben

4.5. *német*

A német népcsoport már a honfoglalás előtt is jelen volt a Kárpát-medencében, de nagy részük közvetlenül a magyarok megérkezése előtt kivonulhatott onnan. A 10. századtól azonban — főleg István király felesége, Gizella kíséretében — számos, leginkább bajor területekről érkező német bevándorlóval számolhatunk, akik zömmel a Dunántúlon és a Felvidék nyugati területein telepedhettek

meg. Újabb hasonló telepítés II. Endre korában indult el, e népesség azonban már az időközben létrejött osztrák hercegség teuton-deutsch-német lakossága volt (GYÖRFFY 2000: 512–513). Ez a jelentősebb betelepülés a 12. század elejére valószínűsíthető, s ettől kezdve pedig a történeti források folyamatosan, az egész középkoron át tudósítanak e népcsoport beáramlásáról. Nagyobb csoportjaik az ország területének gyéren lakott keleti és északi vidékein, Erdélyben és a Felvidéken, illetve az Alföld peremterületein vertek gyökeret (KRISTÓ 2003: 121–165, illetve MAKKAI 1987: 247, KMTL. *németek,* MaMűL. 8. *németek*). E népesség összefoglaló neve a *német* volt.

A népcsoportról elnevezett települések sűrűsödése a Kárpát-medence északi és nyugati területén látható, de jóval kisebb számban elszórtan a Tiszántúlon és Erdélyben is jelen vannak. Az elnevezések szerkezetét vizsgálva azt láthatjuk, hogy az inkább az ómagyar kor kezdeti időszakát jellemző egyrészes, döntően *-i* képzővel álló névegyedek (zöld háromszög) az említett területeken mindenhol előfordultak, viszont az e típushoz képest kronológiailag késve megjelenő és elterjedő összetett struktúrájú, kétrészes településnevek a Kárpát-medence északi és nyugati peremterületein húzódnak végig.

10. ábra: A *német* népnév a középkori településnevekben

A bemutatott öt népnévből alakult településneveket ábrázoló térképek szemléletesen jelzik, hogy a korábbi megjelenésű egyrészes, illetve a később elterjedő

kétrészes névtípus súlypontja az egyes etnonimák esetén kisebb vagy nagyobb mértékben eltérően, de világosan kirajzolódik. E jelenség oka lehet az egyes területek eltérő névadási normája, de joggal magyarázhatjuk ezt az adott népesség megtelepedésének, azaz a települések, ezzel együtt az elnevezésük keletkezésének időbeli eltérésével is.

Mindezek alapján úgy gondolom, hogy a népnévi eredetű településnevek megfelelően körültekintő, a névkutatás újabb eredményeit és módszereit is figyelembe vevő vizsgálata fontos ismeretekkel járulhat hozzá a Kárpát-medence középkori etnikumtörténetének megrajzolásához.

Irodalom

Adatok = KRISTÓ GYULA–MAKK FERENC–SZEGFŰ LÁSZLÓ, *Adatok „korai" helyneveink ismeretéhez 1. Acta Historica Szegediensis 44.*. Szeged, József Attila Tudományegyetem, 1973.

ÁSz. = FEHÉRTÓI KATALIN, *Árpád-kori személynévtár. 1000–1301.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 2004.

BÁRCZI GÉZA 1937. A középkori vallon–magyar érintkezésekhez. *Századok 71:* 399–416.

BÁRCZI GÉZA 1958. *A magyar szókincs eredete.* Második kiadás. Budapest, Tankönyvkiadó.

BENKŐ LORÁND 1998. *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

BENKŐ LORÁND 2002. *Az ómagyar nyelv tanúságtétele. Perújítás Dél-Erdély korai Árpád-kori történetéről.* Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 29. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Bunyitay = BUNYITAI VINCE, *A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig 1–3.* Nagyvárad, 1883–1884.

EH. = SZABÓ M. ATTILA, *Erdély, Bánság és Partium történeti és közigazgatási helységnévtára 1–2.* Csíkszereda, Pro-print, 2003.

FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára 1–2.* Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988.

Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza 1–4.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1963–1998.

GYÖRFFY GYÖRGY 1958/1990. A csatlakozott népek. In: GYÖRFFY GYÖRGY, *A magyarság keleti elemei.* Budapest, Gondolat Kiadó. 43–79.

GYÖRFFY GYÖRGY 2000. *István király és műve.* Harmadik, bővített, javított kiadás. Budapest, Balassi Kiadó.

KMTL. = KRISTÓ GYULA főszerk., *Korai magyar történeti lexikon. 9–14. század.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1994.

KISS LAJOS 1997. Korai magyar helységnévtípusok. In: KOVÁCS LÁSZLÓ–VESZPRÉMY LÁSZLÓ szerk., *Honfoglalás és nyelvészet.* Budapest, Balassi Kiadó. 177–187.

Újraközlése: In: KISS LAJOS, *Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében.* Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 1999. 133–140.

KNIEZSA ISTVÁN 1938. Magyarország népei a XI.-ik században. In: SERÉDI JUSZTINIÁN szerk., *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján 2.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia. 365–472.

KNIEZSA ISTVÁN 1943. Keletmagyarország helynevei. In: DEÉR JÓZSEF–GÁLDI LÁSZLÓ szerk., *Magyarok és románok 1–2.* Budapest, Athenaeum. 111–313.

KRISTÓ GYULA 1987. A korai feudalizmus. 1116–1241. In: SZÉKELY GYÖRGY főszerk., *Magyarország története 1/1–2. Előzmények és magyar történet 1242-ig.* Második, változatlan kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1007–1415.

KRISTÓ GYULA 2003. *Nem magyar népek a középkori Magyarországon.* Budapest, Lucidus Kiadó.

MAKKAI LÁSZLÓ 1987. Erdély a középkori Magyar Királyságban. In: KÖPECZI BÉLA főszerk., *Erdély története 1–3.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 235–408.

MaMűL. = KŐSZEGHY PÉTER főszerk., *Magyar művelődéstörténeti lexikon 1–14.* Budapest, Balassi Kiadó, 2003–2014.

MELICH JÁNOS 1925–1929. *A honfoglaláskori Magyarország.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

NÉMETH ISTVÁN 1936. *Les colonies francaises de la Hongrie. Études francaises 15.* Szeged, L'Institut Francais de L'Université de Szeged.

NéprLex. = ORTUTAY GYULA főszerk., *Magyar néprajzi lexikon 1–5.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1977–1982.

RÁCZ ANITA 2011. *Adatok a népnévvel alakult régi településneveink történetéhez*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 19. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.

VP. = A váradi püspökség XIII. századi tizedjegyzéke. Közli: JAKUBOVICH EMIL: *Magyar Nyelv 22 (1926):* 220–3, 298–301, 357–63.

VRH. = K. FÁBIÁN ILONA, *A Váradi Regestrum helynevei.* Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 13. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely, 1997.

WOT. = RÓNA-TAS ANDRÁS–BERTA ÁRPÁD, *West Old Turkic. Turkic Loan-words in Hungarian 1–2.* Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 2011.

Ethnonyms in Place Names

Researchers have long regarded settlement names derived from ethnonyms as a layer of the language's vocabulary that bears important information about the early history of the Hungarians and the ethnic characteristics of the Carpathian Basin after the Hungarian Conquest, since such names point to the presence of foreign ethnic groups. Today, however, we tend to see this issue in a more nuanced way: we know that settlement names formed from ethnonyms do not necessarily indicate ethnicity alone. The inhabitants of settlements the names of which ultimately go back to ethnonyms were not necessarily members of the given ethnic group. The basis of such names may even have been a personal name derived from an ethnonym, or the names may have referred to a number

of other circumstances (for example, the ethnic affiliation of the owner or the fact that the owner possessed certain characteristic traits associated with that people, etc.). At the same time, we do know that there were a significant number of settlement names of this type in medieval Hungary. Roughly every tenth settlement name can ultimately be traced back to an ethnonym. Despite the considerations mentioned above, this makes it possible to form a certain picture of the ethnic situation of Hungary at the time. The body of names that can be examined here is very diverse. Numerous peoples lived in the settlements of medieval Hungary, and the Carpathian Basin was characterized by extraordinary ethnic and linguistic diversity. An examination of the internal proportions of settlement names of ethnonymic origin may also provide information about the development of this diversity, as well as about the directions and extent of migration. At the same time, from the point of view of their linguistic and structural characteristics, these settlement names can be classified into different types, which, with the help of the method of relative chronology, can also be placed in a temporal relationship with one another: significant chronological differences can be demonstrated between the emergence and the "golden era" of so-called one-part and two-part names. On the basis of the characteristics thus revealed, we can also gain insights into the chronological order in which the ethnic groups in question may have settled in the settlements bearing names of different structural types.

Tóth Valéria

Nyelvek és etnikumok a 13. század elejének Kárpát-medencéjében — Anonymus Gesta Hungarorum című munkája alapján*

Tanulmányom címe talán kicsit félrevezető is lehet, valójában ugyanis éppen azt szeretném az alábbiakban bemutatni, hogy megfogalmazhatunk-e egyáltalán állításokat Anonymus Gesta Hungarorum című munkája alapján nyelvekről és főképpen etnikumokról a 13. század elejének Kárpát-medencéjében. Arról lesz szó, hogy a gesztára támaszkodva, vagyis Anonymus Kárpát-medence-képét rekonstruálva milyen ismeretek csábíthatják a tudományos kutatást arra, hogy az adott korszakra vonatkozóan nyelvi és etnikai következtetéseket tegyen; és hol vezethetnek ezek a csábító lehetőségek tévutakra. Mindemellett arra is kitérek természetesen, hogy milyen értelemben bírhat a geszta a 12–13. század fordulóját tekintve nyelvtörténeti vagy még inkább névtörténeti (de semmiképpen sem etnikumtörténeti) forrásértékkel.

Mielőtt a tényleges értékelésre rátérnék, egy fontos, a kutatói attitűdöt és a vizsgálati lehetőségeket megvilágító körülményt szeretnék ezzel összefüggésben előzetesen kiemelni. Ez a történelmi megismerés lehetőségeiről szól, de általában mindenféle történeti tárgyú vizsgálatra, így a nyelv- és névtörténeti célúra is érvényesnek tekinthetjük.

A problémafelvetésünk tehát így hangzik: szólítható-e Anonymus hiteles tanúként a Kárpát-medence nyelvi-etnikai viszonyait illető kérdések megválaszolásában? Amennyiben ez a kérdés arra az időszakra vonatkozóan értendő, amelyről a geszta szól, azaz a honfoglalás korára, a válasz jó ideje egyértelmű és határozott: semmiképpen sem. Mindaz, amit Anonymus a magyarok honfoglalásának történeteként a 9–10. századra leír, nyilvánvalóan semmilyen mértékig nem tekinthető hitelesnek. Ha azonban a gesztát mint Anonymus saját korának, a 13. század elejének történeti-nyelvi forrását tekintjük, a válasz a feltett kérdésre már korántsem ennyire egyszerű, és legfőképpen nem ennyire elutasító.

* A tanulmány az MTA 200 ünnepi programsorozat keretében rendezett Nyelvek és népek a középkori Magyarországon című konferencián 2025. június 12-én elhangzott előadás szerkesztett változata. Készült az MTA Magyar Nemzeti Helynévtár Program keretében.

DOI: 10.35528/Helynevtort/19/10

A Gesta Hungarorumban három olyan nyelvi elemcsoport (információtípus) van, amely nyelvekre és etnikumokra utalhat az Anonymus korabeli Kárpát-medencében. Lásd ezt az 1. térképen is.[1]

a) A helynevek, amelyek a történetben mint egy-egy esemény helyszíne kerülnek elő, nyelvi kérdésekben látszanak lehetséges forrásnak.

b) Ugyancsak nyelvi természetű következtetésekhez szolgálhatnak alapul a történet szereplőinek megnevezései, a személynevek. Azáltal ugyanakkor, hogy a személyek kapcsán igen gyakran azok etnikumára is történik a szövegben utalás, ezt a kategóriát elvileg akár etnikai kérdésekben is segítségül hívhatjuk.

c) A nyelvek és etnikumok kapcsán a geszta legközvetlenebb utalásai persze azok, amelyek konkrét népekről (szlávokról, bolgárokról, blakokról, székelyekről stb.) tesznek említést egy-egy térséghez kapcsolódóan.

Ezeknek az információtípusoknak azonban a nyelvészeti, névtani, etnikumtörténeti forrásértéke nagyon különböző.

1. A helynevek

Konkrét, egzaktan megragadható valóságként Anonymus Kárpát-medencéjében a geszta helynevei állnak előttünk. A 13. század elejére ezek névtörténeti szempontból hitelesnek fogadhatók el. A nyelvtörténeti értékelésük ennél komplexebb, mert a nevek nem feltétlenül abban az alakban éltek a korban, mint ahogyan a gesztában szerepelnek, tekintettel a névtelen mester archaizáló törekvéseire; például a tővéghangzós névformák olyan jellegzetesek bizonyosan nem voltak már a 13. század elején, mint amilyen gyakoriságukat a gesztában tapasztaljuk (lásd ehhez TÓTH V. 2024). De ez a mostani kérdésfelvetésünk szempontjából kevésbé lényeges.

Megítélésem szerint a 12–13. század fordulójának nyelvi-névtani viszonyait vizsgálva a geszta helynevei éppen olyan fontos forrásként vehetők figyelembe, mint bármely e korból való hiteles oklevél helynévi adatai. Nézzük meg tehát, mit mutat a helynevek nyelvészeti vizsgálata: milyen nyelvi (etimológiai) rétegei vannak e névkategóriának, azaz milyen nyelvek egykori jelenlétére utalnak a Kárpát-medencében (2. térkép). (A latinul szereplő adatoknak a más egykorú források, illetve a későbbi adatok fényében feltehető korabeli magyar megfelelőjét vettem alapul: pl. *ciuiles: Polgár, ceruinus mons: Szarvas-halom, castrum salis: Sóvár* stb.)

a) A helynevek körében a víznevek külön mérlegelést igényelnek, mivel a Kárpát-medence fontosabb vizeinek a nevei nagy régiségre mennek vissza (többségük az ókortól kezdve adatolható), és — ahogyan azt KISS LAJOS találóan megfogalmazta — „nemzetközi tulajdonban" vannak (2000: 1). Ezek az ún. óeurópai

[1] A térképre az adatokat az Anonymusnál szereplő formában, betűhív alakjukban helyeztem fel.

rétegbe tartoznak, esetükben nem is az a lényeges számunkra, hogy milyen nyelvből valók, hanem sokkal inkább az, hogy mely nyelv közvetítésével kerültek be a magyarba. E nevek többségükben szláv közvetítésűek (pl. *Duna, Dráva, Rába, Tisza, Maros, Körös, Ipoly* stb.), de egy-két német közvetítésű is lehet közöttük (pl. *Bódva, Vág, Nyitra* stb.). (Az anonymusi víznevek nyelvi-etimológiai rétegzettségét ábrázolja a 3. térkép. A Kárpát-medence folyóvízneveinek nyelvi-etimológiai rétegzettségéhez általában véve pedig lásd HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 381–419.)

A közepes, illetve a kisebb folyók, patakok nevei között a szláv (pl. *Zsitva, Rábca, Túr, Verőce, Panyóca, Tapolca* stb.) és még inkább a magyar réteg (pl. *Tormás, Sár, Sajó, Hejő, Vajas, Eger, Ostoros, Jószás, Almás, Kapos, Esküllő, Omsó-ér, Tekerő, Ketel pataka* stb.) messze a legjellemzőbb, és csak néhány nagy valószínűséggel német eredetű víznév tűnik még elő a geszta nevei között (pl. *Hernád, Lapincs*). A tavakat, állóvizeket a szláv *Balaton* és *Moson* mellett a magyar *Fertő* képviseli Anonymus munkájában.

b) A települések és a várak, illetve a más típusú helyek (tájak, hegyek, erdők, források, révek stb.) neveit (vagyis a makro- és mikroneveket) a térképre helyezve még kevésbé mutatkozik a nyelvi-etimológiai rétegzettség sokszínűnek (lásd 4. térkép). A szláv és főleg a magyar nevek dominanciája látható, az előbbiek inkább az északi és délnyugati peremterületek várainak neveiként (pl. *Trencsén, Bolondóc, Galgóc, Zólyom, Nógrád, Zemplén, Borsova; Valkó, Pozsega, Szalánkemén;* de lásd kivételesen a közbülső helyzetű *Csongrád*-ot is), az utóbbiak pedig a medence belső részein (a települések, várak közül pl. *Bars, Várad, Tihany, Veszprém, Bodajk, Pásztó, Budavár, Szeghalom, Bihar, Sárvár, Ungvár, Munkács;* más típusú helyek körében pedig pl. *Gyümölcsényes, Körtvély-tó, Sátorhalom, Vértes, Meszes, Begej, Havas* stb.). Német néven *Budavár* szinonimájaként az *Ecilburg* tűnik csak fel a gesztában, és vannak olyan elnevezések is, amelyek nyelvi magyarázata nem kellően tisztázott: pl. *Ung, Botva.* (A településnevek etimológiájához lásd FNESz., illetve HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018.)

1. A Gesta Hungarorumban szereplő helynevek nyelvi-etimológiai analízise alapján tehát azt állapíthatjuk meg, hogy e nevek jelentős hányada magyar, kisebb része szláv eredetű, és a szórványos német névadásbeli befolyás mellett más nyelvek jelenléte a gesztabeli helynevek hátterében nagyobb bizonyossággal nem mutatható ki.

E megállapítás érvényességét illetően azonban van néhány olyan körülmény, amelyek megfontolásra késztetnek bennünket.

a) A különböző helynévfajták nyelvi azonosító szerepe nem egyforma: a legközvetlenebb nyelvi jelölő értéke a mikrotoponimáknak van, a legkisebb mértékű pedig a nagyobb folyóvizek neveinek.

b) A helynevek etnikai kérdésekhez nem, csak nyelvi kérdésekhez nyújthatnak támpontokat. A nevek nyelvi azonosító szerepe is korlátozott azonban, mert

bizonyos akadályokat velük kapcsolatban nem tud a tudományos kutatás elhárítani. A Gesta Hungarorumban szereplő helynevek nyelvi eredete alapján ugyanis nem következtethetünk a geszta keletkezési idejének, a 13. század elejének a nyelvi viszonyaira, mivel a helynevek létrejötte attól évszázadokkal korábban is történhetett (márpedig a nevek csak arra az időszakra vonatkozóan utalhatnak a névadóik nyelvi helyzetére, amikor keletkeztek). Abból tehát, hogy a geszta helynevei között szép számban találunk szláv nyelv(ek)ből magyarázható neveket, még nem következik az, hogy Anonymus korában az adott neveket szláv nyelvű népek használták, de még az sem, hogy ott az idő tájt szláv nyelvű népek éltek. (A *Balaton* nyelvi formája — az átadó szláv nyelvi *Blatin*-nal szemben — például nagyon világosan árulkodik már az 1055-ös Tihanyi alapítólevél óta a helyi névhasználó közösség magyarnyelvűségéről; vö. HOFFMANN 2010: 46–50.)

c) Azt sem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy az itt látható térképeken több évszázad névadásának és névhasználatának dinamikája van statikus pillanattá kimerevítve, elmosva magukat a nyelvi folyamatokat. A térképen együtt szereplő *Duna* és (a Hév-jó felső folyásának neveként) a *Tapolca* például egyáltalán nem azonos módon utal (kronológiai értelemben sem) a szláv nyelvű népek névadásbeli helyzetére, tekintve, hogy a *Duna* (*Dunaj* alakjában) évszázadokkal korábban került fel a Kárpát-medence névtérképére, mint a *Tapolca.*

2. A személynevek

A geszta személyneveinek megítélése a (nyelv)történeti forrásértéküket illetően már jóval kedvezőtlenebb. Ezek a nyelvi elemek ugyanis nemhogy a honfoglalás korára, de Anonymus saját korára vonatkozóan sem tekinthetők kivétel nélkül hitelesnek, minthogy a személyneveket — néhány jól ismert névtől (pl. *Álmos, Árpád, Tas* stb.) eltekintve — jórészt maga P magiszter alkotta meg a honfoglalástörténet nagy személy- és személynévigényének kielégítésére. Nem állt valós történelmi személy (de gyakran még mondai sem) például *Ménmarót, Glád, Torda, Kadocsa, Ond, Aloptolma* stb. alakja és neve mögött.

Van azonban az anonymusi személyneveknek egy olyan típusa, amelynek a névtani értékelése egy fokkal kedvezőbb. Anonymus ugyanis mintegy félszáz személynevet — ahogyan ezt BENKŐ LORÁND a kutatók közül legrészletezőbben kimutatta (lásd pl. 1998: 11–27) — helynevek alapján keltett életre. Ezek a helynevek filológiailag is igazolhatóak részint az Anonymus korát megelőző írott forrásokból, részint olyanokból, amelyek röviddel a geszta után keletkeztek. És ami P mester munkamódszerét illetően igazán árulkodó: a helynevek éppen ott, azokon a vidékeken lelhetők fel, ahova a történet szálai vezetik az adott nevet viselő szereplőket. Ehhez a magyar helynévadás egy jellegzetes modelljével élt a gesztaíró: az a névalkotási mód ugyanis, amelyben egy személy (jobbára a birtokos) neve minden grammatikai eszköz nélkül az általa birtokolt hely (település, birtok,

vár) nevévé válik, a 11–13. század településnév-adásának leggyakoribb eljárása volt. Azzal tehát, hogy saját korának *Marót, Galád, Tolma, Velek, Kölpény, Csepel* stb. helyneve alapján megteremtette *Marót, Glád, Aloptolma, Velek, Kölpény* vagy éppen a kun lovászmester, *Csepel* alakját, Anonymus valójában azt igyekezett elérni, hogy munkáját a kortársak előtt a honfoglalás minél hitelesebb történeteként állítsa be. A valós, létező helynevek ugyanis „élő, megfogható, visszaképzelhető valósággá" emelték „az akkor már jórészt feledésbe merült messzi múlt történéseit" (BENKŐ 2003: 38).

Az 5. térképen az előbb tárgyalt helynevek mellett azokat a személyneveket is feltüntettem, amelyeket — BENKŐ LORÁND eredményei alapján — valószínűsíthetően helynévi előzményből (vagy annak ismeretében is) alkothatott meg P mester. A személyneveket célszerűen a helynév által jelölt helyen ábrázoltam. Ezeknek az elnevezéseknek ugyanis nem a gesztabeli személynevekként, hanem csakis az általuk megörökített helynevekként lehet névtörténeti (és nyelvtörténeti) értékük. Úgy tekintettem tehát erre a mintegy ötven személynévre, mint ami az adott hangalakban (vagy annak részeként) a megfelelő helynevet dokumentálja (*oluptulma* nevében például két helynév lelhető fel: *Alap* [a későbbi Bőnyrétalap] és *Tolma* [a későbbi Vértestolma]).

Veszprém közelében például, ahol a geszta 48–49. fejezete alapján Szalók apja Ősbő és Őse vezet hadjáratot, ott találjuk az e nevekhez inspirációul szolgáló *Ősi, Öskü* és *Szalók* településeket.

A 41. fejezetben Árpád serege a bodrogi részeken *(partes budrug),* a Vajas mellett üt tábort, s ott Árpád nagy földet adományoz Kölpénynek, Botond apjának. Ez a terület az egykori Bodrog megye, a Duna és a Vajas mente, amely Anonymus idején a *Bot* és *Botond* személy- és helynevek valóságos gyűjtőhelye.[2] Nem véletlenül szerepelteti Anonymus Botond apját, Kölpényt sem ezen a vidéken, hiszen itt, a régi Bodrog megye északi részén, Fajsz táján volt a székesfehérvári keresztesek birtokában az a Kölpény erdő, amely alapján a Névtelen a személynevet életre keltette; vö. 1193: siluam sancti benedictij. que uocatur *Culpen* (lásd ehhez BENKŐ 1998: 37–38, illetve 2003: 32 is).

2. Ha a személynevekhez alapul szolgáló helyneveknek (mintegy félszáz névnek) a nyelvi-etimológiai rétegzettségét is figyelembe vesszük, a magyar eredetű nevek dominanciája még szembetűnőbbnek mutatkozik. E helynevek körében egyébként a személynévből metonímiával alkotott elnevezések aránya messze kiemelkedik.

Noha azok az anonymusi személynevek, amelyek helynévi alapozással születtek meg, elvileg ugyanolyan értékű nyelvi elemekként vehetők figyelembe a

[2] Továbbá a Becse-Gergely nemzetségbeli *Bot* ispán itt építtetett nemzetségi monostort, és itt voltak a nemzetség birtokai is (vö. Gy. 1: 702).

nyelvészeti analízis során, mint maguk a helynevek, ehhez egy megszorítást érdemes tennünk.

a) Igaz ugyan, hogy minden, az itteni elemzésben figyelembe vett (a térképre fölkerült) személynév kapcsán kimutatható az adott helyen a vele azonos alakú helynév, nem zárható ki, hogy egy-egy esetben nem ez jelentette Anonymus számára a kézzelfogható lehetőséget, hanem egy-egy jelentősebb kortárs személy (pl. *Szemere, Csák, Szalók* alakjának megteremtését jó eséllyel motiválta a megfelelő nemzetség és annak egy-egy jeles tagja, pl. Szemere ispán kortársa volt Anonymusnak; de Bors ispánnak is szerepe lehetett *Bors* vezér megteremtésében és jelentős szerephez juttatásában). Ez a felvetés különösen annak fényében lehet indokolt, hogy tudjuk, P mester bizonyos érdekérvényesítő törekvéseket is szolgált munkájával.[3]

b) Abban a gondolatban tehát, hogy a geszta *Szemere, Csák, Szalók* stb. személyének és személynevének életre keltését a *Szemere, Csák(vár), Szalók* helynevek inspirálták, és nem az Anonymusszal kortárs személyek nevei, nyilvánvalóan van tudósi feltételezés, és ami nagy tömegében érvényesnek (és igazolhatónak) látszik Anonymus személynévteremtése kapcsán, az egyes esetekben éppenséggel hibás lehet. (Ne feledjük azonban, hogy az anonymusi személynevek előzményeként gyanúba hozott helynevek zöme maga is személynévi eredetű!)

3. A népnevek

Gesztájában Anonymus kétféleképpen utal népekre: közvetlenül, illetve áttételesen. Közvetlennek azok az utalásai tekinthetők, amelyekben konkrétan jelzi, hogy egyik vagy másik területen ilyen vagy olyan népek élnek. Az alábbiakban persze csak az itteni problémakör szempontjából releváns, tehát a középkori Magyarország területén élő népekre vonatkozó előfordulásokra vagyok tekintettel (tehát például a gesztában az e területen kívül esőnek jelölt *rutheni* megnevezéssel, ami pedig a szövegben 26-szor fordul elő, és vélhetően a kijevi fennhatóság alatt élő keleti szlávokat érti rajtuk Anonymus, nem foglalkozom).

a) P mester népnevei (és a hozzájuk kapcsolódó országnevei) a középkori latin tudományosság általános szokása szerint jobbára latin nyelvi formában jelentkeznek a gesztában. Ez alól két kivétel van: a rendre *hungari*-ként megjelölt magyarokra összetételben *hetumoger* és *dentumoger* formában utal; a *cozar* megjelölést

[3] „P. mestert jelenkorához, a XIII. század elejének magyar valóságához kemény, reális személyes érdekek is kötötték. Ezek érvényesítésének törekvésével ugyanis jól beleillett abba a korai magyar klerikus, írástudó értelmiségi elitnek a megjelenése óta kitapintható folyamatba, amely összefonódást, érdekközösséget teremtett az írásbeliséget uraló klérus, illetőleg annak a királyhoz is közel álló vezető tagjai és a korabeli nemzetségek, birtokos családok, egyének között. Ez az érdekegyezés elsősorban származási kapcsolatokon, valamint a kor gondolatvilágát alapvetően foglalkoztató anyagi javakon, a birtokhoz jutás azonos törekvésein alapult.” (Benkő 2003: 38–39).

pedig az magyarázhatja, hogy e népnév latin megfelelőjét vélhetően nem ismerte (vö. BENKŐ 1998: 59).

Anonymus legérdekesebb népneve a *sclaui,* amit nagyon konzekvensen csak a hazai szlávságra alkalmaz (szembeállítva a nem pannóniai vagy csak Pannóniába bejött telepes szlávokkal, akiket mindig saját népnevükön nevez meg): tehát azoknak a hazai szlávoknak a megnevezésére, akik nem oroszok *(rutheni),* nem lengyelek *(poloni),* nem bolgárok *(bulgari),* nem csehek *(boemi)* stb., de ugyancsak szláv nyelven beszélnek, és mind a Kárpátokon belül élnek. (A szlávokat megjelölő anonymusi népnevekhez lásd BENKŐ 1998: 58–75.)

Bulgari megjelölés alatt Anonymus már nyilvánvalóan bolgár-szlávokat (és nem bolgár-törököket) ért.

Blachij-ként jelöli meg a 25. fejezetben az erdélyi Gyeló népét (akiken egyébként a besenyők erőszakoskodnak), a 44. fejezetben pedig az Al-Duna vidéki Glád népét.

A székelyek *(siculi)* még nem Erdély lakói Anonymusnál, hanem a történet szerint (28. fejezet) Bihar vára tájékáról a Meszesi-kapu–Szeghalom úton jöttek a Kórógy érig a Ménmarót ellen vonuló magyarok elé.

A besenyőket *(bisseni)* az 57. fejezet elbeszélése szerint Zolta vezér telepítette le nagy számban az ország védelmére Pannónia határán, a Moson nevű fertőn túl. (Lásd még ehhez PAIS 1926/1975 megfelelő szócikkeit is.)

A geszta népneveit BENKŐ LORÁND tárgyilag és nyelvileg éppen olyan hitelesnek fogadja el, mint a helyneveit; földrajzi elhelyezkedésüket reálisnak gondolja, és úgy véli, hogy P mester ebben is a saját országismeretére támaszkodhatott legfőképpen (1998: 58).

b) Anonymus áttételesen utal népekre akkor, amikor valamely általa életre keltett személyét kunnak *(cumanus),* bolgár-szlávnak *(bulgari)* stb. mondja. „Kun" személynévanyaga különösen jelentős, ezért erre érdemes röviden kitérnünk. Mindenekelőtt le kell szögeznünk: „valódi" kunokról Anonymus keveset tudhatott. Mivel az ő gesztaíró tevékenysége idején, a 13. század első évtizedeiben Magyarországra a kunoknak legfeljebb csak töredékei jutottak még el, P mester inkább csak hírből ismerhette őket. Honfoglalás-történetében mégis kiemelkedő szerepet ad a kunoknak, aminek koncepcionális oka lehet. „Anonymusnak története formálásában jól jött, hogy egy, az ősiséget, a keleti származást, az onnan jövő foglalást, az idegen vérség ellenére is örök időkre szóló hűséget, a vállvetve együtt harcolást jelképező, bizonyító népet a magyarság oldalán — a Kelethez fűződő romantika jegyében — szerepbe állíthasson. Korának történeti-földrajzi viszonyait tekintve látókörébe e célból a Kárpát-medencétől keletre élő nomádok, köztük is leginkább a kunok kerülhettek, még ha ismerete róluk nem is sokkal terjedhetett túl azon, hogy a magyarságtól keletre élnek, hogy pogányok, hogy »tarfejűek«" (BENKŐ 1998: 42). BENKŐ LORÁND érvelése e kérdésben logikus ugyan, de igazolni nyilvánvalóan nem lehet.

A gesztában 15 kunként megjelölt személy szerepel (főleg vezérek és leszármazottaik), nevük Anonymus szokásos írói fantáziájának termékei, s közülük *etu, boyta, ketel* (vezérek), illetve *borsu, ursuur, oluptulma ~ tulma, eudu, pota* (vezérek leszármazottai) és *turzol, huhot* (katonák), *sepel* (főlovász) helynévi alapon született meg. De ezek az előzményhelynevek a Kárpát-medencében szétszórva találhatók, nem sűrűsödnek egyes régiókban, ami szintén arra mutathat, hogy jelentősebb kun telepek Anonymus korában még nem voltak. A „kunok" nevei — szemben bizonyos korábbi vélekedésekkel — nem bizonyítanak közvetlen török kapcsolatokat, e felvetésnek (csakúgy, mint esetleges kabarságuknak) nincs nyelvészeti-névtani megalapozottsága (BENKŐ 1998: 57).

3. A gesztában szereplő népek és népnevek e két típusa más-más forrásértékkel bír: míg a közvetlen utalások — a helynévanyaghoz hasonlóan — jó eséllyel valós helyzetet tükröznek a 13. század első évtizedeire nézve, a közvetett utalásoknak efféle hitelessége nincsen.

Ehhez a megállapításhoz is kívánkozik két apró kiegészítés.

a) Abban a kérdésben, hogy az egyes népnevek mögött mely népcsoport (etnikum) húzódhatott meg Anonymus korában, és az adott etnonimák mint nyelvi elemek milyen információtartalommal bírnak, a nyelvészet kompetenciája megkérdőjelezhetetlen.

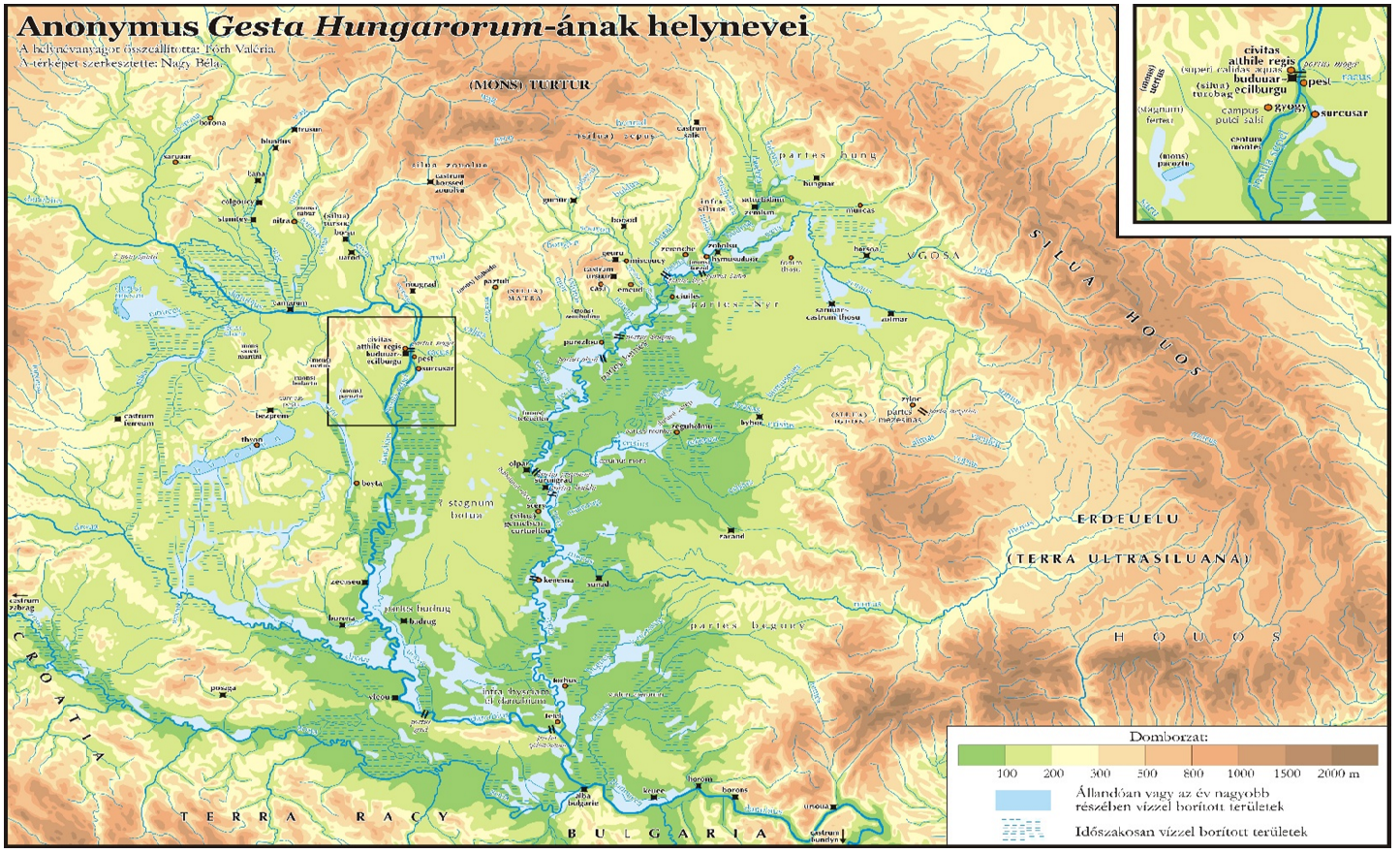
b) Abban azonban, hogy az egyes etnikumok a Kárpát-medencében hol élhettek Anonymus korában, és mennyire hiteles ez ügyben az általa felrajzolt helyzetkép, már nem a nyelvészet, hanem a történettudomány hivatott ítéletet mondani.

Végezetül a tudományos megismerés lehetőségének fokozataihoz kívánok az itt tárgyalt kérdéskört érintően néhány megjegyzést tenni.

A geszta nyelvekre (és etnikumokra) utaló nyelvi kategóriái közül a helynevek azok, amelyek az általuk jelölt helyekre vonatkozóan — mint a korban ténylegesen létező, valós nyelvi elemek — a tudományos megismerés elsődleges és közvetlen forrásának tekinthetők. Teljes bizonyossággal tudhatjuk általuk, hogy helynévi szerepben már éltek a 13. század elején. Nyelvi alkatuk azt is jelzi, hogy Anonymus korában a nevet milyen nyelvű közösség használta. Nyelvi eredetük (etimológiájuk) azt is nagy valószínűséggel megmutatja, hogy az adott helyen a névadáskor milyen nyelvet beszélő népcsoport élt. Minthogy azonban a névadás pillanata a legtöbb esetben a távoli múlt homályába vész, ez a tudásunk egy olyan múltbeli helyzetre vonatkozik, amelynek az időbeli komponense nyelvészeti eszközökkel nem határozható meg. A helynevek alapján végezetül azt, hogy ezek a valamikori névadó közösségek milyen etnikumhoz tartoztak, és milyen etnikai tudattal bírtak, nincs esélyünk megismerni.

Anonymus Gesta Hungarorum-ának helynevei
és helynévből alkotott személynevei
A helynévanyagot összeállította: Török Valéria
A térképet szerkesztette: Nagy Béla.
(MONS) TEUTUR
Dombrzat:
100 200 300 500 800 1000 1500 2000 m
Állandóan vagy az év nagyobb részében vízzel borított területek
Időszakosan vízzel borított területek
SILUA HOUOS
ERDEUELU (TERRA ULTRASILUANA)
BULGARI
SICULI
SCLAUI
BISSENI
COZAR
BLACHIJ
TERRA RACY
BULGARIA
CROATIA
VGOSA
HÓUOS

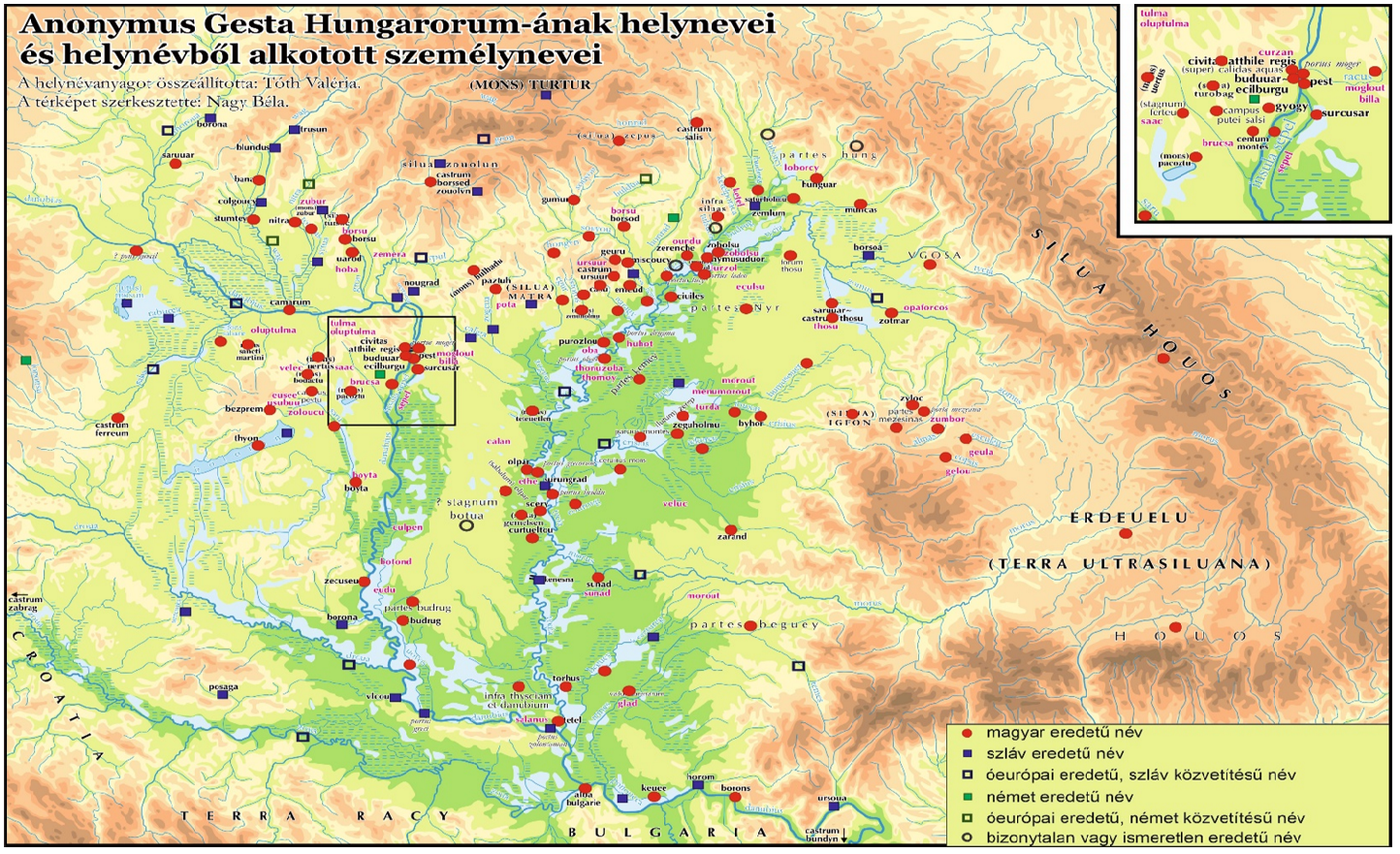
1. térkép

Anonymus Gesta Hungarorum-ának helynevei
A helynévanyagot összeállította: Tóth Valéria
A térképet szerkesztette: Nagy Béla
(MONS) TURTUR
civitas
athile regis
buduar-
ecilburgu
pest
surcusar
campus
pulci sabi
ciuitas
athile regis
(super calidas aquas)
pest
(silua)
turcobag
ecilburgu
(Magnum)
fertou
campus
pulci sabi
surcusar
(mons)
pacutus
(mons)
dertus
Sebus fluuius
Danubius
Tisia
Maros
Crisius
Samus
Dragus
Morisena
Temes
Bodrog
Sebus
Bereg
Ung
Hung
Zagyua
Vistula
Boruzta
Morauia
Boemia
Polonia
Ruscia
Bulgaria
Cumania
Dalmatia
Croatia
Sclauonia
Austria
Italia
Domborzat:
100 200 300 500 800 1000 1500 2000 m
Állandóan vagy az év nagyobb részében vízzel borított területek
Időszakosan vízzel borított területek

2. térkép

Anonymus Gesta Hungarorum-ának helynevei
és helynévből alkotott személynevei
A helynévanyagot összeállította: Török Valéria.
A térképet szerkesztette: Nagy Béla.
(MONS) TURTUR
TERRA ULTRASILUANA
SILUA HOUOS
ERDÉLYI
HÓHUÓS
TERRA BULGARORUM
CROATIA
magyar eredetű név
szláv eredetű név
őeurópai eredetű, szláv közvetítésű név
német eredetű név
őeurópai eredetű, német közvetítésű név
bizonytalan vagy ismeretlen eredetű név

3. térkép

Anonymus Gesta Hungarorum-ának helynevei
és helynévből alkotott személynevei
A helynévanyagot összeállította: Tóth Valéria.
A térképet szerkesztette: Nagy Béla.
(MONS) TURTUR
SILUA HOUOS
ERDEUELU
(TERRA ULTRASILUANA)
TERRA RACY
BULGARIA
CROATIA
magyar eredetű név
szláv eredetű név
óeurópai eredetű, szláv közvetítésű név
német eredetű név
óeurópai eredetű, német közvetítésű név
bizonytalan vagy ismeretlen eredetű név

4. térkép

Anonymus Gesta Hungarorum-ának helynevei
és helynévből alkotott személynevei
A helynévanyagot összeállította: Török Valéria.
A térképet szerkesztette: Nagy Béla.
(TERRA ULTRASILUANA)
ERDÉLYELŐ
SILUA HOUOS
TERRA BULGARICA
CROATIA
magyar eredetű név
szláv eredetű név
őeurópai eredetű, szláv közvetítésű név
német eredetű név
őeurópai eredetű, német közvetítésű név
bizonytalan vagy ismeretlen eredetű név

5. térkép

Irodalom

BENKŐ LORÁND 1998. *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

BENKŐ LORÁND 2003. *Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára 1–2.* Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988.

Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza 1–4.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1963–1998.

HOFFMANN ISTVÁN 2010. *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 16. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.

HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA 2018. *Régi magyar helynévadás. A korai ómagyar kor helynevei mint a magyar nyelvtörténet forrásai.* Budapest, Gondolat Kiadó.

KISS LAJOS 2000. *Az új európai víznévkutatás*. Székfoglalók a Magyar Tudományos Akadémián. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.

PAIS DEZSŐ 1926/1975. *Magyar Anonymus. Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről.* Fordította, bevezetéssel, jegyzetekkel és térképpel ellátta PAIS DEZSŐ. A Napkelet Könyvtára 14. Budapest, Magyar Irodalmi Társaság, 1926. Hasonmás kiadás. Budapest, Magyar Helikon, 1975.

TÓTH VALÉRIA 2024. Hangtörténeti helyzetkép Anonymus gesztájában. A tővégi magánhangzók. In: FORGÁCS TAMÁS–NÉMETH MIKLÓS–SINKOVICS BALÁZS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei 12.* Szeged, Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. 233–245.

Languages and Ethnic Groups in the Carpathian Basin at the Beginning of the Thirteenth Century—On the Basis of Anonymus's Gesta Hungarorum

Anonymus's Gesta Hungarorum describes the story of the Hungarian Conquest in a romanticized narrative style. The *Gesta* offers clear, authentic testimony to the place names in use in the early thirteenth century (the age of Anonymus), while the persons, their names, and the events described are largely fictional products of a vivid literary imagination. Anonymus's depiction of the Carpathian Basin unfolds in the *Gesta* through the place names mentioned in connection with the events of the Conquest. Since the authenticity of these linguistic elements is beyond doubt, the *Gesta* offers a kind of reliable historical geography of the early thirteenth century.

The Gesta also mentions many different peoples. Slovenes, Czechs, Bulgarians, Romans, Germans, Pechenegs, Cumans, Vlachs, and others all play a role in the narrative of the Hungarian Conquest. It is which parts of the Carpathian Basin these peoples are associated with in the narrative of the arrival of the Magyars.

A significant portion of the personal names in the *Gesta* were created by Master P himself on the basis of place names known in his own time. These approximately fifty

personal names also serve as sources for the study of ethnic history, particularly when their place-name origins and linguistic roots are taken into account.

The study examines, on the basis of Anonymus's *Gesta* (first and foremost on the basis of the place names, personal names derived from place names, and ethnonyms), what inferences can be made concerning the languages and ethnic groups that were present in the Carpathian Basin at the beginning of the thirteenth century and the extent to which the Anonymous Master's knowledge of these peoples can be considered accurate.

A Magyar Névarchívum Kiadványai eddig megjelent kötetei

1. *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 1. Abaúj–Csongrád vármegye.* Közzéteszi: Hoffmann István–Rácz Anita–Tóth Valéria. Debrecen, 1997. 156 lap + 33 térkép.
2. Bényei Ágnes–Pethő Gergely, *Az Árpád-kori Győr vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése.* Debrecen, 1998. 129 lap + 6 térkép.
3. *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 2. Doboka–Győr vármegye.* Közzéteszi: Hoffmann István–Rácz Anita–Tóth Valéria. Debrecen, 1999. 123 lap + 16 térkép.
4. Tóth Valéria, *Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára.* Debrecen, 2001. 304 lap.
5. Póczos Rita, *Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése.* Debrecen, 2001. 190 lap.
6. Tóth Valéria, *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban (Abaúj és Bars vármegye).* Debrecen, 2001. 245 lap.
7. Hoffmann István, *Magyar helynévkutatás. 1958–2002.* Debrecen, 2003. 281 lap.
8. *Helynévtörténeti Tanulmányok 1.* Szerk. Hoffmann István–Tóth Valéria. Debrecen, 2004. 207 lap.
9. Rácz Anita, *A régi Bihar vármegye településneveinek nyelvészeti vizsgálata.* Debrecen, 2005. 235 lap.
10. *Korai magyar helynévszótár 1. Abaúj–Csongrád vármegye.* Szerk. Hoffmann István. Debrecen, 2005. 449 lap.
11. *Helynévtörténeti Tanulmányok 2.* Szerk. Hoffmann István–Tóth Valéria. Debrecen, 2006. 224 lap.
12. Rácz Anita, *A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára.* Debrecen, 2007. 372 lap.
13. *Helynévtörténeti Tanulmányok 3.* Szerk. Hoffmann István–Tóth Valéria. Debrecen, 2008. 224 lap.
14. Tóth Valéria, *Településnevek változástipológiája*. Debrecen, 2008. 285 lap.
15. *Helynévtörténeti Tanulmányok 4.* Szerk. Hoffmann István–Tóth Valéria. Debrecen, 2009. 193 lap.
16. Hoffmann István, *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. Debrecen, 2010. 259 lap.
17. *Helynévtörténeti Tanulmányok 5.* Szerk. Hoffmann István–Tóth Valéria. Debrecen, 2010. 271 lap.
18. Póczos Rita, *Nyelvi érintkezés és a helynévrendszerek kölcsönhatása.* Debrecen, 2010. 237 lap.

19. Rácz Anita, *Adatok a népnévvel alakult településnevek történetéhez.* Debrecen, 2011. 248 lap.
20. Győrffy Erzsébet, *Korai ómagyar kori folyóíznevek.* Debrecen, 2011. 224 lap.
21. Reszegi Katalin, *Hegynevek a középkori Magyarországon.* Debrecen, 2011. 216 lap.
22. Schwing, Josef, *Die deutschen mundartlichen Ortsnamen Südtransdanubiens (Ungarn).* Debrecen, 2011. 213 lap.
23. *Helynévtörténeti Tanulmányok 6.* Szerk. Hoffmann István–Tóth Valéria. Debrecen, 2011. 226 lap.
24. *Helynévtörténeti Tanulmányok 7.* Szerk. Hoffmann István–Tóth Valéria. Debrecen, 2012. 172 lap.
25. *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 3. Heves–Küküllő vármegye.* Közzéteszi: Hoffmann István–Rácz Anita–Tóth Valéria. Debrecen, 2012. 115 lap + 23 térkép.
26. Bényei Ágnes, *Helynévképzés a magyarban.* Debrecen, 2012. 134 lap.
27. *Helynévtörténeti Tanulmányok 8.* Szerk. Hoffmann István–Tóth Valéria. Debrecen, 2012. 172 lap.
28. Kenyhercz Róbert, *A szókezdő mássalhangzó-torlódások az ómagyar korban. A helynevek hangtörténeti forrásértéke.* Debrecen, 2013. 222 lap.
29. *Helynévtörténeti Tanulmányok 9.* Szerk. Hoffmann István–Tóth Valéria. Debrecen, 2012. 186 lap.
30. Hoffmann István, *Mikrotoponímiai vizsgálatok 1. Tapolcafő helynevei.* Debrecen, 2013. 138 lap.
31. *Helynévtörténeti Tanulmányok 10.* Szerk. Hoffmann István–Tóth Valéria. Debrecen, 2014. 206 lap.
32. Bába Barbara–Nemes Magdolna, *Magyar földrajzi köznevek tára.* Debrecen, 2014. 338 lap.
33. Szőke Melinda, *A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata.* Debrecen, 2015. 244 lap.
34. Kovács Éva, *A tihanyi összeírás mint helynévtörténeti forrás.* Debrecen, 2015. 238 lap.
35. *Hajdú-Bihar megye helynevei 1. A Hajdúböszörményi és a Hajdúhadházi járás helynevei.* Szerk. Bába Barbara. Debrecen, 2015. 433 lap + 36 térképmelléklet.
36. *Helynévtörténeti Tanulmányok 11.* Szerk. Hoffmann István–Tóth Valéria. Debrecen, 2015. 200 lap.
37. Rácz Anita, *Etnonimák a régi magyar településnevekben.* Debrecen, 2016. 196 lap.
38. Tóth Valéria, *Személynévadás és személynévhasználat az ómagyar korban.* Debrecen, 2016, 307 lap.

39. Bába Barbara, *Földrajzi köznevek térben és időben.* Debrecen, 2016. 188 lap.
40. Ditrói Eszter, *Helynévrendszerek modellalapú vizsgálata. A helynévminták összevető analízise statisztikai megközelítésben.* Debrecen, 2017. 169 lap.
41. Tóth Valéria, *Személynévi helynévadás az ómagyar korban.* Debrecen, 2017. 219 lap.
42. *Helynévtörténeti Tanulmányok 12.* Szerk. Hoffmann István–Tóth Valéria. Debrecen, 2016. 155 lap.
43. Hoffmann István–Rácz Anita–Tóth Valéria szerk., *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 4. Liptó-Pilis vármegye.* Debrecen, 2017. 115 lap.
44. Kovács, Éva szerk., *A Survey of Historical Toponomastics.* Debrecen, 2017. 151 lap.
45. Kocán Béla, *Helynévtörténeti vizsgálatok a régi Ugocsa megyében.* Debrecen, 2017. 249 lap. [Téves számozással 43.]
46. *Helynévtörténeti Tanulmányok 13.* Szerk. Hoffmann István–Tóth Valéria. Debrecen, 2017. 195 lap.
47. Győrffy Erzsébet, *Helynév-szociológia.* Debrecen, 2018. 169 lap.
48. Kovács Éva, *A Százdi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás.* Debrecen, 2018. 145 lap.
49. *Helynévtörténeti Tanulmányok 14.* Szerk. Hoffmann István–Tóth Valéria. Debrecen, 2018. 157 lap.
50. *Helynévtörténeti Tanulmányok 15.* Szerk. Hoffmann István–Tóth Valéria. Debrecen, 2019. 223 lap.
51. Katona Csilla, *Fonotaktikai szerkezetet módosító hangváltozások az ómagyar korban.* Debrecen, 2020. 201 lap.
52. *Helynévtörténeti Tanulmányok 16.* Szerk. Hoffmann István–Tóth Valéria. Debrecen, 2020. 167 lap.
53. E. Nagy Katalin, *Empíria és teória a helynév-szociológiában.* Debrecen, 2021. 204 lap.
54. Reszegi Katalin, *Kognitív szemléletű névtudományi vizsgálatok.* Debrecen, 2022. 263 lap.
55. Kocán Béla, *A régi Ugocsa vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára.* Debrecen, 2022. 479 lap.
56. Pelczéder Katalin, *A Bakonybéli összeírás mint nyelvtörténeti forrás.* Debrecen, 2022. 277 lap.
57. *Helynévtörténeti Tanulmányok 17.* Szerk. Hoffmann István–Tóth Valéria. Debrecen, 2021. 149 lap.
58. Szilágyi-Varga Zsuzsa, *A bihari Felső-Hegyköz helynevei.* Debrecen, 2023. 199 lap.
59. Szilágyi-Varga Zsuzsa, *Helynév-szociológiai vizsgálatok a Partiumban.* Debrecen, 2024. 235 lap.

60. *Helynévtörténeti Tanulmányok 18.* Főszerk. Tóth Valéria. Debrecen, 2022–2024. 199 lap.
61. Havasi-Kovács Helga, *Várnevek a középkori Magyarországon.* Debrecen, 2026. 202 lap.
62. Bába Barbara, *Hangtani nyelvjárási különbségek a korai ómagyar korban.* Debrecen, 2026. 194 lap.
63. Szőke Melinda, *Szent István király hamis okleveleinek nyelvtörténeti vizsgálata.* Debrecen, 2026. 336 lap.
64. Rácz Anita, *Helynévmintázatok a középkori Magyarország keleti térségeiben.* Debrecen, 2026. 321 lap.